

A black and white portrait of a woman, Tetiana Trofimenko, looking slightly to the right. She is wearing a dark jacket with a light-colored strap across her chest. The background is dark and textured.

ТЕТЯНА ТРОФИМЕНКО
РУКОПИСИ
ІВАНА ДНІПРОВСЬКОГО
ТА ІСТОРІЯ
РОЗСТРІЛЯНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ

РУКОПИСИ
ІВАНА ДНІПРОВСЬКОГО
ТА ІСТОРІЯ
РОЗСТРІЛЯНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ

ТЕТЯНА ТРОФИМЕНКО
РУКОПИСИ
ІВАНА ДНІПРОВСЬКОГО
ТА ІСТОРІЯ
РОЗСТРІЛЯНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ

Рецензування
Ростислав Семків
Олена Юрчук

Головний редактор
Якуб Озімек

Редакторка
Ольга Черемська

Коректорка
Сніжана Чернюк

Проект обкладинки і титульних сторінок
Анна Гоголевська

Ілюстрація на обкладинці
Іван Дніпровський. Фото з фондів Харківського літературного музею

Верстка
Марцін Щесьняк

Видано за фінансової підтримки Варшавського університету.

Робота над книжкою відбувалася завдяки підтримці програми для українських науковців Фундації Костюшка (The Kosciuszko Foundation Program for Ukrainian Scientists “Freedom starts with your mind”, 2023).

Публікація за ліцензією Creative Commons Attribution 4.0 PL (CC BY 4.0 PL) (повний вміст шаблону доступний за адресою: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/pl/legalcode>).

Тетяна Трофименко / Tetiana Trofymenko, Варшавський університет, ORCID 0000-0001-8852-587X

ISBN 978-83-235-6935-0 (друк)

ISBN 978-83-235-6936-7 (pdf online)

ISBN 978-83-235-6937-4 (e-pub)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
PL 02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
e-mail: wuw@uw.edu.pl
www.wuw.pl

1-е видання, Варшава 2025

Зміст

Тетяна Трофименко <i>Рукописи Івана Дніпровського та історія Розстріляного відродження</i>	7
--	---

Тексти Івана Дніпровського

<i>Марія (щоденник)</i>	111
<i>Літературні стрічі (пам'ятка для мемуарів)</i>	117
<i>Микола Хвильовий. Академія безсмертних. Портрет м'ятежника</i> ...	217
<i>ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...</i>	283
Бібліографія	301
Алфавітний покажчик імен	307

Тетяна Трофименко

Рукописи Івана Дніпровського та історія Розстріляного відродження

1920-ті – 1930-ті роки в історії української літератури – це період, який ми зараз називаємо Розстріляним відродженням, або Червоним ренесансом, залежно від того, хочемо зробити наголос на трагедії митців, які були знищені сталінською репресивною машиною в добу Великого терору, чи на активному розквіті мистецтва в підрадянській Україні.

Метафора Розстріляного відродження походить від назви антології, яку було видано 1959 року в Бібліотеці паризької „Культури” за ініціативи польського публіциста й громадського діяча Єжи Гедройця – чільного представника повоєнної еміграції та промотора польсько-українських зв’язків. Саме на замовлення Гедройця інший політичний емігрант – українець Юрій Лавріненко, що пройшов радянські концтабори, – зібрав під однією обкладинкою написані у 1917–1933 роках поетичні, прозові та драматичні тексти українських авторів, відкривши їхні імена світові¹. Звідтоді й до сьогодні антологія лишається свого роду канонотворчим виданням, хоча

¹ Слід зазначити, що до антології „Розстріляне відродження” увійшли тексти не лише тих авторів, які були фізично знищені під час репресій, але й тих, що загинули в інший спосіб (наприклад, наклавши на себе руки, як Микола Хвильовий) або взагалі дожили до глибокої старості, ставши шанованими радянськими поетами (як Володимир Сосюра, Максим Рильський чи Микола Бажан), однак не мали свободи творчості. Ю. Лавріненко пояснював принцип укладання так: „До збірки добиралося тільки з того матеріалу, що був друкований (зрідка – тільки писаний) на Україні – головню в УРСР – за період 1917–1933 і що після 1933 року був заборонений і нищений наслідком нового курсу Москви на розгром і колоніальну провінціалізацію України” (див. Ю. Лавріненко, *Від упорядника [у:] Ю. Лавріненко, Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. поезія–проза–драма–есей*, Париж 1959, с. 9).

інтерес до персоналій, які ввійшли до її складу, є нерівномірним: тоді як імена Миколи Хвильового чи Леся Курбаса є переважно відомими широкому загалу, а постаті таких авторів, як Майк Йогансен чи Михайль Семенко, активно повертаються в літературний дискурс і масову культуру в Україні та поза її межами, багато митців Розстріляного відродження лишаються поза увагою реципієнтів – і читачів, і дослідників.

Ми не даремно згадуємо про повернення імен митців тієї доби саме в сучасну масову культуру, адже ці процеси відбуваються доволі інтенсивно протягом останніх десятиліть. Першочергове значення тут, поза сумнівом, належить серії „Розстріляне відродження” видавництва „Смолоскип”, у якій було перевидано антологію Ю. Лавріненка під цією назвою (2015), а також опубліковано великі коментовані видання Юліана Шпола (Михайла Ялового) (2007), Кліма Поліщука (2009), Аркадія Казки (2010), Володимира Свідзінського (2011), Олекси Слісаренка (2011), Гео Шкурупія (2013), Валер’яна Поліщука (2013), Миколи Зерова (2015), Сергія Пилипенка (2018), антології текстів київських неокласиків (2015) та української авангардної поезії (2018), двотомник вибраних праць Григорія Костюка (2015 та 2022). 2023 року було завершено видання 5-томного „Повного зібрання творів Миколи Хвильового”. Про велику популярність означеного періоду свідчить і те, що серії тематичних видань з’явилися й у інших видавництвах. Серед найпомітніших можна назвати серію видавництва „Темпора”, підготовану літературознавицею Яриною Цимбал (невтомна дослідниця й промоторка літератури й культури того періоду, саме вона запровадила альтернативний визначенням „Розстріляне відродження” та „Червоний ренесанс” варіант „наші 20-ті”, що швидко прижився у масовій свідомості). Це антології українських текстів 1920-х років: любовного роману („Беладона”, 2016), детективу („Постріл на сходах”, 2016), фантастики („Атом у запряжі”, 2017), жіночої прози („Моя кар’єра”, 2017) та інші. Подібні лінійки запустили також видавництва „Віхола”, „Vivat”, але особливо сприяли актуалізації наших 20-х „позакнижкові” проекти, наприклад попапгрейд поезії „Фокстроти” (2021), здійснений з ініціативи Мистецького арсеналу за участі музиканта Юрія Гуржи, поета Сергія Жадана та інших сучасних митців. Покладені на музику вірші Павла Тичини, Михайля Семенка чи Раїси Троянker у супроводі анімації розраховані на широку аудиторію, як і реп-мюзикл від проєкту МУР „Ти[Романтика]”, що став однойменною виставою. Щоправда, мистецька якість другого музичного продукту викликала багато суперечок серед небайдужої аудиторії, як і два кінопроєкти, присвячені письменницькому Будинку „Слово” у Харкові, де на початку 1930-х оселилися українські митці, більшість із

яких невдовзі було репресовано. Та в будь-якому разі документальний фільм „Будинок «Слово»” (2017) та художній фільм „Будинок «Слово»: Нескінчений роман” (2021), зняті режисером Тарасом Томенком, привернули увагу до теми Розстріляного відродження.

Слід сказати також, що протягом останніх років і в Польщі почали з’являтися проекти, пов’язані з персоналіями Червоного ренесансу: наприклад, 2023 року було видано друком переклади романів письменників цього періоду Майка Йогансена „Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію” та 2024 – Валер’яна Підмогильного „Місто”. Навесні 2024 року в Польському театрі ім. Арнольда Шифмана у Варшаві відбулася прем’єра вистави української режисерки, світлої пам’яті Світлани Олешко „Харків, Харків” („Charków! Charków!”) – „мюзикл-фантазмагорія про (анти)політичний театр”, що розповідає про діяльність театру „Березіль” та його засновника Леся Курбаса. Текст до вистави написав Сергій Жадан, польською переклав Адам Поморський (Adam Pomorski).

Попри те, що всі згадані та багато інших проектів „підсвітили” для сучасного реципієнта добу Червоного ренесансу, поза фокусом суспільної уваги лишається багато постатей цієї доби. Таким є й митець, що брав активну участь у мистецькому житті 1920-х, мешкав у Будинку „Слово” і входив до кола спілкування таких чільних діячів літератури того часу, як Микола Хвильовий, Микола Куліш, Остап Вишня, Аркадій Любченко, Павло Тичина та інші. Ідеться про письменника, відомого як Іван Дніпровський (справжнє ім’я Іван Данилович Шевченко; 1895–1934) – поета, прозаїка, драматурга, якого сьогодні знають набагато менше за його сучасників і якому присвячено наше видання.

Актуальність публікації текстів Івана Дніпровського мемуарного характеру та дослідження його біографії зумовлена потребою повернення в літературний дискурс забутих імен, а також значущістю его-документів цього автора, адже в них міститься величезна кількість інформації, що суттєво розширює наші уявлення про атмосферу доби, дозволяє доповнити знання про події та персоналії „наших 20-х”. Відповідно **метою** нашого проекту є видання щоденника „Марія”, мемуарів „Літературні стрічі”, документальної повісті „Микола Хвильовий” та рукопису роману про Будинок „Слово” „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє” Івана Дніпровського, коментування цих документів, а також систематизація фактів, відомих про цього письменника зі вказаних текстів та інших джерел. Головним **завданням**, яке ми ставимо перед собою, є уможливити роботу з указаними матеріалами для майбутніх дослідників періоду Розстріляного

відродження як у науковому сегменті, так і в царині масової культури та просвіти, а також підготувати належну базу для створення повної біографії Івана Дніпровського та текстологічного опрацювання його творів (у тому числі неопублікованих).

Дослідження життя і творчості Івана Дніпровського

Іван Дніпровський народився в селищі Каланчак на Херсонщині, почав свою літературну діяльність на фронтах Першої світової війни (працював у газеті „Армійський вісник”, де друкував перші поезії), а продовжив у Кам’янці-Подільському (закінчив філологічний факультет Кам’янецького інституту народної освіти, був директором Кам’янецької соціально-економічної профшколи, разом з Варфоломієм Кириленком і Захаром Кицюком очолював кам’янецьку філію Спілки пролетарських письменників „Гарт”). 1923 року Дніпровський переїхав до Харкова – натовді столиці Радянської України, – де й мешкав до кінця життя (спочатку в кімнаті комунальної квартири на вулиці Артема, 26/28, пізніше – у квартирі № 21 Будинку „Слово”). У Харкові він працює редактором чільного Державного видавництва України (ДВУ) і журналу „Червоний шлях”, стає одним із засновників літературних організацій ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) й „Пролітфронт”, входить до Українського товариства кінорежисерів, літераторів та сценаристів (Кореліс), художньої ради театру Леся Курбаса „Березіль”. За життя Івана Дніпровського було опубліковано три збірки його поезій „Донбас” (1922), „Добридень, Ленін”, „Плуг” (1924); п’єси „Любов і дим” (1925), „Яблуневий полон” (1926, 1928), „Шахта «Марія»” (1931); оповідання та повісті „Заради неї” (1927), „Долина угрів” (1927), „Анатема”, „Андрій Хомут”, „Березень”, „Яхта «Софія»” (1930), „Балет у главковерха”, „Фаланга” (1931), „Ацельдама”, нарис про будівництво Дніпрельстану „Дніпро закований” (1932), твори в трьох томах (Харків–Полтава, 1931–1933)². П’єси Івана Дніпровського „Любов і дим” та „Яблуневий полон” ставили на сценах багатьох українських театрів, і саме вони принесли йому найбільшу

² Після смерті Івана Дніпровського його твори перевидавалися кілька разів: І. Дніпровський, *Яблуневий полон: вибране*, упор. В. Лесин, О. Романець, Київ 1964; І. Дніпровський, *Яблуневий полон*, вступ. ст. В. Лесина, О. Романця, Київ 1966; І. Дніпровський, *Яблуневий полон. Вибрані твори*, упоряд., підгот. текстів та передмова М. Наєнка, Київ 1985.

популярність, хоча рівень мистецького обдарування й не поставив цього автора в один ряд із найближчими друзями – Миколою Хвильовим чи Миколою Кулішем³.

Сьогодні твори Івана Дніпровського не вивчають у школах і вишах, а його п'єси давно не бачили світла рампи. Тим часом ця постать могла би стати унікальною для історії української літератури першої половини ХХ століття з огляду бодай на одну обставину: завдяки дружині, мовознавиці й перекладачці Марії Пилинській (1898–1976), було збережено весь архів письменника, що мав би становити особливий інтерес для дослідників. Складність вивчення цих матеріалів полягає в тому, що зберігаються вони в різних місцях: частково в Харківському літературному музеї (далі ХЛМ), Херсонському обласному краєзнавчому музеї та Центральному державному архіві літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМУ). Така широка географія зумовлюється тим, що Марія Пилинська ще за життя частково розпорядилася спадком покійного чоловіка, передавши певну кількість архівних матеріалів на батьківщину письменника до Херсона, а також до Києва. Після смерті Пилинської завдяки її синові від другого шлюбу Олександру Бугаєвському решта архіву та речей Дніпровського потрапили до ХЛМ у Харкові.

Неопубліковані й маловивчені епістолярій і рукописи (зокрема спогади) Івана Дніпровського містять цікавий і важливий матеріал про літературне життя 1920-х – початку 1930-х років. Власне, нашою метою і є продовження справи публікації та наукового опрацювання текстів Івана Дніпровського мемуарного характеру, що відповідає актуальному в сучасному літературознавстві напрямку досліджень его-документів не лише як джерел біографічної інформації про того чи іншого автора, але й як дзеркала доби, в яку вони жили та творили.

На сьогоднішні праці, присвячені життю та творчості Івана Дніпровського, можна поділити на кілька умовних груп:

- публікація першоджерел із коментарями;
- суто біографічні студії, що торкаються письменника зосібна або в контексті розгляду життєпису інших персоналій;
- студії, у яких дослідники аналізують його тексти;
- вивчення епістолярію та незавершених або неопублікованих творів.

³ Із передмови Ю. Лавріненка до антології „Розстріляне відродження” дізнаємося, що Іван Дніпровський теж мав потрапити до цього видання саме як драматург, але цьому перешкодили обставини: „Не вдалося упорядникові дістати «Яблуневий полон» – драму Івана Дніпровського, що з успіхом ішла в театрі «Березіль» у Харкові» (Ю. Лавріненко, *op. cit.*, с. 10).

Ми не ставили за мету зібрати повний бібліографічний покажчик означених праць, тож далі назвемо ті, які, на нашу думку, є найважливішими, а також ті, що безпосередньо використовувалися для підготовки цього видання.

Поза сумнівом, першочергову роль у рецепції образу Івана Дніпровського відіграли студії докторки мистецтвознавства, професорки Наталі Кузякіної, яка виїхала з УРСР і від 1970-х років жила та працювала в Ленінграді (тепер Санкт-Петербург). Дослідниця української радянської драматургії, вона багато зробила для повернення в культурний дискурс імен репресованих драматургів, зокрема Леся Курбаса та Миколи Куліша. Праці, присвячені другому з них, було знайдено в рукописах і вже після смерті авторки опубліковано українською мовою в перекладі Сергія Іванюка: це студії „Доля Миколи Куліша”⁴ та „Ув’язнений за суворою ізоляцією...”⁵. Наталя Кузякіна детально розглядає життєвий шлях Куліша, неминуcho торкаючись також біографії Івана Дніпровського, адже ці два митці були друзями ще з підліткового віку. „Доля Миколи Куліша” написана легким, читабельним стилем, тож не дивно, що ця праця стала однією з найпопулярніших біографій драматурга та й загалом письменницьких біографій українських авторів. Разом із тим окремі судження Кузякіної звучать дещо суб’єктивно, що посилюється відсутністю посилань на джерела та документи. Куліш і Дніпровський в оптиці дослідниці складають опозицію „хороший хлопець – поганий хлопець”, і доволі часто певні дії чи вчинки першого подаються в більш виграшному світлі через негативний контраст із діями чи вчинками другого⁶. Далі ми будемо часто покликатися на праці Наталі Кузякіної, здебільшого полемізуючи з її твердженнями.

Біографію Івана Дніпровського та його творчість у контексті другої хвилі українського модернізму 1920-х років розглядала у своїх працях Раїса Мовчан⁷. Вона також опублікувала автобіографічні документи письменника у збірці „Самі про себе”⁸. Важливі для заповнення лакун біографії Івана

⁴ Н. Кузякіна, *Доля Миколи Куліша* [у:] Н. Кузякіна, *Траєкторії долі*, Київ 2010, с. 22–421.

⁵ Н. Кузякіна, „Ув’язнений за суворою ізоляцією...” *З роздумів над долею Миколи Куліша* [у:] Н. Кузякіна, *Траєкторії долі*, Київ 2010, с. 422–499.

⁶ Див. про це детальніше: Т. Трофименко, *Микола Куліш та Іван Дніпровський: діалоги крізь час*, „Південний архів (філологічні науки)”, 2016, № 65, с. 126–131.

⁷ Р. Мовчан, *Невідомий Дніпровський (Замість приміток і коментаря)*, „Слово і час”, 1995, № 3, с. 17–19; Р. Мовчан, *Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер’єрі*, Київ 2008.

⁸ Р. Мовчан, *Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років*, Київ 2015, с. 173–174.

Дніпровського документи знайшов у архівах та опублікував подільський краєзнавець Василь Горбатюк⁹.

Серед досліджень художніх творів Івана Дніпровського, насамперед прози та драматургії, слід згадати дисертаційні дослідження Василя Явтушенка¹⁰ та Людмили Скорини¹¹. Остання присвятила вивченню життя і творчості Івана Дніпровського багато уваги, аналізуючи, серед творів інших авторів, його прозові¹² і драматичні тексти¹³ у ґрунтовних монографіях, де широко аналізується культурний контекст доби. Про незавершений роман „Народе мій”, часом дії в якому є буремний 1918 рік, пише Ігор Бондар-Терещенко в розділі „Україна й Європа” із книжки „У задзеркаллі 1910–1930-х років”¹⁴. Насамперед як драматурга розглядає митця дослідник Михайло Наєнко в „Історії української літератури”¹⁵. Окремий розділ відведено Іванові Дніпровському й у тритомовій „Історії українського театру”¹⁶, однак слід визнати, що автор публікації Леонід Барабан не надто ретельно підійшов до викладу інформації, яка не стосується власне постановок п’єс Дніпровського. Так, наприклад, він твердить, буцім „архів І. Дніпровського майже не зберігся”¹⁷, що абсолютно не відповідає дійсності. Подекуди він віддає перевагу емоційним твердженням, а не перевірці фактів, наприклад, у такому пасажі: „Іван Дніпровський до кінця був оригінальний. Варто перечитати його «Літературні стрічі (Пам’ятка для мемуарів)» або подивитися на його чудовий портрет роботи Анатолія Петрицького 1919 р. в Кам’янці-Подільському, де Дніпровський навчався в університеті, і заясніє радістю обличчя кожного з нас”¹⁸.

⁹ В. Горбатюк, *Подільськими шляхами. Трагічні сторінки української революції у статтях Івана Дніпровського 1919 року*, „Березіль”, 2011, № 1/2, с. 158–173; В. Горбатюк, *Іван Дніпровський у спогадах і документах* [у:] В. Горбатюк, *З-під трави забуття. Подільські шляхи українських письменників*, Хмельницький 2011, с. 64–74.

¹⁰ В. Явтушенко, *„Твори” Івана Дніпровського як цикли імпресіоністичної прози*, дис. ... канд. філол. наук, Харків 2000.

¹¹ Л. Скорина, *Драматургія Івана Дніпровського: стиль, проблема характеру. Соціально-історичний аспект*, дис. ... канд. філол. наук, Київ 2001.

¹² Л. Скорина, *„Гомін і відгомін”: дискурс інтертекстуальності в українській літературі 1920-х років*, Черкаси 2019.

¹³ Т. Свербілова, Н. Малютіна, Л. Скорина, *Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття*, заг. ред. Л. Скорина, Черкаси 2009.

¹⁴ І. Бондар-Терещенко, *У задзеркаллі 1920–1930-х років*, Київ 2009, с. 208–212.

¹⁵ М. Наєнко, *Іван Дніпровський* [у:] *Історія української літератури ХХ століття*: у 2 кн., за ред. В. Дончика, Київ 1994, кн. 1: *Перша половина ХХ ст.*, с. 411–413.

¹⁶ Л. Барабан, *Іван Дніпровський* [у:] *Історія українського театру*: у 3 т., гол. ред. Г. Скрипник, Київ 2009, т. 2 *1900–1945*, с. 394–403.

¹⁷ Ibidem, с. 402.

¹⁸ Ibidem, с. 403.

*Портрет Івана Дніпровського роботи Анатолія
Петрицького, 1929 рік. Колекція NAMU.*

Джерело: <https://supportyourart.com/stories/petrytskij/>

Ідеться, звісно, про роботу зі знаменитої „стопортретної” серії А. Петрицького, над якою він почав працювати від 1925 року, коли приїхав до Харкова. Із цих портретів представників творчої спільноти – письменників, художників, режисерів – уцілів хіба десяток картин, які сьогодні зберігаються в Національному художньому музеї України. До них належить і портрет Івана Дніпровського з книжкою, написаний 1929 року в Харкові. Подібної недбалості у ставленні до фактів біографії письменника є доволі багато, і ми ще поговоримо про це далі.

Поза тим, можна сказати, що художні тексти Івана Дніпровського, зокрема його драматургія, порівняно часто ставали об’єктом наукового аналізу. Найменш вивченою залишається епістолярна спадщина митця – об’ємний масив текстів. Ще під час Першої світової війни письменник захворів на туберкульоз (легень, потім горла), тож від 1926 року дедалі більше часу проводив поза Харковом, намагаючись покращити стан

здоров'я в санаторіях чи в місцевостях зі сприятливішим кліматом. Саме ця прикра обставина зумовила великий обсяг його листування, яке є цінним джерелом інформації про літературне і театральне життя 1920-х – початку 1930-х років, про побут і взаємини письменників та їхніх родин. Попри цю надзвичайну важливість, епістолярій Івана Дніпровського мало привертав увагу дослідників – на сьогодні маємо лише кілька публікацій та розвідок.

Було опубліковано листи Дніпровського, які Аркадій Любченко вивіз на еміграцію разом зі своїм архівом, листи Куліша до Дніпровського, 4 листи до Михайла Могилянського¹⁹. Л. Скорина використала для статті та частково опублікувала листування Івана Дніпровського з письменницею Ольгою Доленго (Ковалевською)²⁰, а повну публікацію з передмовою та коментарем ми здійснили 2017 року у виданні „Спадщина”²¹. Як уже було сказано, складність дослідження епістолярію, як і загалом архіву Івана Дніпровського, полягає в тому, що документи зберігаються у фондах різних установ: трапляються випадки, коли відповідь на певний лист зберігається в архіві іншого міста.

Найбільшу частину епістолярної спадщини Дніпровського становить листування з найближчими людьми – дружиною Марією Пилинською та її сестрою Оленою Михайлівною Пилинською-Чілінгаровою (1896–1977), що зберігається в ХЛМ. У цій колекції можна також знайти безліч цікавих і надзвичайно вартісних для історії літератури і театру матеріалів: листування з режисерами Василем Васильком, Лесем Курбасом, Януарієм Бортником, які ставили п'єси Дніпровського, письменниками, видавництвами й театрами з приводу видання та постановок творів.

Свого часу листування Дніпровського з фондів ХЛМ вивчав харківський літературознавець Андрій Чернишов (1920–1991), котрий тісно спілкувався з сестрами Пилинськими й готував до друку 159 листів, які, на жаль, так і не було опубліковано. Велику роботу з розшифрування й коментування

¹⁹ *Листи Івана Дніпровського до Аркадія Любченка; Листи Івана Дніпровського до Миколи Куліша* [у:] *Валітиянський збірник*, за ред. Ю. Луцького, 2-ге вид., доп., Київ 1977, с. 215–221, 222–225; „Дорогий Аркадію”. *Листування і архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр.*, упор. Леся Демська-Будзуляк, Львів 2001, с. 49–50, 63–68, 134–136, 137–139; М. Куліш, *Листи до Івана Дніпровського* [у:] М. Куліш, *Твори*: у 2 т., Київ 1990, т. 2, с. 490–574; І. Лисенко, *Епістолярна спадщина Івана Дніпровського*, „Березіль”, 1995, № 3/4, с. 166–176.

²⁰ Л. Скорина, „Зойки розбитого життя...” *Сторінками епістолярної спадщини І. Дніпровського*, „Березіль”, 2000, № 1/2, с. 179–183.

²¹ Т. Трофименко, „Знову Лебідь кличе Чайку”: *листування Івана Дніпровського й Ольги Доленги [передмова]* [у:] *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, т. XI–XII, Київ 2017, с. 222–240; *Листування Івана Дніпровського з Ольгою Доленго [публікація листів]*, Ibidem, с. 241–269.

текстів здійснила співробітниця ХЛМ Наталія Цимбал²². Нами було опубліковано наукову статтю, присвячену епістолярію Івана Дніпровського²³, а також 40 листів із фондів ХЛМ із передмовою та коментарями²⁴. Поза тим, епістолярій письменника ще чекає на свого вдумливого дослідника та видавця, як і величезний масив рукописів незакінчених або й опублікованих творів, що головню зберігаються в ЦДАМЛМУ: на сьогодні праця майбутніх текстологів суттєво полегшується завдяки реалізованому за підтримки Українського культурного фонду проєкту з оцифрування фонду №144 Івана Дніпровського²⁵.

У цьому виданні ми публікуємо чотири тексти з архіву Івана Дніпровського. Три з них належать до мемуарного жанру, четвертий є незавершеною чернеткою роману, де письменник у художній формі змальовує реальні події.

Хронологічно першим є щоденник „Марія” (1926), що зберігається у фондах ЦДАМЛМУ²⁶ (текст із нашою передмовою було опубліковано у виданні Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України „Спадщина”, що на сьогодні є бібліографічною рідкістю²⁷). Цей рукопис є джерелом інформації про ранній період життя Івана Шевченка: дитинство, підлітковий вік, перше одруження, службу в армії під час I Світової війни тощо.

Другий документ має назву „Літературні стрічі”²⁸ та підзаголовок „пам’ятка для мемуарів”. Ним, як і щоденником „Марія”, неодноразово користувалися дослідники, однак повністю друком він видається вперше. Перша частина „Літературних стріч” охоплює події від новорічної ночі

²² Див. зокрема публікацію: *Чотири листи Леся Курбаса до драматурга Івана Дніпровського*, вступна замітка, підготування до друку та коментарі Н. Цимбал [у:] *Життя і творчість Леся Курбаса*, упоряд., наук. ред. Б. Козак, Львів–Київ–Харків 2012, с. 521–528.

²³ Т. Трофименко, *Неопублікований епістолярій Івана Дніпровського* (на матеріалах Харківського літературного музею), „Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна”, 2012, №989, вип. 63, с. 138–142.

²⁴ Т. Трофименко, *Міфи і правда в приватному епістолярії Івана Дніпровського та Марії Пилинської [передмова]* [у:] *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, Київ 2012, т. VII, с. 246–258; *З приватного епістолярію Івана Дніпровського та Марії Пилинської [публікація листів]*, Ibidem, с. 259–322.

²⁵ *Дніпровський Іван Данилович*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, дати 1914–1934, оп. 2, кількість справ 374, <https://ksi-csamm.archives.gov.ua/fonds/332/> [05.08.2024].

²⁶ І. Дніпровський, *Марія. Щоденник*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 193.

²⁷ Т. Трофименко, *„Книга спеціального призначення” Івана Дніпровського [передмова]; Іван Дніпровський. Марія (публікація тексту)* [у:] *Спадщина. Літературне джерелознавство*, Київ 2013, т. VIII, с. 215–220; 221–227.

²⁸ І. Дніпровський, *Літературні стрічі. 1931. (Пам’ятка для мемуарів)*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 2, од. зб. 27.

1930–31 рр. до 15 квітня 1931 року (щоправда, щоденні записи маємо лише за січень–лютий; за березень – 4, а за квітень – узагалі один). Далі записи обриваються і відновлюються 22 травня 1933 року – після самогубства Миколи Хвильового.

„Марія” і „Літературні стрічі”, на відміну від багатьох інших мемуарних текстів Дніпровського, мають цілісний характер (досить часто его-документи з архіву письменника є фрагментарними, складаються з одного слова (назва населеного пункту, ім'я чи прізвище) або дати, і певну частину цих записів розшифрувати неможливо: ідеться, насамперед, про скорочення слів і прізвищ, нерозбірливо написані фрази чи фрагменти, контекст яких незрозумілий, тощо).

Так само завершену смислову цілість становлять тексти, що містяться в зошитах Івана Дніпровського з фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею. Із ними пов'язана майже детективна історія про те, як, реставруючи стіл письменника, що 1986 року був переданий Марією Пилинською з Харкова разом із іншими речами Дніпровського, майстер знайшов два зошити між нижньою шухлядою та днищем. Частина першого зошита „Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника” із передмовою „Літературні портрети Івана Дніпровського” Наталі Кузякіної була опублікована в третьому числі журналу „Сучасність” за 1992 рік та в її книжці „Архівні сторінки...” (1992). Повністю тексти двох зошитів опублікували співробітники музею в 2020 році з нагоди ювілею Івана Дніпровського, однак через невеликий наклад це видання зараз є практично недоступним для дослідників і зацікавлених читачів²⁹.

Нарешті, ще один текст, який публікується вперше, не належить до власне мемуаристики. Чернетка недописаного роману під загадковою назвою „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...” – це іронічна алегорія, якщо не сказати пародія, на заселення українських радянських письменників у Будинок „Слово” наприкінці 1929-го року („Слово” тут названо Лікбудом, а письменників, відповідно, „перетворено” на лікарів). У фондах ЦДАМЛМУ зберігаються три рукописи Івана Дніпровського під назвою „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...” у трьох справах³⁰,

²⁹ Див.: Колекція Івана Дніпровського у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею. Дніпровський І. Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника, упоряд. Г. Мартинова, О. Марущак; статті Я. Голобородька, Н. Кузякіної, Херсон 2020.

³⁰ І. Дніпровський, ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє... Роман. Червень 1933, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 41; І. Дніпровський, ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє... Роман, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 42; І. Дніпровський, ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє... Роман. Нотатки, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 43.

які ми опишемо далі. Цей текст створювався паралельно з другою частиною „Літературних стріч” і „Миколою Хвильовим”, тож очевидними є інтертекстуальні перетини між цими рукописами.

Утім, сюжети, до яких провадять нас рукописи Івана Дніпровського, не обмежуються інтер- та автотекстуальністю, натомість можуть скерувати дослідника в доволі несподіваних напрямках. Власне, до читання рукописів Івана Дніпровського неможливо приступати без певного екскурсу в його біографію, що обросла не одним міфом (частину з яких, можна припустити, він сам і культивував), а ще – багато в чому визначила характер усієї подальшої творчості цього автора.

Ваня Шевченко з Каланчака: початок історії

Історію про українського письменника доби Розстріляного відродження Івана Дніпровського варто почати від раннього періоду його життя, інформація про який міститься в щоденнику „Марія”. Символіку назви цього документу годі розгадати зараз напевне, одначе вільно робити припущення. Імовірно, ім’я головної для християн жінки Богородиці – Марія – було для автора символом жіночності як такої; увага ж до „жіночого питання”, актуалізованого в перші десятиліття радянської влади, була характерною для Івана Дніпровського. Можна припустити, що якби він жив у наші дні, то, імовірно, називав би себе феміністом. У більшості опублікованих творів письменника постають яскраві образи представниць жіночої статі з сильним характером, причому незалежно від того, до якого з таборів періоду визвольних змагань вони належать: „червона” завком Шура чи дочка колишнього власника заводу Іра в п’єсі „Любов і дим”, контррозвідниця Ярослава, яка хоче помститися більшовикам за смерть свого чоловіка, у драмі „Яблуневий полон”, чекістка Анатема з однойменного оповідання чи поміщиця Соф’я Богданівні з „Яхти «Софії»”.

У листі до письменниці Наталі Романович-Ткаченко Дніпровський напівжартівливо звиряється: „Я проти долі, що кинула мене «на світ тотий» чоловіком. Я висловлюю рішуче бажання бути жінкою. Тепер уже неможливо добитись цього, та як буду рождатися вдруге, неодмінно прийду сюди жінкою. Я за жінку, і проти мужчини, а тим паче чоловіка. Яка це кара бути чоловіком!”³¹. А двома роками раніше в листі від 20 червня 1927 р. з санаторію в Бобровиці поблизу Чернігова Іван Данилович писав до

³¹ Лист від І. Дніпровського до Н. Романович-Ткаченко від 15.01.1929 р., ХЛМ, вст. 25626, РП-3506, с. 1.

дружини Марії Пилинської про своє бажання створити „...роман «Марія». Це книга спеціального призначення: для жінок. В житті має жінчина таку безодню мук, кожную хвилю вона терзає її, ображає, принижує, і жінчина не знає, де їй шукать порятунку. Це, «згідно» з задумом, має бути книга радості жінчини»³². Утім, не будемо перебільшувати феміністичність поглядів Івана Дніпровського: визнаючи за жінками право бути повноцінними учасницями суспільних процесів і відстоювати власну гідність, письменник досить часто змальовував своїх героїнь цілком у патріархальному дусі в ролі жертв або надмірно романтизував їхні образи, зводячи конфлікти творів до дилеми „почуття чи обов’язок” (що, зрештою, було загалом характерним для авторів Червоного ренесансу).

Що ж до „книги спеціального призначення”, то повністю цей задум, як і більшість творчих задумів Івана Дніпровського, реалізовано не було. Імовірно, частково він утілювався в новелі під назвою „Марія радості” про загадкову жінку з червоногвардійського корпусу, яка покинула зрадливого колишнього царського офіцера й вирушила далі за вітрами революції (новелу було надруковано в журналі „Червоний шлях” (1927, № 12), у збірках оповідань „Заради неї” 1928 та 1929 рр., а також у першому томі тритомового зібрання творів 1933 р.). У фондах Харківського літературного музею зберігається обкладинка від зошита, у якому Дніпровський планував робити нотатки для твору під назвою „Марія” (указана дата: Ялта, квітень 1927 р.). Нарешті, особливе для Івана Дніпровського жіноче ім’я дає назву його щоденнику, що, з огляду на незавершеність, вочевидь мав бути частиною більшого тексту.

Щоденник „Марія”, попри декларовану документальність, позначений сильним впливом художності. Про це сигналізує вже самий початок тексту, де ми бачимо традиційні для митців Червоного ренесансу (модерністів, які мусили перекваліфіковуватися на оспівувачів пролетарського будівництва, учорашніх фронтовиків, які сьогодні вже почувалися зайвими в по-міщанськи затишному та ідеологічно вивіреному побуті нової влади) мотиви: суму, плачу, „драматичної вини”, злочину, мрії про самогубство, кохання, очищення тощо. „Я хотів скінчити самогубством. «Герой» мусів заплатити за свою драматичну вину. 5 день я тинявся по полях, гнилищах, вулицях і кричав, і плакав”³³, – драматизує в „Марії” Дніпровський. Далі він зазначає, що починає свій щоденник як символ нового життя,

³² Лист від І. Дніпровського до М. Пилинської від 20. 06. 1927 р. з Бобровиці до Харкова [у:] З приватного епістолярію Івана Дніпровського та Марії Пилинської, *op. cit.*, с. 265.

³³ Іван Дніпровський. *Марія* (публікація тексту) [у:] Спадіщина. Літературне джерелознавство, Київ 2013, т. VIII, с. 221–227. Далі цитуємо без указівки сторінок.

подолавши кров „диких, тваринних” предків, що штовхала його на злочин: „Сюди я буду вписувати кожний крок свого поступання, і звиви, й падіння в великій тяжкій дорозі”. Як і багатьох людей, котрі вирішують почати нове життя, Івана Даниловича вистачає на 6 аркушів зі зворотом – далі записи „Марії” обриваються.

Суттєві сумніви викликає також обіцянка бути „щирим, сам із собою” та „гнати що од мистецтва, яке неминуче простягне сюди свою лапу”, адже навіть виклад власного життєпису тут більше нагадує фантазії за темою, аніж відтворення об’єктивної реальності. Таким є опис родинної історії Івана Шевченка, зокрема „материнської лінії”, представленої „аристократами”: „Дедушка” – писар, „один дядя – манах, другий – «дурний», кузіна – музикантка”, „так би мовити, мистецька лінія”. Образ матері позначено суто романтичною ідеалізацією: „Красуня, безперечно. Жертва капіталу. Дочку небагатого «аристократа» писаря куплено за воли і землю”. На жаль, уже в наступному реченні автор вимушений визнати нежиттєспроможність свого красивого сюжету: „Правда, ні він, ні вона їх [волів і землі – ТТ] не мали і вибилися «в люди» власною працею, просто з нічого”.

Більш достовірними видаються подробиці тяжкого дитинства в Каланчаку: жорстокість батька, маргінальне оточення, рання смерть батьків. Мати Дніпровського загинула молодою 1908 року від операції, яку зробив їй лікар, що п’яний приїхав з якогось весілля. Сиротами залишилися четверо дітей. Про батька в щоденнику „Марія” згадано так:

Бив і любив. Матір і нас. Бив жорстоко. Пив з професії і „з горя” (особливо вдівцем). Знався на худобі, якість і ціну. Одного разу п’яного його втягли в „Дилижан” і повезли на „Кремінчук”. Там він тільки казав „ціну”, а „компаньон” „керувавсь”. Був хитрий, далекосяжний, але разом з тим наївний і простий. Любив вільне життя <...>. Падав і падав, нарешті, зимою, здається, 1911 вмер од розриву. В дорозі, на „дилижані”.

Звісно, у таких умовах дитинство та юність Вані Шевченка навряд чи були щасливими, тож він шукав можливість вирватися з Каланчака в інший, кращий світ, і спробував це зробити в доволі несподіваний спосіб: звернувшись по допомогу... до письменника Льва Толстого, який уже був визнаним номером один у російській літературі. Із цією метою підліток у 1909–1910 рр. пише до метра три листи, що зберігаються в Москві, у Державному музеї Л. Н. Толстого. Листи Вані Шевченка опублікувала свого часу Н. Кузякіна³⁴, супроводжуючи публікацію передмовою з доволі

³⁴ Н. Кузякіна, *Листи І. Дніпровського до Льва Толстого*, „Слово і час”, 1991, №7, с. 35–38.

критичними зауваженнями щодо соціального походження хлопця та водночас констатуючи актуальні й нині процеси „підфарбовування” біографій авторів Розстріляного відродження: „Зараз кольоровими олівцями розмальовують колись репресованих письменників, які нібито поспіль були талановиті, видатні, новатори...”³⁵. Н. Кузякіна вказує на потребу дослідити реальний зміст тези про походження багатьох українських письменників революційного часу „з селян”, „з селянської родини” тощо, мовляв, далеко не всі із них справді мали селянське походження, натомість могли належати до декласованих елементів, напівінтелігенції, люмпенства та підтримувати в роки громадянської війни становлення радянської влади.

Такий міф щодо „селянського походження” Івана Дніпровського намагається спростувати дослідниця, указуючи, що його батько Данило Шевченко був не селянином, а „людиною комерції”, – і саме це, мовляв, дало початок моральному занепаду майбутнього письменника, схильності до „розходження факту і його трактування”, узагалі типового, на думку дослідниці, для життя Дніпровського. Листи Вані до Льва Толстого, уважає Н. Кузякіна, доводять, що „вихідці з міщанського середовища, тоді чи не наймобільнішого прошарку суспільства, часом несли з собою і деформовані моральні засади”³⁶.

Н. Кузякіна влучно підмітила розбіжність між спогадами зі щоденника „Марія” („Дитяче оточення: жорстоке. «Драли» горобців, били віделками в голову і жарили. Драли «яйця» пташині, провалювали голови”) та „сусальною картиною протилежного змісту”, створеною спеціально для „дедушки Льва Николаевича”:

Раз во поле,
Раз во поле
Детишки гуляли
Раз на воле,
Раз на воле
Птенчика поймали.
Увидала матка-птичка
Своего птенца
И взмолилась:
Отпустите вы мое дитя.
Мигом дети все решили
Птенчика пустить,
И пустили, а она их, улетаая, начала благодарить³⁷.

³⁵ Ibidem, с. 35.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, с. 36.

Що й казати, талановитими ці вірші не назвеш, але мало хто починав свій поетичний шлях із шедеврів. Назагал звернення Вані до яснополянського класика написані в жалісливому тоні: він явно намагається розчулити Льва Ніколаєвіча, змальовуючи бідність і занепад родини. Головне прохання Вані до Толстого – забрати його до себе в Ясну Поляну, допомогти ввійти в літературу, дати дорогу в інший світ: „О, сделайте из меня человека!”³⁸.

Майбутній учасник ВАПЛІТЕ певний власного літературного обдарування та здатності ошчасливити класика російської літератури: „Я читал биографию М. Горького. Я все понял. ...Возьмите меня я буду другим (Горьким). Я к вам привезу мои стихотворения и... и... и... счастье. У меня есть богатый дядя, который обещает тоже дать 10 руб. Напишите мне...”³⁹. У третьому листі знову висловлено непохитну віру в позитивний результат: „Мне кажется, что прочитав мое послание, вы улыбнетесь приятно и напишите мне так: Любезный Ваня! Ты заинтересовал меня собой. Я вот тебе пишу. Ты действительно написал грубо, но я не оскорбился. Приезжай. Вот тебе маршрут. Вези мне счастье! Л. Толстой”⁴⁰.

Можна лише уявляти, яким жорстоким розчаруванням для Вані стала відповідь із Ясної Поляни. Так, Н. Кузякіна пише:

...На останній прочитаний Толстому лист за його дорученням пишуть відповідь секретар В. Булаков або донька Т. Толстая. Конспект відповіді залишився на конверті, що зберігається в музеї: „Л[ев] Н[иколаевич] очень занят и слаб здоровьем, сочинителями же и особенно стихотворцами совсем не интересуется, потому и просит вас оставить его в покое”⁴¹.

Для дослідниці зміст листів свідчить здебільшого про моральні збочення адресанта: „Листи хлопця 14–15 років відкривають деякі риси його характеру: пристрасне жадання вчитись і таке ж палке честолюбство, припущеність родинним лихом і егоїстичну цупкість у настирливих спробах будь-що вирватись із свого середовища. Здатність до творчої вигадки поєднана зі схильністю до брехні...”⁴².

Із категоричністю Н. Кузякіної можна не погодитися: нині листи Вані Шевченка визнали би хіба не надто вдалими спробами самопіару,

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem, с. 37–38.

⁴⁰ Ibidem, с. 38.

⁴¹ Ibidem, с. 36.

⁴² Ibidem, с. 37.

однак багато в чому, характеризуючи письменника, дослідниця мала рацію, зокрема щодо тверджень про його надмірну амбіційність і вразливість. Своєю чергою зробимо припущення: навіть якщо почуття Вані до дедушки Толстого були значною мірою вдаваними (хоча чому би підлітку з Каланчака не схилитися перед кумиром мільйонів?), то відмова в допомозі мусила неабияк травмувати й так психологічно нестабільного підлітка. До образу Льва Толстого Дніпровський залишиться небайдужим протягом усього подальшого життя: яснополянського класика учасник пролетарських літературних рухів перечитуватиме, намагатиметься наслідувати, гнівно засуджуватиме, полемізуватиме, певно, що заздритиме і – любитиме.

Хай там як, а переживши невдачу з Толстим, Ваня Шевченко не облишив боротись із життям. Із різних документів, зокрема з особової справи Дніпровського, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ)⁴³, неопублікованих нотаток до ненаписаної повісті „Нащадок вахмістра Бурдюгова”⁴⁴, де Дніпровський стисло конспектує історію родини та власного життя, а також документа під назвою „Бочка Діогена” із коротким конспектом життєорису до 1931 року⁴⁵, дізнаємося про факти його подальшої біографії. Закінчивши 4 групи народної школи, він став „хлопчиком” (тобто виконавцем найпростіших завдань, поси́льним) у начальника поштового відділення в Каланчаку. Далі перейшов „писарем” до станового пристава, де робив копії з паперів і трафаретні написи „за нерозыском пересылається” тощо. Вступив до двокласної „міністерської” школи та закінчив її, а далі навчався в гімназії в Олешках. Саме тут познайомився з майбутнім драматургом Миколою Кулішем, із яким дружив до кінця життя, а також із Михайлом Перервою, третім учасником їхнього „таврйського тріо”, що мало псевдоніми, які раз по раз зринають у листуванні: Куліш – Кляус або Август Халява, Дніпровський – Жан або Генріх Кирдяга, а Перерва – Мішель або Хома Брут. Коли 1913 року гімназію закрили, уся трійця у травні 1914 року поїхала складати екстерном екзамени на Кавказ⁴⁶ (Дніпровському свідоцтва не дали, але чому – ми дізнаємося далі).

⁴³ *Личное дело Ивана Данил[овича] Днепровского*, ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, од. зб. 2191.

⁴⁴ І. Дніпровський, *Нащадок вахмістра Бурдюгова. (Повість) Нотатки. Рукопис. Примітка: є біографічні відомості. 3.IV.1934*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 81.

⁴⁵ І. Дніпровський, *Бочка Діогена (Мислі і зародки для обробки й поширення в творах)*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 81, с. 44–45 зв.

⁴⁶ *Личное дело Ивана Данил[овича] Днепровского*, ор. cit., арк. 6; І. Дніпровський, *Бочка Діогена*, ор. cit., с. 44; Іван Дніпровський. *Марія (публікація тексту)*, ор. cit., с. 224.

Записи „Марії” додають особистісного компоненту до інших матеріалів автобіографічного характеру. Зокрема тут є деталі періоду служби в армії під час I Світової війни, куди Іван Шевченко йде добровольцем у вересні 1914 року. У травні-серпні 1915 він навчається в школі прапорщиків у Москві, далі отримує призначення в Сибір (Чита, Іркутськ, Ачинськ), але невдовзі повертається до діючої армії, бере участь у військових діях Південно-Західного фронту та долучається до видання газети „Армійський вісник”, де й з’являються перші публікації його російськомовних поезій (перша публікація вірша „Скажите всем” у 87 номері за 1916 рік⁴⁷).

За час служби в царській армії Іван Шевченко здобуває чин поручника піхотних військ⁴⁸ і, очевидно, був би не проти продовжити робити військову кар’єру. Н. Кузякіна твердить, що ставлення Дніпровського до війни було захопленим: „Поручник Дніпровський... [під час зустрічі з Миколою Кулішем – ТТ] і далі наполягав на війні до переможного кінця. І першою думкою, коли почув у поїзді про зречення, було: а як же війна? Певно, він звик жити нею, давня хоробрість перетворювалася на істеричність почуття і стилю, часом – на натужне фанфаронство”⁴⁹. Поза сумнівом, війна була для каланчацького сироти ще одним шансом змінити своє життя на краще, і йому це майже вдалося завдяки знайомствам у редакції та штабі главною (командувача Південно-Західного фронту генерала Алексея Брусілова).

Утім, революція стала крахом для амбітних мрій: демобілізувавшись, Іван Шевченко швидко робить вибір на користь нової влади, а пролетарському письменнику Дніпровському вже не випадало поетизувати царських генералів. Принаймні відкрито: неопубліковані рукописи письменника свідчать, що пієтету до своїх колишніх військовокомандувачів він не позбувся до кінця життя. Що ж до історії хлопчика з Каланчака, який писав листи про допомогу до „доброго дедушки” Льва Ніколаєвіча, то вона мала за продовження не менш цікавий сюжет, що поєднає українського радянського письменника Івана Дніпровського, класика російської літератури графа Толстого та російського письменника Івана Родіонова, який помер на еміграції і, на думку окремих дослідників, міг написати роман „Тихий Дон”, автором якого офіційно вважається Михайл Шолохов.

⁴⁷ Українська поезія кінця XIX – середини XX ст. Бібліографія. Антологія, уклад. Ю. П’ядик; [упоряд.-ред.: І. П’ядик-Халаявка, Н. Дашкіна], Київ 2011, т. 2 Г–Ж, с. 556.

⁴⁸ Личное дело Ивана Данил[овича] Днепроvского, ор. cit., арк. 3.

⁴⁹ Н. Кузякіна, Доля Миколи Куліша, ор. cit., с. 91.

Два Івани, Лев Толстой і „Тихий Дон”⁵⁰

1965 року вдова репресованого письменника періоду Розстріляного відродження Майка Йогансена Алла Гербурт-Йогансен адресувала Шведській королівській академії листа щодо присудження М. Шолохову Нобелівської премії з літератури (у передмові до публікації цього листа в еміграційному журналі „Континент”⁵¹ указано, що редакції передав його професор Ігор Качуровський з Мюнхена; місце зберігання документу зараз нам невідоме). У листі Гербурт-Йогансен підважує авторство Шолохова, зокрема згадуючи випадок, що стався в харківському Будинку „Слово”, де вона мешкала разом із іншими українськими радянськими письменниками. За її твердженням, одного дня тяжко хворий Дніпровський покликав до себе товаришів, аби розповісти щось важливе. Власне, це була історія про те, як він, перебуваючи в лавах Червоної Армії під час „громадянської війни”, отримав рукопис розстріляного білогвардійського офіцера, який і був справжнім автором „Тихого Дону”:

Однажды на рассвете, после очередной ночной расправы, в помещение, где дежурил Днепровский (спать он не мог из-за грома канонады и страшных криков), вошел начальник с двумя деревянными чемоданчиками в руках. Он передал их Днепровскому со словами: – Ты, Ваня, у нас литератор, понимаешь в литературе, прочитай и скажи, стоит ли чего-нибудь эта писанина. Рукопись произвела на Днепровского сильное впечатление: это была настоящая большая литература, но антисоветская. Об этом он сказал командиру, возвращая рукопись <...> Фамилию того расстрелянного офицера Днепровский называл, но я ее забыла⁵².

Далі Алла Гербурт стверджує, що Іван Дніпровський докладав зусиль, аби викрити плагіат Шолохова:

Через восемь лет, читая только что вышедший и сразу нашумевший „Тихий Дон”, Днепровский был поражен, узнав в нем произведение, которое в дни гражданской войны командир давал ему для оценки” та „после некоторых колебаний... поехал в Москву. Сведения о Шолохове, которые он получил в тамошних литературных кругах, не противоречили наличию плагиата⁵³.

⁵⁰ Детальніше у статті: Т. Трофименко, *Два Івани, Лев Толстой і „Тихий Дін”*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, 2019, т. 16, с. 37–58.

⁵¹ *Литературный архив. К вопросу об авторстве „Тихого Дона”*, „Континент: литературный, общественно-политический и религиозный журнал”, 1985, №44, с. 303–308, https://vtoraya-literatura.com/pdf/kontinent_044_1985_text.pdf [доступ: 12.08.2024].

⁵² Ibidem, с. 305–306.

⁵³ Ibidem, с. 306. Не маючи на меті спеціально займатися довгою історією суперечок щодо авторства роману „Тихий Дон”, зазначимо, що перші чутки про плагіат

У Москві Дніпровський нібито зустрічався з Максимом Горьким, однак жодного результату це не дало, а далі письменникові взагалі порадили не лізти не у свою справу.

Лист А. Гербурт-Йогансен детально розглядає у своєму дослідженні ізраїльський літературознавець З. Бар-Селла (есеї „Морфология сказки. Тайна фанерных чемоданов”, який увійшов до більшого дослідження цього автора „Тихий Дон» против Шолохова”⁵⁴, уперше опублікованого в лютневому номері журналу „Даугава” за 1991 рік). На його думку, спогади жінки не відзначаються точністю, але найголовнішим є те, що Іван Дніпровський не служив у Червоній Армії, відповідно історія про фанерні [хоч у варіанті Алли Гербурт-Йогансен вони були дерев’яними – ТТ] валізи, антирадянські рукописи й розмову з Горьким не відповідає дійсності. Дослідник має рацію: сьогодні ми знаємо цілком певно, що Дніпровський не служив у Червоній Армії, а проте розповідь Алли Гербурт у суті речі теж не є брехнею, але, як далі стриманіше формулює Бар-Селла, „легендою, переданою з других уст через треті руки”. Дружина Йогансена, безперечно, знала про чутки, пов’язані з авторством „Тихого Дону”, чула розмови про це в колі мешканців Будинку „Слово” або від самого Дніпровського, однак могла щось забути чи переплутати деталі.

Існує й інша версія сюжету, яка міститься у статті Наталі Кузякіної („Кто автор „Тихого Дона”? Претендент номер... – есаул Родионов”, що була опублікована в газеті „Час пик” 7 жовтня 1991 року) та розвідці Галіни Стукалової, яка повертає до літературного дискурсу Росії одного з забутих письменників-емігрантів, білогвардійця-монархіста Івана Родіонова (під її

з’явилися відразу після виходу друком двох перших частин цього твору 1928 року в журналі „Жовтень”. Тоді справді йшлося про те, що М. Шолохов привласнив рукопис розстріляного білогвардійського офіцера. За ініціативи члена Центральної контрольної комісії ВКП(б) М. Ульянової Російська асоціація пролетарських письменників (РАПП) організувала комісію щодо цього питання, куди М. Шолохов надав матеріали й рукописи роману. У березні 1929 року газета „Правда” надрукувала листа за підписами А. Серафимовіча, Л. Авербаха, В. Кіршона, А. Фадєєва та В. Ставского від імені РАППу, у якому відкинула звинувачення у плагіаті. Наприкінці 1930-х автором роману почали називати Ф. Крюкова, казачого письменника та учасника Білого руху. Поштовхом для поживавлення дискусій стало вручення М. Шолохову Нобелівської премії в галузі літератури за роман „Тихий Дон” у 1965 році. Починаючи від 1970-х років на Заході, а далі і в СРСР та на пострадянському просторі, з’являються дослідження, що доводять, ніби первісний текст „Тихого Дону” не належав М. Шолохову (І. Медведева-Томашевська, Р. Медведєв, З. Бар-Селла, В. Самарін та інші) та висувають різні версії авторства.

⁵⁴ З. Бар-Селла, „Тихий Дон» против Шолохова, <http://www.philol.msu.ru/~lex/td/?pid=0121151&oid=012115> [доступ: 12.08.2024].

редакцією з ґрунтовною передмовою 1997 року виходить друком перевидання його роману „Наш злочин”⁵⁵).

Власне, Іван Родіонов був безпосереднім начальником Івана Шевченка під час роботи в „Армійському віснику”, тож цілком очевидно, що вони багато спілкувалися. Н. Кузякіна і Г. Стукалова доходять спільного висновку: Дніпровський уважав автором „Тихого Дону” саме Родіонова. В обох випадках поштовхом для висунення цієї версії стали бесіди з удовою Івана Дніпровського Марією Пилинською.

Про Родіонова Пилинська згадувала в розмовах із Наталею Кузякіною (читуємо за однією з найповніших і ґрунтовних публікацій на цю тему – статтею Фелікса Кузнецова, який вважає всі три згадані джерела – лист А. Гербурт-Йогенсен, статтю Н. Кузякіної та передмову Г. Стукалової – апокрифами⁵⁶):

О том, что украинский писатель Иван Данилович Днепровский знал автора первых частей „Тихого Дона”, – пишет Н. Кузякина, – мне говорила в Харькове его вдова М. М. Пилинская еще в 60-е годы. Она отчетливо запомнила потрясение, с которым Днепровский в 28-м году принес из библиотеки „Октябрь” с публикацией романа.

– Я это читал... Я служил с этим человеком...⁵⁷

Про те саме править журналістка Г. Стукалова, яка часто була в Пилинської вдома та користувалася щоденниками Івана Дніпровського, де й побачила коротку фразу з кількома знаками запитання: „Хто такий Шолохов???”⁵⁸. Марія Михайлівна пояснила, що 1928 року під час прогулянки Кам’янцем-Подільським (там мешкали її батьки) чоловік звернув увагу на газетний кіоск, де у вітрині був свіжий журнал „Жовтень”, у якому друкувалися перші розділи роману Михайла Шолохова „Тихий Дон”. Іван Данилович був дуже здивований і розповів, що уривки з роману під такою назвою читав йому ще 1916 року в редакції фронтової газети есаул Іван Родіонов⁵⁹.

⁵⁵ Г. Стукалова, *Наше преступление. Родионов Иван Александрович*, <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%A0/rodionov-ivan-aleksandrovich/nashe-prestuplenie/1> [доступ: 12.08.2024].

⁵⁶ Ф. Кузнецов, „Тихий Дон”: судьба и правда великого романа, <https://litresp.ru/kniga/ru/%D0%9A/kuznecov-feliks-feodosievich/tihij-don-sudjba-i-pravda-velikogo-romana> [доступ: 12.08.2024].

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ У фондах ЦДАМЛМУ зберігаються декілька записників Івана Дніпровського згаданого періоду. Питання, про яке, очевидно, згадує Г. Стукалова, звучить „Шолохов чи Родіонов?” і належить до 4 пункту планів на 1934 рік (останній рік життя письменника) (див.: І. Дніпровський, *Записні книжки із записами творчого характеру*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 203, арк. 112 зв.).

⁵⁹ Г. Стукалова, *Наше преступление...*, *op. cit.*

Попри те, що наприкінці 1920-х спроби Дніпровського втрутитися у справу з авторством „Тихого Дону” було припинено, думки про плагіат він не полишав до кінця життя. Крім уже згаданої нотатки в записнику, є й значно цікавіший документ, який підтверджує, що Іван Данилович пам’ятав про Родіонова та провадив „підривну” роботу, аби довести, що саме той був автором відомого роману. Так, у фондах ХЛМ зберігається лист, датований 3–4 листопада 1933 р., до Дніпровського від Ярослава Родіонова⁶⁰, сина Івана Родіонова від першого шлюбу з художницею Ніною Анзіміровою (родина жила в СРСР). У ньому Родіонов зізнається, що так і не зміг до кінця повірити в те, що автором „Тихого Дону” є не Шолохов, а його батько:

Недавно я читал „Поднятую целину”: первые 100–150 страниц я прочел с героическими усилиями, просто принуждая себя, но затем расчитался и скажу по совести – мне понравилось! И понравилось очень сильно. И тут я встал перед загадкой: если это не одно и то же, то как это похоже и органически вытекает из „Тихого Дона”. Значит, автор сжился со своими героями и произведениями и во всяком случае, – он большой талант! (Хотя бы по умению сводить концы с концами.) Единственно это обстоятельство как-то еще мешает мне полностью поверить в то, что Вы мне сообщили, хотя многие факты, добытые мною, полностью подтверждают в[аши] сообщения. Я еще сомневаюсь – неужели это возможно?! Но уже почти в этом уверен⁶¹.

Думаю, можна погодитися з версією Ф. Кузнецова, якою той підсумовує свою статтю про „три апокрифи”: імовірно, Дніпровський чув від Родіонова під час спілкування в „Армійському віснику” про те, що той написав „Тихий Дон” (таку назву мала книга нарисів Родіонова про історію донського козацтва, опублікована 1914 року; перевидана в Росії 1994 року), тому міг вирішити, буцім роман із однойменною назвою також належить перу його сослуживця. Сам же Іван Родіонов, який тривалий час прожив в еміграції, ніколи не претендував на авторство „Тихого Дону”, як не вважає його автором цього тексту й російська еміграція, у колі якої він відіграв помітну роль⁶².

Утім, в українському літературознавстві міф про білогвардійський рукопис устиг поширитися: наприклад, уже згадуваний раніше автор розділу про Івана Дніпровського в „Історії театру” Л. Барабан, констатує,

⁶⁰ Ярослав Родіонов (1902–1943) – журналіст і поет, відомий як автор віршів до популярних пісень (зокрема, знаменитої „Пісні московського візника”). Загинув на гастролях на фронті під час II Світової війни на Півночі, потрапивши під бомбардування.

⁶¹ Я. Родіонов, *Лист до І. Дніпровського з Москви до Харкова від 3–4 листопада 1933р.*, ХЛМ, вст. 28088, РП-3859/1–2, с. 3–4.

⁶² Ф. Кузнецов, *„Тихий Дон”: судьба и правда великого романа*, оп. cit.

що з іменем цього письменника пов'язано багато нерозкритих таємниць, риторично цікавився, куди подівся великий рукопис, який він знайшов у загиблого білогвардійського полковника і який згодом виявився в руках М. Шолохова⁶³? Ба більше, у статті, присвяченій ювілею Дніпровського, доволі серйозний український літературознавець І. Михайлин висловлював геть фантастичні чутки, що „відбрунькувалися” від початкової версії міфу:

Справа в тому, що ім'я Дніпровського небезпідставно фігурує в питанні про авторство „Тихого Дону”. З часу публікації цього твору в громадській думці з більшою чи меншою переконливістю висловлювалися сумніви, що цей твір міг написати автор з чотирма класами освіти та ще й який сам не брав участь у Першій світовій війні; написати в 20–22 роки та ще й за такий короткий термін. Одним з імовірних авторів тих записок, які лягли в основу перших двох книг „Тихого Дону”, і називається Іван Дніпровський⁶⁴.

Однак від Шолохова повернемося до Льва Толстого та того, який зв'язок цей сюжет має з історією двох Іванів. Г. Стукалова твердить, що серед позитивних відгуків і рецензій на першу книжку Івана Родіонова „Наш злочин” був і відгук яснополянського класика, який зацікавився новим романом із життя селян. А проте коли 1909 року Іван Родіонов їде до Ясної Поляни, щоб поговорити з Толстим (за версією Г. Стукалової, про перші розділи свого роману про казачество, які, можливо, він надіслав йому заздалегідь), із невідомих причин метр приймає його дуже холодно. Родіонов розцінив це як несхвалення тексту і поклав роман у стіл аж до I Світової війни⁶⁵. Проте сумнівним видається, щоб під час бойових дій есаул мав час дописувати (і дописати!) такий масштабний роман, як „Тихий Дон”. А от що можна припустити з великою мірою вірогідності, так це те, що травмовані ставленням дедушки Льва Ніколаєвіча Івани мали додаткову тему для розмов під час роботи в редакції „Армейского вестника”. Думаю, для Івана Дніпровського Іван Родіонов став духовно близькою людиною, хоча Н. Кузякіна припустила би й момент заздрощів чи то ревнощів до офіцера, який входив до вищих прошарків суспільства, мав літературну репутацію та блискучі перспективи, – усе те, чого мріяв досягти й поручник Шевченко. Цей аспект теж не можна виключати: неопубліковані рукописи романів Івана Дніпровського доводять, що образ Івана Родіонова

⁶³ Л. Барабан, *Іван Дніпровський* [у:] *Історія українського театру...*, *op. cit.*, с. 403.

⁶⁴ І. Михайлин, „Жане, бережи себе – таких, як ти, у нас дуже й дуже мало”, <https://litakcent.online/2015/02/25/zhane-berezhy-sebe-takyh-jak-ty-u-nas-duzhe-j-duzhe-malo/> [доступ: 13.08.2024].

⁶⁵ Г. Стукалова, *Наше преступление...*, *op. cit.*

хвилював його творчу уяву не менше, ніж образ самого Льва Толстого, який навіть не підозрював, що завдав великої кривди двом письменникам своїм холодним ставленням.

Образ Івана Родіонова з'являється в оповіданні Івана Дніпровського „Балет у главковерха”, що вийшло друком окремим виданням 1931 року. Невеличкий текст змальовує закриту вечірку при штабі головнокомандувача, а одним із центральних фігурантів є „колосальний редактор «Армейского вестника», козачо-донський осавул, літератор, щасливий конкурент яснополянського небіжчика”⁶⁶. І хоча вечірка, зібрана з нагоди призначення Алексея Брусілова із „главкоюза” (командувача Південно-Західним фронтом) на „главковерха” (Верховного головнокомандувача російської армії) у травні 1917 року, закінчується наочною демонстрацією краху „блискучої” військової верхівки, що впевнено провадила армію до поразки (інакшого фіналу пролетарський письменник просто не міг подати), образи генерала Брусілова та редактора Івана Родіонова розташовані для Дніпровського відповідно на найвищому та вищому щаблях ієрархії цінностей, тож навіть показавши їхню поразку, він не надто тріумфує, бо вона в суті речі є також поразкою його юнацьких устремлінь. Талант редактора вияскравлюється в оповіданні лише на одному тлі – яснополянського старця, конкурентом якого, очевидно, хотів уважати себе Родіонов. Образ письменника та блискучого офіцера зустрічаємо й у інших незавершених рукописах Дніпровського, зокрема в начерках роману „Тюльпани і пломінь” з фондів ЦДАМЛМУ⁶⁷, над якими письменник працював у 1925–27 рр.

Що ж до образу „главковерха”, то він теж не перестає збуджувати творчу фантазію українського автора до кінця життя: у ЦДАМЛМУ та відділі рукописів Інституту літератури НАН України зберігається кілька рукописних варіантів п'єси (за авторським визначенням – трагедії), яку Дніпровський писав у 1931–34 рр. і яка в українському літературознавстві та театрознавстві відома під назвою „Останній главковерх”⁶⁸. Драму не було опубліковано, однак відомо, що автор віддав твір Павлові Зенкевичу на переклад російською мовою для постановки на російській сцені. Також зберігся договір між Управлінням захисту авторських прав і театром імені М. Заньковецької про постановку п'єси „Воставший главковерх” (датований 13.08.1933). Згідно з цією угодою театр зобов'язувався

⁶⁶ І. Дніпровський, *Балет у главковерха*, Харків 1931, с. 8.

⁶⁷ І. Дніпровський, *Тюльпани і пломінь*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 2, 3, 5–8.

⁶⁸ Детальний розбір драми див. у: Т. Свербілова, Н. Малютіна, Л. Скорина, *Від модерну до авангарду...*, *op. cit.*, с. 514–549.

„здійснити постановку п'єси в театральному сезоні 1933–1934 р. і виплатити Дніпровському гонорар у сумі 1500 крб.”⁶⁹ Із оповіданням драму споріднює тема – показ деградації російського військового командування, перемога революції, конфлікт між особистим і громадянським (утім, як і в оповіданні, особливого захвату автора з приводу перемоги революції не відчутно). Прототипом главковерха на цей раз стає Лавр Корнілов, який змінив генерала Брусілова на цій посаді у липні 1917 року, пізніше організував повстання проти тимчасового уряду, а після жовтневого перевороту долучився до „білого” руху. Не дивно, що п'єса, у якій легко впізнаваний діяч контрреволюції був головним, і то не стільки негативним, як трагічним, персонажем, так і не побачила театральної сцени.

Із образом Льва Толстого чи з мотивами його творчості остання драма Івана Дніпровського перегуків не має, однак вони виразно присутні в іншому сюжеті з його біографії: історії про вбивство першої дружини, що знову повертає нас до щоденника „Марія”, а також до історії оповідання „Злочин без кари” та повісті „Крейцера соната” Льва Толстого.

Злочин без кари чи „злочин” без злочину?

Повість „Крейцера соната” Льва Толстого, уперше опублікована 1890 року, піддавалася цензурним заборонам як у Росії, так і за кордоном: викладена в художній формі сповідь Василія Позднішева, який із ревності убив свою дружину, заставши її з коханцем, видавалася в ті часи немислимою для літератури, попри всю свою реалістичність. Зрештою, центральною темою твору є зовсім не романтична колізія зрадженого кохання, а токсичний соціальний уклад, що, з одного боку, нормалізує розпусту, а з іншого – змушує удавати священність шлюбу, який перетворюється на інструмент моральних і фізичних тортур, стає кліткою, у якій почуття вбиває спільний побут. Виправданий судом головний персонаж закликає відмовитися від тваринних сексуальних інстинктів, що є головною причиною звиродніння соціуму.

Ці міркування, висловлені персонажем повісті Толстого з неабиякою відвертістю, здається, дуже резонували з поглядами Івана Дніпровського, які він, наприклад, занотував у записнику „Бочка Діогена” (записи датовані 1930–31 рр.):

⁶⁹ Договір між Управлінням захисту авторських прав та театром ім. М. Заньковецької про постановку драми І. Дніпровського „Останній главковерх”, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 297, с. 1.

Сім'я перетворилась на важку артилерію. На жакливий цейхгауз брудної білизни, платтів, штанів, пальт, панчіх і т. д. Зробіть людину портативною, легкою до переносу, перевозу, переїзду.

Зробіть людину легкою до польоту. Чи багато потрібно людині од протилежної статі?

– Десяток поцілунків, одна на день ласка інтимна.

– А скільки для такої простої інтимної речі багажу, вантажу, тягарю! Людина буквально стогне під вагою – наче верблюд, або – черепаха під панцирем⁷⁰.

Зрештою, у текстах Дніпровського є й прямі алюзії з „Крейцерової сонати”: у чернетках роману „Тюльпани і племін” фігурують персонажі Толстого, а мотив убивства дружини, яка отруєє існування головного героя, є сюжетотворчим в оповіданні „Туман” (надруковане у збірниках оповідань „Заради неї” 1928 та 1929 рр. та під назвою „Злочин без кари” у першому томі тритомового зібрання).

Хоча текст цього оповідання є виразно автобіографічним і корелює з інформацією зі щоденника „Марія” та інших джерел, не варто беззастережно ототожнювати його фінал і реальну життєву історію Івана Дніпровського, хоча думка про те, що в часи громадянської війни він убив свою першу дружину, міцно закріпилася в українському літературознавстві з подачі Н. Кузякіної⁷¹. Спираючись на інформацію зі щоденника „Марія”, де Дніпровський нотує перебіг свого першого нещасливого шлюбу, дослідниця висновує, що після того, як у його родинному житті „замість кохання з кожним місяцем виростає ненависть і прагнення помсти, «романтична» дружина починає багаторічне переслідування, стосунки стають містечковим варіантом «достоевщини» і доходять до гидотного фіналу”⁷². Про цей „гидотний” фінал – тобто вбивство – Дніпровський нібито розповів Миколі Кулішеві під час однієї з зустрічей, коли друзі чимало випили, адже „таємниця його мучила, може, й не докорами сумління, а чимось іншим, і потрібна була йому людина, перед якою він міг висповідатися”⁷³.

Ясна річ, що при цій розмові дослідниця не була присутньою, а жодного документального підтвердження її немає. Зізнання п’яного Дніпровського

⁷⁰ І. Дніпровський, *Бочка Діогена*, *op. cit.*, с. 69–69 зв.

⁷¹ Утім, про те, що ці чутки супроводжували Дніпровського до кінця життя, свідчать, наприклад, спогади сина драматурга Миколи Куліша Володимира, опубліковані в книжці „Слово про будинок «Слово»”, яка була видана в діаспорі й тривалий час лишалася одним із небагатьох джерел, присвячених побутовій історії Розстріляного відродження: „Про нього ходили слухи, що він убив свою першу жінку, яка набридала йому своєю заздрістю” (цитуюмо за сучасним перевиданням: В. Куліш, *Слово про будинок „Слово”*, Київ 2024, с. 78).

⁷² Н. Кузякіна, *Доля Миколи Куліша*, *op. cit.*, с. 78.

⁷³ *Ibidem*, с. 140.

у вбивстві дружини виглядає так само бездоказово, як і згадка у мемуарах Антоніни Куліш, ніби письменник був сексотом ДПУ: „Одного разу, напідпитку, щиро заливаючись сльозами, Дніпровський признався, що він приставлений до нього [Миколи Куліша – ТТ] як сексот, але клявся, що ніколи в світі не продасть свого ще з дитинства кращого друга”⁷⁴. Очевидно, неможливо виключати співпраці Івана Дніпровського з „органами”, адже це була поширена практика в письменницькому середовищі того часу, однак для подібних звинувачень необхідна ґрунтовна праця зі слідчими справами та ідентифікація авторів доносів, що ховалися під псевдонімами. Скажімо, лише припущеннями лишаються твердження Михайла Наєнка у статті про репресованого письменника Григорія Косинку: серед інформаторів у його справі вчений знаходить одного на псевдо Жан і робить висновок, що Дніпровський, можливо, доносив не лише на Куліша⁷⁵. Зразком виваженого підходу до, сказати б, морально чутливих подробиць біографій митців Розстріляного відродження може служити практика Я. Цимбал, яка багато написала про автора популярних жанрових творів „наших 20-х” і чи не єдиного „офіційного” радянського мемуариста тієї доби Юрія Смолича, у тому числі й про його діяльність як сексота, спираючись при цьому на факти й докази⁷⁶.

Та повернемося до першого шлюбу Івана Дніпровського та його нібито вбитої дружини. „Найголовніший розділ” щоденника „Марія” змальовує початок цього „страшного й трагічного”, а в суті речі інфантильного кохання двох мало знайомих молодих людей. Так, ми дізнаємося, що юний Дніпровський закохується в дочку квартирної хазяйки в Олешках, де вчиться у гімназії (у щоденнику він стверджує, що на початку взаємин йому було 17; головні змальовані події відбуваються, як можна судити, у 1913 році):

Вона. Провінційальна одежа. Гарне личко. Два класи професійної школи. Романтична до краю. Батько – боцман пароплаву далекої плавби, мати – жінка „вольного матроса г. Алешек”. Будиночок під соломою проти тюрми. Абрикосовий садок, артезіанський колодязь на вулиці, сірі фігури арештантів коло нього. <...>

Вона: (пам'ятаю) червону кофту. Перші поцілунки. Впливають магічно. Одурають. Я вважаю її за мою „сужену”. Мати б'є її за гуляння зі мною. До крові. Вона просить

⁷⁴ А. Куліш, *Спогади про Миколу Куліша* [у]: М. Куліш, *Твори*: у 2 т., Київ 1990, т. 2, с. 734.

⁷⁵ Див.: М. Наєнко, *Вдача стрільця, або неблагонадійний для советов: історія Григорія Косинки, „Україна молода”, 2021, №12, <https://umoloda.kyiv.ua/number/3692/196/154352/> [доступ: 13.05.2025].*

⁷⁶ Я. Цимбал, *Мій улюблений сексот*, „Український тиждень”, 2020, 3 серпня, <https://tyzhden.ua/mij-uliubleniy-seksot-10-faktiv-pro-iuriia-smolycha/> [доступ: 14.08.2024].

мене залишити її. Я – „лицар”. Пропоную втікти (подібні випадки були, і ми просто скопіювали). Я без нічого, вона з гітарою і купою „любовних” листів ідемо в ніч⁷⁷.

Від самого початку нічого, крім неприємностей, цей зв'язок Дніпровському не приносить: щоб мати можливість утекти з „коханою”, він віддає братові спадщину за 25 крб.; їде з дівчиною до Севастополя, де наймає кімнатку біля Малахового кургану, працює писарем, потім влаштовується на роботу в порту. Романтика, очевидно, швидко вивітряється, але Дніпровський, поза сумнівом, лицар, тож, отримавши благословіння, пара вінчається. Ранок першої шлюбної ночі закінчується „першим боєм”: „Іконка Миколая Мірлікійського од матери і – шлюб. Я – в чужій одежі. Хміль на порозі, легенька закуска. Я хорую. Коли встаю, візник, що жив у дворі: «Скажіть вашій, хай не [бляд]ує, коли має чоловіка. На неї складено протокола за безобразіє...» Перший біль”.

Отримавши статус, дружина починає наполягати на поверненні додому, однак пошуки роботи приводять Дніпровського в Полтаву, де живе його дядько. Жінка теж приїздить туди, негайно заводить коханця („1 ноября. Приехала в Полтаву. Встретила М. Ж. Обещал принести струни. 4 ноября. Пусть Ваня идет к чорту. М. Ж. бросает гимназию. Едем в Москву”), який, утім, виявляється шахраєм. Через неадекватну поведінку дружини Дніпровського викликають у суд: вона погрожує підпалити будинок, а далі повідомляє, що вагітна, та обіцяє залишити дитину й десь поїхати. Утім, „жість” і „кошмар”, як характеризує ситуацію автор, тільки починаються. Наділена неабиякою енергією та схильністю до шантажу, дружина пише листа до гімназії на Кавказі, де Дніпровський має складати іспити, звинувачуючи його в підробленні документів (вочевидь, саме тому він не отримує свідоцтва); змушує його забрати новонароджену дочку Валю (у світлі роману з М. Ж. батьківство Дніпровського взагалі видається сумнівним, однак це теж належить до сфери здогадок, які ніколи не будуть розкриті). Надалі дружина постійно шантажуватиме чоловіка дочкою, а свідки, які знатимуть Дніпровського в ті часи, згадуватимуть про те, що він перебував у вічному пошуку няньки для дитини (а пізніше й „нової” матері).

Зрештою, до війська Дніпровський іде не в останню чергу з надією здихатися кошмару. Однак він недооцінює психопатичної енергійності своєї дружини, яка фактично пройде з ним усю війну:

⁷⁷ Далі цитуємо за щоденником „Марія” без указівки сторінок.

Я тікаю до Симферополя, добровольцем в 34 зап[асний] батальйон. Приїздить вона. Дитину на панель. За газетною об'явою шукаю няньку. Клянусь бути їй братом і заплатити, як буду „знаменитим”. Сміх.

Залишаю самовільно батальйон, їдемо в Севастополь. Та сама кімнатка. Та сама служба в порту. Прошу командіра роти „вислати мої документи”. В відповідь – арешт. Дезертирство. Збіг обставин. Тюрма. В ґратованих вагонах до Симферополя. „Под надзор”.

Після ганьби – на фронт. Сльози. Вушка чепчика на Валіній голівці.

Намагаючись не випустити з рук свою жертву, жінка їде за Дніпровським і до Москви, і до Сибіру, де той проходить військове навчання; успішно знаходить його на фронті, маючи дочку на руках. Утім, не будемо ідеалізувати й самого Дніпровського, адже зрозуміло, що в щоденнику він викладає власну версію подій і, можливо, у чомусь перебільшує, а десь перекручує факти. Принаймні далі ми бачимо чесне зізнання в тому, що 1915 року поручник Шевченко закохується й подає на розлучення. Однак дружина теж має козир у рукаві – народжує другу дитину, щодо батьківства якої Дніпровський обґрунтовано сумнівався: „В жовтні я в Штабі Главкоюза. В травні 17 року на фронт. Слідом за мною, побувавши в штабі, вона з другим младенцем. Чий він? Приходжу згори з револьвером”.

Очевидно, що думка чи то про самогубство, чи то про вбивство починає невідступно супроводжувати Дніпровського, тож стабільними ці стосунки так і не стають; логікою теж не керуються. Так, після завершення війни в січні 1918 року Іван Шевченко повертається на батьківщину, де отримує розлучення... і мириться з дружиною: „В Херсоні попередження: «Як не приїде додому...» Любов. Прощення. Сюди приходять з консисторії «розвод»”.

Слід сказати, що таке насичене особисте життя в ті буремні роки поєднувалося з не менш активною діяльністю Івана Дніпровського зі встановлення радянської влади на півдні України. Детальніше про ці події ми можемо лише здогадуватися за скупим рядком зі щоденника „Марія”: „червоні, просвіта, червоні, німці”. З інших документів дізнаємося, що протягом лютого – травня 1918 Дніпровський був секретарем Червоної гвардії міста Олешки і помічником повіткомісара, але після встановлення влади гетьмана Скоропадського мусив тікати на захід. В особовій справі з ЦДАВОУ є документ під назвою „Curriculum vitae стажиста Ц.И.К. Івана Данил[овича] Днепровского”, у якому він пише про ті часи: „По приходе немцев эмигрировал в Буковину, где страшно нуждался”⁷⁸. В інших

⁷⁸ *Личное дело Ивана Данил[овича] Днепровского*, ор. cit., арк. 5; І. Дніпровський, *Бочка Діогена*, ор. cit., с. 45.

джерелах Буковина не згадується: у „Бочці Діогена” на червень-грудень 1918 року припадає маршрут Київ–Кам’янець–Подільський–Ямпіль; у „Марії” Дніпровський пише про свої дії відразу після приходу німців: „Беру Валю, тікаю на Поділля”. Отож, трагедія з убивством, якщо вона дійсно мала місце, мусила відбутися саме на Поділлі і саме в цей час.

Останні рядки рядки щоденника „Марія”, попри обіцянку докладності, змальовують розв’язання багаторічного конфлікту з дружиною досить схематично, а проте без жодного криміналу:

Вона слідом. Оддаю Валю. Нудьга. Знов вона. Шукаю квартирі. Сплю в канцелярії.
На ранок скандал.
Але це вже докладно.
Було це так.
Дикі сцени щодня. Купую револьвер. Хочу покінчити з собою. Нужда в грошах.
Продаю – торгуюсь за револьвер.
...Хватаю дітей на руки і йду в міліцію.

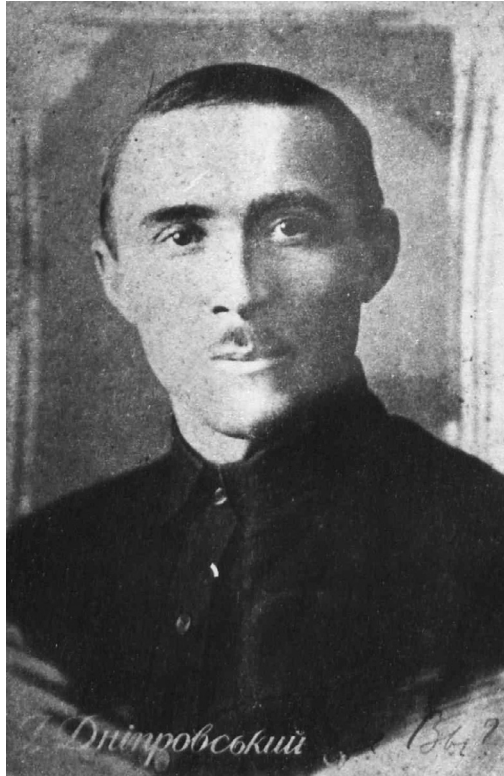
Розуміння ситуації ускладнює те, що на сьогодні достеменно невідомо, чим конкретно займався Іван Шевченко протягом другої половини 1918 року; де працював і яку суспільно-політичну силу підтримував. У „Curriculum vitae” з особової справи вказано приналежність до партії українських есерів – УПС. Пізніше Дніпровський „примкнул к группе Ткаченка, организатора У.К.П. Был членом ея и секретарем уездного комитета в Каменце-Подольском. В июле 1921 года разошелся с партией, вышел из нея”⁷⁹; рекомендація Івана Кулика, додана до справи, уточнює, що не просто вийшов, а „ликвидировал кам[енецкую] организацию У.К.П.”⁸⁰

Подільський краєзнавець Василь Горбатюк розшукав документ автобіографічного характеру під заголовком „1919 рік. Конспект”, який підтверджує, що майбутній письменник останні місяці 1918 року перебував у прикордонному містечку Ямполі на Дністрі (тепер Вінницької області). Коли вибухнуло повстання проти гетьмана Павла Скоропадського, Іван Шевченко став редактором місцевої повітової газети, а 10 січня 1919 року „попросився з городом-ямою” і помчав в Кам’янець-Подільський, куди його кликали „великі газети, манив омріяний університет”⁸¹, – пише В. Горбатюк. До Кам’янецького університету Дніпровський, власне, і подає прохання

⁷⁹ Личное дело Ивана Данил[овича] Днепроовского, ор. сіт., арк. 5.

⁸⁰ Ibidem, арк. 6.

⁸¹ Цит. за: В. Горбатюк, *Іван Дніпровський у спогадах і документах* [у:] В. Горбатюк, *З-під трави забуття. Подільські шляхи українських письменників*, Хмельницький 2011, с. 67.

Іван Дніпровський, фото з фондів
ЦДАМЛМУ.

про вступ 17 лютого 1919 року вже від імені старшини першого подільського імені Івана Мазепи полку Івана Шевченка (на прохання зарахувати його до реєстру студентів історико-філологічного факультету є резолюція ректора Івана Огієнка „прийняти”). У який спосіб відбулося перетворення секретаря червоної гвардії міста Олешки на начальника інструкторської сотні армії УНР – питання для наступних поколінь дослідників, ми наразі не маємо на нього відповіді (за версією Н. Кузякіної, „як завжди, Жан лишався зайдиголовою”, тож не дивно, що 1919 року його „занесло до петлюрівців”⁸²).

Небагато вносить ясності в загальну картину й оповідання Івана Дніпровського „Злочин без кари”, яке є виразно автобіографічним і багато в чому корелює зі щоденником „Марія”. Художній хронотоп тексту не вказує на точне місце і час дії, однак сюжет розгортається в повітовому місті

⁸² Н. Кузякіна, *Доля Миколи Куліша*, *op. cit.*, с. 139.

на Дністрі, із якого відпливають пароплави і видно „румунський берег”⁸³, що в принципі дозволяє ототожнити локацію з Ямполем.

Безіменний головний персонаж, який офіційно працює в демкомісії бухгалтером, а неофіційно провадить якусь агітаційну роботу серед воєнних з’єднань міста, навіть зовні схожий на Дніпровського („у мене гострий яструбиний ніс, я в профіль подібний до турка”), а змалювання його конфлікту з дружиною містить багато подробиць, уже відомих нам із „Марії”.

Так, реалії місця дії нагадують головному персонажу „околиці Полтави коло монастиря і той страшний листопад – місяць мого злого одруження”, а „довгий синодик” „печальних художеств” дружини поповнюється новими даними:

Зрада в перший же місяць – з таким же другом її дитинства.
Вимога окремого паспорта; відмова од паспорта – після відмови друга від неї.
Многочисленні доноси в поліцію.
Незрозуміле фалшиве отруєння.
Нищення моїх рукописів.
Анонімні листи.
Мордування служниці.
Карболка. Переслід. Скадали...
Що ж далі?

Власне, це те прокляте питання, яке головний персонаж „розв’язує вже п’ятий рік і не може ніяк розв’язати”, тобто не може позбутися переслідувань жінки (до речі, теж безіменної: саме її ім’я йому осоружне, тож він свідомо називає дружину холодним **вона**):

...Йти, йти степом, сісти на поїзд і мчати у безвість... Але вона найде мене. Кіньми, пішки, поїздами вона настигає мене несподівано. Велика корзина з дітьми і білизною їде за мною.
Як же сталось, що цей шматок м’яса став мені за дружину? Що в 14–17 літ, напившись Петрарки і Данта, замість обіймів Беатріче Лаури я попав у лабеті Ерінії? Дурне, трижды прокляте ідеалістичне виховання!

Персонаж не вбачає в цій жінці особистості, не має до неї жодних теплих почуттів, лише бажання звільнитися від диктату та переслідувань: „В о н а, цей символ кухні і брудної білизни, риється в корзині. Рябенька хустка, зав’язана ззаду вузлом, міцно поставлені ноги. Вона похитнула стегнами.

⁸³ Далі цитуємо без указівки сторінок: І. Дніпровський, *Злочин без кари* [у:] І. Дніпровський, *Твори*: у 3 т., Харків 1931, т. 1, с. 108–144.

Якраз у цю мить – чітко і ясно я зрозумів саме в цю мить – захотілось мені підійти до неї – і вистрілить просто в вузол на потилиці”.

Єдине, що утримує персонажа від злочину – це любов до дочки, прототипом якої, поза сумнівом, є дочка Івана Дніпровського Валя. Батьківська ніжність передається в тексті за допомогою портретної деталі, що далі стане в оповіданні наскрізною – тепла запашна дитяча голівка, якій протиставляються огидні риси зовнішності матері: „Терпке і солодке пробігло по тілі. В першу секунду я притиснув пахучу голівку до гімнастюрки. Я прислухався до себе. <...> Ще підвожу очі і бачу: рябенький вузол на потилиці. Мене гойдає. Руки тремтять”.

Рябенька хустка, брудна білизна – неодмінні атрибути ненависної дружини й водночас символи приземленого побуту, токсичних стосунків, а антитезою до істеричності й примітивності її постають абсолютна жіночність і піднесеність персонажки, у яку закоханий головний герой.

Це Янка, характеристики якої в оповіданні є ніби гімном жіночій красі:

...Есе жінка! Збірний образ всесвітньої жінки з творів життя і мистецтва.

Ніжність Іфігенії – мужність Антігони.

Джульєта – Леонора.

Гретхен – Перовська.

Ти – моє щастя. Мій – геній. Мої високості...

Персонаж згадує історію їхнього знайомства та снує плани майбутнього щасливого життя (принагідно нагадаємо, що, як і реальний Дніпровський, офіційно він у цей час уже розлучений):

Янка, моє Відродження (Ми зустрілись три роки тому, в городку – біля самого фронту, куди я йшов замість самогубства. Перший лист від неї до мене прибув на Різдво, під німецькі рогатки, фугаси й гранати – в парфумах, з хитливо дрібними кривульками. Мій перший день у шпиталі минув під крики ранених і туркотливий шепіт кохання... Соне мій! Ми утворим з тобою подружжя майбутнього!..).

Янка, племінниця повітового коменданта, символізує для персонажа не тільки витонченість, інтелігентність, красу, але й доброту та чулисть, що так контрастують із плебейською агресивністю дружини, котра нахабно вдирається до його помешкання, хоча щойно нібито виїхала з міста; скаржиться старості повіту на чоловіка й усіляко дає зрозуміти, що позбутися її не вдасться.

Поза тим, особистий конфлікт в оповіданні складає лише одну з двох сюжетних ліній: у другій розгортається протистояння між почуттям і обов'язком, як це традиційно стається в текстах романтиків революції.

Так, події відбуваються в момент, коли гетьманат доживає свої останні дні і в місті над Дністром назріває повстання. Головний персонаж – партієць (хоч невідомо якої партії; очевидно, що для читачів 1920–30-х років він мусив асоціюватися з більшовиком, інакше текст мав би небагато шансів вийти друком). Він повідомляє своїй товаришці Оксані, із якою вони разом друкують листівки – „трудні листки”, які вночі розлітаються по всьому повіту, що в Києві паніка, могутня стрілецька дивізія захопила Боярку і що Гетьманщина гине.

Оксана – третій важливий жіночий персонаж в оповіданні після ненависної дружини та ідеальної коханої – утілює партійну совість персонажа, безкомпромісність і самовідречену боротьбу. Вона навіть погрожує відібрати партквиток, якщо він „живий чи мертвий – однаково” не перебере контроль над комендантською сотнею та не залучить її на бік повстанців. Слід сказати, що чоловік і сам мріє про це, постійно приміряючи роль „володаря міста”: „В нашому колі я один військовий і на мене випадає жереб загітувати цих бездомних, класово-тупих, по суті наших людей, що продають м’язи свої кожній владі. Це методична моя підготовка і я це роблю обережно”.

Дніпровський в оповіданні вміло ескалує обидва конфлікти, тож до кульмінації оповідання персонаж доходить у вкрай нестабільному психічному стані: він бачить кошмарні сни і видіння, відчуває тягар провини через бажання вбити дружину, але й пристрасно бажає цього; боїться втратити Янку, але ще більше боїться не здобути сотні, тобто не пройти ініціації, яка вивищить його в колі однопартійців.

У місті вже починаються заворушення, але дружина замикає головного персонажа в демкомісії, наражаючи на небезпеку його амбітні плани. Перебуваючи у стані зміненої свідомості, персонаж постійно ловить себе на думках про „Крейцерову сонату” Толстого. І хоча головного компоненту тексту російського класика – хворобливих ревнощів і ображених власницьких почуттів – у тексті українського автора немає, головний сюжетний хід використано. Доведений до відчаю і сповнений ненависті, персонаж „Злочину без кари” дістає наган, і коли жінка зрештою відчиняє двері, починає її переслідувати:

За дверима вона повернулась праворуч – за хату.

Рябий вузол мигтів мені в очах. Я цілился в нього на ходу. Вона спіткнулась в бур’яні – впала на землю купою плаття – лізе руками.

Я зупинився в двох кроках і – вистрелив.

Вказівним і середнім я тиснув собачку. Раз, два, три. Туман одскочив од мене і подавився луною. На ній щось загорілось. Пальці мої ще напружено натискали

собачку – курок зусильно підводивсь вчетверте – але в цю саме мить з обох боків діти підбігли до димної купи і впали на неї. На мить вони заховались в диму. Я згріб їх руками, підніс до грудей, притиснув і – рушив на ворота.

Як бачимо, цей фінал не збігається з фіналом щоденника „Марія”, однак ж навряд чи можна вважати його більш вірогідною версією життєвих подій Івана Дніпровського. Завершується оповідання розв’язанням другого конфлікту: персонажеві вдається переконати сотню стати на бік „нової влади”, але його першим наказом стає розпорядження про розстріл пароплава, на якому відпливають із міста втікачі, що не бажають „іти за народом”, у тому числі й кохана Янка... Таким чином, обидва фінали цілком мотивовані художньою логікою оповідання: для того, щоби пройти головну ініціацію – опанувати сотню та встановити нову владу, – персонаж має пройти „малі” випробування: убити дружину, чий диктат не дає йому вивільнити необхідну енергію та відвагу, і пожертвувати коханням, адже кохана жінка опиняється на ворожому боці. Наскільки важать тут автобіографічні мотиви, судити важко, хоча не можна виключати, що до лав армії Директорії Іван Шевченко потрапляє саме у висліді участі в антигетьманському перевороті в Ямполі.

Ризикнемо припустити також, що Дніпровський, працюючи над оповіданням, хотів вписатися в „трендові” теми, як би цинічно це не звучало: 1924 року в альманасі „Гарт” було надруковано новелу Миколи Хвильового „Я (Романтика)”, що до сьогодні лишається чи не найбільш знаним текстом цього автора, де конфлікт між особистим і громадським розв’язується через убивство головним персонажем найближчої людини – матері. Крім того, на 1923 чи 1924 рік припадає подія, документального підтвердження якої теж не збереглося, але яка, поза сумнівом, була предметом активних обговорень у середовищі Дніпровського. Ідеться про вбивство дружини й маленької дочки, яке скоїв письменник Андрій Головко, пізніше включений радянською критикою до сонму чільних українських авторів⁸⁴. Не варто дивуватися, що, маючи „в активі” власну історію трагічного родинного життя, Дніпровський не міг не використати її в художній формі, а далі саме це зіграло ключову роль для творення міфу про вбиту дружину.

Наталя Кузякіна, наприклад, крім іншого, наполягала, що у трагедії був винен сам Дніпровський: мовляв, його дружина, „нервова від природи”,

⁸⁴ Див. про це, наприклад: В. Жежера, *Андрій Головко застрелив тих, кого любив*, https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_andrij-golovko-zastreliiv-tih-kogo-lyubiv/194353 [доступ: 21.08.2024].

„завагітнівши, звихнулася на ідеї помсти Жанові, захворівши на шизофренію”⁸⁵, а той приніс її в жертву власному спокоєві під впливом „самогіпнозу дешевої патетики й невситимого славолюбства”⁸⁶. Менш категоричною щодо цього питання є дослідниця Раїса Мовчан, котра констатує: „Є в цій біографії чимало тіньових, навіть трагічних сторін, які наклали безпосередній відбиток на його художню свідомість, що була дещо психопатичною...”⁸⁷. І далі:

...У прозових творах першої збірки [„Заради неї” – ТТ] яскраво проступає автобіографічне начало. Очевидно, вони насамперед виконували роль своєрідної психотерапії, допомагали вгамовувати власні переживання й почуття, долати набуті в напруженому житті психологічні комплекси. Можливо, що саме завдяки нестримному прагненню якось звільнитися від тяжких душевних мук і народився Дніпровський-прозаїк⁸⁸.

Видається, що сюжет про вбиту дружину поєднує в собі і реальність, і вигадку, ставши матеріалом для оповідання „Злочин без кари” та способом позбутися травматичних спогадів про перший шлюб. Іван Дніпровський завершує щоденник „Марія” обіцянкою „розписати” і „розшифрувати” цю трагедію, що „поклала свій відбиток на сьогодні і простягне його над усім моїм життям” (хоча в кінцевому результаті й не робить цього). З одного боку, це може бути лише художнім зворотом, з іншого – свідченням, що Дніпровський уже почав обдумувати сюжет оповідання: щоденник датовано 15 серпня 1926 року, а найпершу відому редакцію майбутнього „Злочину без кари” під назвою „Найвища. Міра” – 16 листопада того ж року.

Виникає також питання, за що, на думку Н. Кузякіної, мала би мститися дружина Іванові Дніпровському, – і дослідниця дає відповідь, яка мало корелює з інформацією з „Марії”, де підкреслено, м’яко кажучи, легковажну й підступну вдачу жінки. Тим часом дослідниця наполягає, що саме Дніпровський був „записним донжуаном”. Зрештою, у „Злочині без кари” Оксана закидає головному персонажеві, який хвалиться розлученням: „Значить, встрянеш в другу історію. Ти ж без романа не можеш...”, а дружина наполегливо шукає в місті його „полюбовниць”. З її погляду, прекрасна Янка якраз і була однією з них, тоді як автор устами персонажа зображає цю героїню ідеалом жіночності та найкращою кандидаткою для подружжя майбутнього.

⁸⁵ Н. Кузякіна, *Доля Миколи Куліша...*, *op. cit.*, с. 140.

⁸⁶ Н. Кузякіна, „Ув’язнений за суворою ізоляцією...”, *op. cit.*, с. 448.

⁸⁷ Р. Мовчан, *Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер’єрі*, Київ 2008, с. 346.

⁸⁸ *Ibidem*, с. 353.

Поза сумнівом, саме про таку жінку – інтелігентну й прогресивну – мріяв і сам Іван Дніпровський, поневіряючись по фронтах війни, твердо вирішивши для себе, що неодмінно стане письменником, і то письменником першорядним, столичним, а значить – радянським (очевидно, що якби українська національна ідея мала більше значення для Івана Шевченка, він покинув би терени України разом з інтернованим військом УНР). „Стара” дружина на роль супутниці життя пролетарського письменника однозначно не підходила, хоча це знову ж таки не доводить, що Дніпровський спровадив її на той світ. Пошуки ж „нової” дружини безпосередньо пов’язані з кам’янецьким періодом життя Івана Шевченка, що охоплює 1919–1923 рр.

Кохання й політика, або що пам’ятає старий Кам’янець

Як ми вже знаємо, до Кам’янця-Подільського Іван Шевченко приїхав наприкінці 1918 року, аби в лютому 1919-го вступити до Кам’янецького університету, створеного в місті за наказом гетьмана Скоропадського, у статусі старшини першого (а за даними Н. Кузякіної – 7-го кармелюцького) подільського полку імені Івана Мазепи. У цьому військовому з’єднанні він, згідно з „Бочкою Діогена”, у лютому-квітні 1919 був „предом” (головою) козацької ради (у дужках примітка – „підпілля”); у липні-серпні 1919 – помічником інспектора в Запорізькому корпусі, але при цьому працював „над червонізацією директор[іальних] військ”⁸⁹, організовуючи червоні мітинги, тобто брав участь у „подпольном движеніи против Петлюры. Стихийно”⁹⁰. Усе вказує на те, що припущення Н. Кузякіної, ніби в армії Директорії Дніпровський діяв за „таємним завданням більшовиків”, відповідає дійсності. Тим більше, що у вересні його спіткала невдача: „вересень – провал і відклик”⁹¹, а далі виникли обставини, що лишаються досі нез’ясованими: жовтень-листопад – „Канц. Гол. [або Гал., нерозбірливо – ТТ] Інсп.”, а листопад-грудень – „польський кримінал”⁹².

Існує й інша думка щодо перебування Івана Шевченка в армії УНР. Наприклад, Василь Горбатюк уважає, що знайдені ним документи з подільського періоду підтверджують слова літературознавця Григорія Костюка, який знав Івана Дніпровського під час навчання в Кам’янецькому

⁸⁹ І. Дніпровський, *Бочка Діогена...*, *op. cit.*, арк. 44.

⁹⁰ *Личное дело Ивана Данил[овича] Днепроовского*, *op. cit.*, арк. 5.

⁹¹ І. Дніпровський, *Бочка Діогена...*, арк. 45.

⁹² *Ibidem*, арк. 44.

університеті: „У нас ходила шептана чутка, що він [Іван Дніпровський – ТТ] від початку революції 1917 року був офіцером української армії УНР і тільки 1919 року покинув ту армію й пішов до університету”⁹³, а отже, „майбутній письменник перебував у лавах тих, хто підтримував українські визвольні змагання, боротьбу народу за власну державу”⁹⁴. Навряд чи можна однозначно сказати, хто має рацію в цій ситуації: Н. Кузякіна, котра, спираючись на власні свідчення Дніпровського, доводить, ніби він був агентом більшовиків, чи В. Горбатюк, який намагається виправдати письменника, включаючи його до лав борців за звільнення України.

Поза сумнівом, для створення ідеальної сучасної біографії Дніпровського слід було би сказати, що він лише вдавав, ніби працює на більшовиків, а до армії УНР вступив із глибоких внутрішніх переконань, пізніше ж змушений був брехати в офіційних анкетах, аби зберегти життя. Сконструювати такий виграшний для сучасного реципієнта міф не було б аж так складно, особливо якщо врахувати, що до самої смерті письменник не втрачав надії створити велике епічне полотно, предметом зображення в якому стали би події національної боротьби в Україні 1918–1919 років. Але оскільки симпатії автора в цьому творі найвірогідніше не були би на боці влади рад (про це переконливо свідчать неопубліковані рукописи з фондів ЦДАМЛМУ таких романів, як „Тюльпани і пломінь”, „Столиця республіки” та „Народе мій”, що разом творять літературно-художню цілість), жоден із текстів не був завершеним. Однак певних речей не вдається заперечити, тож із інформацією з офіційних анкет дослідникам доведеться рахуватися.

Немає сумніву, що офіційно Дніпровський уже на початку 1920-х років намагався створити собі репутацію більшовицького агента, відданого справі революції, або змовчати про небезпечні для озвучення факти біографії там, де це було можливо. Нагадаємо про „поруку” від Івана Кулика, котру той дає Дніпровському для працевлаштування в Харкові у травні 1923 року: „Подтверждаю. Т. Днепровский был секретарем редактируемой мною газеты «Червона Правда», помогал ком’ячейке разлагать петлюровщину в Укр[аинском] Университете, ликвидировал кам[енецкую] организацию У.К.П.”⁹⁵. Тут же, в особовій справі, маємо й поруку від Афанасія Буценка, колишнього есдека, який перейшов до ЦК КП(б)У і в 1921–23 рр. був головою Кам’янець-Подільської ради робітничих, селянських

⁹³ Г. Костюк, *Зустрічі і прощання. Спогади*: у 2 кн., Київ 2008, кн. 1, с. 82.

⁹⁴ В. Горбатюк, *Подільськими шляхами*, *op. cit.*, с. 160.

⁹⁵ *Личное дело Ивана Данил[овича] Днепровского*, *op. cit.*, арк. 6.

і червоноармійських депутатів (його рекомендація Дніпровському звучить так: „Днепровского Ивана знаю по работе в Камьянецком округе и могу подтвердить, что честный и трудолюбивый т. Днепровский каких мало в Советской республ[ике]. Могу дать ручательство за его преданность Сов[етской] власти и за его пролетарское убеждение. А. Буценко”⁹⁶), а також від Василя Еллана-Блакитного, колишнього есера, а далі теж члена ЦК КП(б)У й засновника першої української пролетарської письменницької організації „Гарт” („Знаю т. Дніпровського як політично надійну людину з спільної роботи в спілці пролетарських письменників «Гарт», що стоїть на комуністичній платформі і секретарем якої т. Дніпровський є”⁹⁷).

Бачимо, отже, що станом на 1923 рік Іван Дніпровський мав солідний перелік заслуг перед радянською владою. Важко сказати, чи встигав він при цьому власне навчатися в Кам’янецькому університеті, який 26 лютого 1921 року перетворюється на Інститут народної освіти, адже поле діяльності студента було весь час дуже широким. Уже на момент вступу „Посвідчення”, датоване лютим 1919 року, містило інформацію, що в армії УНР Іван Шевченко „дійсно служить в полку, займаючи посаду начальника інструкторської сотні й виконує обов’язки товариша голови підфілії інформаційного бюро”⁹⁸, тобто має доволі широке коло завдань, пов’язаних із ідеологічною роботою. 1920 рік на сьогодні є головною „білою плямою” у біографії Дніпровського: у „Бочці Діогена” цьому періоду присвячено одне речення („я стаю свідомим комунаром, – хоча і потрапляю до УКП”⁹⁹), іншої інформації немає. Однак у спогадах Г. Костюка читаємо, що на час знайомства автора з Дніпровським той був уже значною фігурою в Кам’янецькому університеті, попри те, що вчився на другому курсі [тобто 1920 року – ТТ]. Відділ міської освіти вирішив доручити йому „почесну й відповідальну роль” – директора Соціально-економічної профшколи, „мабуть, з огляду на його активність і популярність серед місцевої інтелігенції”¹⁰⁰, – пише Костюк.

Окрім профшколи, протягом 1921–22 рр. Іван Дніпровський працював інструктором „соцвиху” (від „соціальне виховання” – трудова школа), секретарем газет „Червона правда” і „Вісті”, завідувачем повітвидаву та повітполітосвіти, заступником завідувача відділу народної освіти. Крім того, зазначає В. Горбатюк, цитуючи наказ від 11 січня 1922 року, під час

⁹⁶ Ibidem, арк. 8.

⁹⁷ Ibidem, арк. 4 зв.

⁹⁸ В. Горбатюк, *Подільськими шляхами*, *op. cit.*, с. 159–160.

⁹⁹ І. Дніпровський, *Бочка Діогена...*, *op. cit.*, с. 45.

¹⁰⁰ Г. Костюк, *Зустрічі і прощання*, кн. 1, *op. cit.*, с. 82.

відсутності товариша Ізбінського товариш Шевченко мав виконувати його обов'язки Голови колегії колективу – господарства, де на полях і фермах працювали як студенти, так і викладачі й інші працівники. Суспільна вага Дніпровського красномовно засвідчується документом із фондів ЦДАМЛМУ:

Червня 30 дня 1922 р.

Действителен по 15 июля 1922 года.

МАНДАТ

Дан пред'явителю сего Зав. Политпросветом и Зам. Заведующаго Наробразом тов. Шевченко-Дніпровскому в том, что он назначается уполномоченным Президиума Уисполкома по проведению контроля работ Вол и Селькомиссий по из'ятию церковных ценностей, Волкомиссий Компомголода о поступлениях 3-х пудовок и Волкомиссий по обще-гражданскому налогу по всем волостям Каменецкаго уезда. Всем советским, партийным, военным и гражданским учреждениям предлагается оказывать тов. ДНЕПРОВСКОМУ самое широкое содействие в исполнении возложенных на него обязанностей¹⁰¹.

Цікаво простежити, наскільки ця діяльність корелює з портретом Дніпровського та його характеристикою, що їх подає у „Зустрічах і прощаннях” Г. Костюк. За спогадами автора, Дніпровський „у стосунках був людиною м'якою, добросердечною і товариською”, навколо нього згуртовувалися студенти, „заражені бацилою літератури і творчості”¹⁰², запрошували на збори літературно-дискусійного гуртка (пізніше – „Асоціації молодих пролетарських письменників”). Своєю увагою він налаштовував студентів на оптимістичний лад: „Ми починали щиро вірити, що УСРР є наша держава, в якій ми повинні бути активною, творчою і рушійною силою”¹⁰³. Саме Дніпровський, за спогадами Костюка, маючи контакти з тодішньою столицею – Харковом, розповідав про нове пореволюційне життя та українських письменників із неукраїнськими прізвищами Еллан, Сосюра, Йогансен...

Утвердившись у Кам'янці як представник нової влади, Дніпровський у цей час справді активно нав'язує контакти зі столицею, адже саме Харків, осердя культурного життя республіки, стає його метою. Скажімо, 6 грудня 1921 року Іван Дніпровський „командирується до Харкова для полагодження діл Інституту Народньої Освіти в Народньому Комісаріатові Освіти”¹⁰⁴ „по экстренным и чрезвычайно важным делам”¹⁰⁵, а 22 листопада

¹⁰¹ *Посвідчення про відрядження в побутових та інші справах*, кількість док. 5, 06.12.1921 – 07.12.1932, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 275, арк. 4.

¹⁰² Г. Костюк, *Зустрічі і прощання*, кн. 1, ор. cit., с. 82.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ *Посвідчення про відрядження в побутових та інших справах...*, ор. cit., арк. 1.

¹⁰⁵ Ibidem, арк. 2.

1922 року йому надається посвідчення про відрядження до Харкова для вступу в Інститут народної освіти з зазначенням права „знижки на проїзд від ст. Кам'янець-Подільськ[ий] до ст[анции] Харьків в 50%”¹⁰⁶. Шукаючи знайомства та рекомендації, роботу та житло, Дніпровський не забуває про ще один важливий момент у своїй майбутній кар’єрі пролетарського письменника – наявність вірної подруги, яка б відповідала цьому високому статусу.

Чи то вбита, чи то жива „стара” дружина з його життя офіційно зникла не відразу. Скажімо, у „Личной карточке сотрудника Народного Комиссариата Просвещения УССР”, заповнений 10 травня 1923 року в Харкові (товариш Дніпровський-Шевченко як безробітний був направлений туди біржею праці), указано: „женат, дочь Валентина, 8 лет”¹⁰⁷. Натомість у посвідченні, виданому в Кам'янець-Подільському університеті двома тижнями раніше (26 квітня 1923 року) Івану Дніпровському jako „студенту ліквідованої групи”, у графі „сімейний стан” чорним по білому вказано „одинокий”¹⁰⁸.

Можна з великою мірою впевненості припустити, що весь час перебування в Кам'янці, окрім розкладання петлюрівщини в університеті та ліквідації місцевого осередку УКП, Жан займався розв’язанням власної проблеми: шукав заміну своїй непутящій дружині та (до його честі) „кращу маму” для дочки Валентини. Тож логічно, що для Кам'янця він був „одинокий”, хоча до Харкова мав приїхати вже „жонатим”. Про інтенсивність та тривалість пошуків опосередковано свідчить лист, що зберігається в фондах Харківського літературного музею. 1925 року невідома пише Дніпровському до Харкова:

Вам мабуть живеться тепер багато краще чим в Кам'янці? Ви одружені вже, оточені жиномі милуванням і доглядом, а це куди краще чим бути самотнім. Як Ваша Вавочка¹⁰⁹? Вже десь велика! Цікаво побачить Вас зараз із нею. Чи Ви такі самі як на цій карточці, що я зараз дивлюсь на нього чи змінилися? Чи може такі як я знаю Вас ще в 918 році? Вавочка маленька, маленька тільки що починає говорити, а Ви... Ви приглядаючись до людей шукаєте щастя й хорошої матері для своєї дитини. Чи маєте тепер Ви те, чого так довго шукала Ваша неспокійна душа?¹¹⁰

¹⁰⁶ *Посвідчення про командировання в Харків для вступу в Інститут народної освіти. Оригінал та копії, кількість док. 4, 22.11.1922, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 259.*

¹⁰⁷ *Личное дело Ивана Данил[овича] Днепровского...*, *op. cit.*, арк. 3–3 зв.

¹⁰⁸ *Ibidem*, арк. 10.

¹⁰⁹ Зменшувально-пестливе ім’я дочки Дніпровського Валентини.

¹¹⁰ *Лист від невідомої до Івана Дніпровського, 1925, ХЛМ, РП–1900/1, 2.*

Справді, 1925 року Іван Дніпровський уже був одружений із кам'янчанкою Марією Пилинською, але до цього він устиг пережити доволі бурхливий (хоча, видається, лише епістолярний) роман із іншою жінкою з міста над Смотричем – Ольгою Доленгою (Ковалевською), письменницею-початківцею, котра відвідувала гурток пролетарських письменників при університеті, де виступав і сам директор профшколи та завповітполітосвітою, зокрема, читав учасникам свою поему „Донбас”.

Історія української літератури не знає імені Ольги Доленги: єдиний відомий на сьогодні твір – роман „Марево” – так і не вийшов друком. У журналі „Буяння” (перший і останній номер часопису побачив світ у березні 1922 року в Кам'янці-Подільському) було надруковано уривки з нього, сам же текст із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки імені Вернадського¹¹¹ свідчить про доволі скромне літературне обдарування авторки. Однак це не стало на перешкоді пристрасі з боку Дніпровського, засвідченій у листуванні, що зберігається у фондах ЦДАМЛМУ й було опубліковане нами з супровідною статтею та коментарями¹¹². Загалом перебіг цих стосунків швидше скидався на дешеву мелодраму, у якій Дніпровський і Доленга фігурували під надзвичайно поетичними псевдонімами Лебідь і Чайка, або Скальд і Принцеса (хоча, здавалося б, романтики такого стибу шановному завідувачеві профшколи мало би вистачити в першому шлюбі).

Більш-менш інтенсивне (за збереженими текстами) спілкування між Дніпровським та Доленгою тривало від 1922 до 1928 року. На початку очевидним було захоплення чоловіка, на яке жінка реагувала доволі мляво, відкинувши пропозицію шлюбу; пізніше, уже одружений із Марією Пилинською, Дніпровський намагається вмовити Ольгу, яка шукає щастя то у Вінниці, то в Одесі, приїхати до Харкова, пропонуючи їй роботу в ДВУ, однак безуспішно. Натомість після 1925 року, коли Дніпровський уже стає знаним письменником, а Доленга лишається нікому невідомою авторкою ненадрукованого графоманського опусу, ситуація міняється – і вже Чайка запобігає уваги Лебеда, влаштовуючи йому епістолярні сцени (утім, геть не інтимного характеру).

Поза тим, листування Дніпровського й Доленги є одним із джерел, що доповнюють небагаті відомості про кам'янецький період біографії Івана Дніпровського. Крім надмірної патетики й позерства, як, поза сумнівом,

¹¹¹ Машинопис роману зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 274, № 287).

¹¹² Т. Трофименко, „Знову Лебідь кличе Чайку”: листування Івана Дніпровського й Ольги Доленги..., *op. cit.*

визначила би панівний настрій листів Дніпровського Н. Кузякіна, тут містяться й крихти цінної інформації біографічного характеру, наприклад, одна з небагатьох згадок про другу дитину письменника – сина Сашка, який нібито помер під час голоду 1921–22 рр. „Я хотів би бути Шулікою, щоб клювати тих, хто забив, замордував голодом мого маленького сина, що в останню хвилину благав про хліб”¹¹³, – патетично пише Скальд у листі-оповіданні „З могили” від 13 липня 1922 р., хоча, як знаємо, кілька років потому в щоденнику „Марія” більш відверто задаватиметься питанням „чий він?”¹¹⁴, а в оповіданні „Злочин без кари”, де фігурують двоє дітей головного персонажа, протиставлятиме „її хлопчика” „моїй Тоні”.

В одній зі своїх розвідок Василь Горбатюк цитує заяву Івана Дніпровського від 27 лютого 1922 року до Колегії Колективу Кам’янецького ІНО про те, що в „Миколаївській губернії, де зараз лютує голод, лишилися мої діти на чужих руках. Прошу колегію дати мені відпуск на дві неділі для поїздки туди”¹¹⁵ та на ім’я політкомісара Кам’янецького ІНО з проханням про відпустку до 5 червня. Горбатюк констатує: „Згадка про «чужі руки» свідчить, що матері їхньої тоді в живих не було”¹¹⁶, проте, якщо вірити щоденнику „Марія”, здавати дітей на чужі руки було якраз властиво їхній матері. Ба більше: у листі до Ольги Доленги від 18 червня 1922 р. міститься головний на сьогодні доказ того, що Жан не вбивав своєї першої дружини: „NB. Вава вже дома. Здорова. Приїхала її колишня мама, од рук якої я благав мене вирвати”¹¹⁷.

На жаль, поки що неможливо встановити, звідки пише цього листа Дніпровський і що розуміє під „домом”, однак у 1922 році Лебідь продовжує наполегливо готувати переїзд до Харкова, і має твердий замір з’явитися там не сам – із Чайкою чи з іншою принцесою. Василь Горбатюк наводить заяву Дніпровського від 22 листопада 1922 року до Адміністрації Кам’янецького ІНО з проханням перевести його до Харківського ІНО, оскільки „з огляду на умови, від мене незалежні, я не можу проживати в Кам’янці і тут скінчити інститут”¹¹⁸. Перевестися цього року Дніпровському не вдається, він завершує навчання в Кам’янці-Подільському, отримавши відмінний атестат, і здійснює свій задум аж 1923-го.

¹¹³ Листування Івана Дніпровського з Ольгою Доленго [публікація листів] [у:] Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія, т. XI–XII, Київ 2017, с. 248.

¹¹⁴ Іван Дніпровський. Марія (публікація тексту), ор. cit., с. 225.

¹¹⁵ В. Горбатюк, Іван Дніпровський у спогадах і документах, ор. cit., с. 68.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Листування Івана Дніпровського з Ольгою Доленго, ор. cit., с. 243.

¹¹⁸ В. Горбатюк, Іван Дніпровський у спогадах і документах, ор. cit., с. 72.

Посвідчення Івана Дніпровського-Шевченка про закінчення Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. 1923 рік.

Документ із фондів ЦДАМЛМУ.

Родинні сюжети: Мура, Ленчик і Валя

Іван Дніпровський переїздить до Харкова у квітні¹¹⁹, а в жовтні до нього приєднуються молода дружина Марія Пилинська та її старша сестра Олена Пилинська-Чілінгарова. Остання, рано овдовівши, решту свого життя присвятила сестрі та її родині (хоч і не страждала від відсутності

¹¹⁹ І. Дніпровський, *Бочка Діогена*, оп. cit., арк. 45.

прихильників). Уже в похилому віці, у 1970-х, О. Чілінгарова написала спогади про Івана Дніпровського (рукопис зберігається у фондах ХЛМ¹²⁰), де міститься, зокрема, й опис перебігу залицяння майбутнього зятя.

За спогадами Чілінгарової, уперше вона познайомилась із „молодим тоді поетом Дніпровським І. Д.” 1923 року в Кам’янці-Подільському, коли приїхала додому на літні канікули з села, де вчителювала. Марія Михайлівна Пилинська на той час „завідувала новоутвореним дитячим будинком”, дуже стомлювалася, тож сестра понесла Марусі на роботу обід.

Там вона застала двох чоловіків, одним із яких і був поет Дніпровський: „...невисокий, стрункий, у своїй блузі якось по-військовому підтягнутий, легкий, з гладко зачесаним назад волоссям над високим, ясним чолом і з живим вогнем в розумних, теплих очах, – привертав увагу скорше своєю внутрішньою змістовністю, що відчувалась в цілому його образі”. Поет, який, зауважимо, був, крім того, безпосереднім начальником обох сестер, які працювали у сфері місцевої освіти, „справляв вражіння ще людини надто скромної, чемної, якось по-жіночому ніжно-уважної”.

Як пізніше виявилось, я не помилилась, помітивши зразу, що тоді вже Дніпровський І. Д. був не зовсім байдужим до сестри моєї, – кокетливо зазначає Олена Чілінгарова. – Та вона, досить обдарована (так, принаймні, вважали люди досвідчені), ще до роботи в Дитбудинку відвідувала вечірнє відділення Кам’янець-Подільського університету. Надзвичайно музикальна і, маючи гарний голос, навчалась у Кам’янецькій консерваторії, де вбачали в ній диригентські здібності, та не закінчила ні того, ні другого. Ці заклади було переведено до Проскурова (нині Хмельницького), який замість Кам’янця-Подільського став обласним центром. Одночасно викладала вона співи в школах, організувала дитячий хор, який з успіхом виступав у нашому Пушкінському театрі. Отже, роботи всілякої цікавої й такої потрібної для неї було чимало, а на увагу до своїх „залицяльників” часу вже не залишалось. Відмовила вона і Дніпровському І. Д. стати його дружиною.

„І поїхав він до столиці, – в Харків, де невдовзі мав уже невеличку кімнатку, – геть у казковій тональності продовжує Чілінгарова. – Своїми листами до сестри моєї, певно, не домігшись нічого, він знову – в Кам’янці. Доводить сестрі моїй, що тут вона занидіє, не зможе розвивати своїх талантів і т. д. Отак вони поборались і поїхали в Харків¹²¹, а згодом, коли вже

¹²⁰ О. Пилинська-Чілінгарова, *Що згадалося про письменника*, б. м., б. д., ХЛМ, вст. 16614, РП–1855.

¹²¹ Офіційних документів про шлюб не збереглося, що дуже дивно з огляду на багатство архіву. Сестри Пилинські зберегли все аж до аналізів мокротиння Івана Дніпровського, однак факт шлюбів підтверджує лише книжка – казка „Рукавичка”, зворушливий подарунок „в день одружіння” 8 жовтня 1923 року; і справді, що ще можна подарувати на щасливе завершення такої казкової історії?..

перейшли у велику звільнену кімнату, в тому ж дворі, – перетягли і мене до себе. І утворилась з нас невелика дружня комуна”.

Традиційно в менш рожевих барвах змальовує створення нової родини Н. Кузякіна:

Спочатку Дніпровський жив одинаком, красувався в інтрижках, і Куліш не на жарт йому погрожував, що той прийме смерть від жінки. Та незабаром одружився, в кімнаті з’явилася метка, коротко стрижена, чорноока Маруся (Марія Михайлівна Пилинська) з молодшою сестрою Оленкою¹²², яку Куліш незмінно називає „друг-Ленчик”. „Жінки” Жана – так їх усі дружньо звали – внесли в його життя затишок і лад, хоча звичок своїх він не змінив, і захоплення раз у раз урізноманітнювали його життя¹²³.

Видається, що в історіях про нескінченні амурні походи Дніпровського маємо справу з черговим довоколалітературним міфом, який, поза сумнівом, полестив би чоловічому его Жана і який виходить поза літературознавчі компетенції, хоч листування дає підстави твердити про радше платонічний характер його захоплень. Тим часом, в історії, яку на схилі років розповідає старша з сестер Пилинських, викликає посутній сумнів неймовірно швидкісне підкорення серця Марусі (такої зайнятої та байдужої до залицяльників): надто мало часу минає від літніх канікул до жовтня, коли подружжя переїздить до Харкова, аби навіть такий чарівний та перспективний молодий поет переконав жінку поєднати з ним життя (на Ольгу Доленго, як знаємо, його чари так і не подіяли). Одна збережена в архіві Івана Дніпровського фотографія дає підстави припускати, що насправді Чілінгарова дещо пересунула дату знайомства, аби не афішувати невідомого з погляду радянської людини факту – знайомства з офіцером царської армії.

На фото ми бачимо сестер Пилинських, іще в дореволюційних убраннях, із чоловіком у військовій формі. З огляду на цілком типову зовнішність не можна беззастережно ідентифікувати військового з Іваном Дніпровським, однак доволі вірогідним є припущення, що знайомство Марії та Олени з поручником Шевченком відбулося набагато раніше за 1923 рік, іще в період Першої світової війни, коли той воював у складі російської армії та час від часу перебував у Кам’янці-Подільському. У серпні 1914 року австро-угорські війська захопили місто, але наступ 8-ї російської армії під командуванням генерала Алексея Брусілова змусив їх уже за два дні

¹²² Поширена помилка: Олену Пилинську-Чілінгарову часто вважали молодшою за її одружену й більш виважену за характером сестру, хоча насправді вона старша за Марію Пилинську на два роки.

¹²³ Н. Кузякіна, *Доля Миколи Куліша*, *op. cit.*, с. 239.

Сестри Пилинські з Іваном Дніпровським (?).

Без дати. Фото з фондів ХЛМ.

відступити. Поручник Іван Шевченко брав також участь у Брусіловському прориві; працюючи в редакції газети „Армейский вестник”, підтримував взаємини з командуванням і офіцерським складом Південно-Західного фронту, штаб якого розташовувався в Кам’янці, так само як тиллові установи і шпиталі. Якби дати волю фантазії, можна було би припустити, що кохання 1915 року, яке потягло за собою церковне розлучення з першою дружиною, було саме до 17-річної Марії Пилинської (до речі, ще один пласт символіки імені); і що саме вона стала прообразом Янки зі „Злочину без кари” – щоправда, без трагічного фіналу; однак ж такого роду розважання виходять поза межі наявної доказової бази.

Хай там як, але видається, що Маруся мала значно більше часу, аби вирішити, що відповісти на пропозицію Дніпровського, – і не останню роль зіграв твердий намір пролетарського поета завоювати радянську столицю України. Для дівчини з Кам’янця-Подільського такий союз відкривав можливості іншого життя та культурного розвитку – принаймні, так могло здаватися натові. Своєю чергою, не виключено, що станом на 1923 рік Марія Пилинська була для Дніпровського лише одним із варіантів

одруження. Утім, як показало життя, шлюб, укладений на ґрунті правильного розрахунку, а не божевільної пристрасті, виявився вдалим. Марія та її сестра Олена (Дніпровський у побуті та листах називає її „своїнька”, Леся, друг Ленчик та ін.) протягом 11 років створювали родинний затишок і брали на себе побутові проблеми, а також турботу про здоров’я Івана Дніпровського.

Сестри Пилинські (Олена – ліворуч, Марія – праворуч). 1920-ті рр.

Фото з фондів ХЛМ.

Ми багато знаємо про життя родини з надзвичайно об’ємного листування, що зберігається у фондах ХЛМ і вже було об’єктом нашого дослідження. Листування Івана Дніпровського з дружиною Марією Пилинською кількісно найбільше. Його емоційний реєстр можна визначити як „побутову ніжність” (завважмо цілковиту відмінність від першого шлюбу, який починався з закоханості „страшної і трагічної”, а завершився „дикими сценами щодня”). Серед звертань, які вживає подружжя, окрім ранніх „Івма” („Іванова Марія”) та „Маїв” („Маріїн Іван”), чи не найчастіше подибуємо, – „манюній” („манюня”, „манюне”), „мінюнь” („мінюній”, „мінюня”), „Мінь”, „Мура”, „мале”, „дитинко” тощо. Очевидно, на взаєминах подружжя позначилася відсутність дітей, відтак листування Пилинської і Дніпровського

нагадує радше тривалу гру, у якій вони по черзі беруть на себе роль дитини. Щоправда, пізніше у листах почнуть з'являтися й такі несподівані звертання, як „мила скумбрійка”, а сама Марія Михайлівна в останні роки життя чоловіка все частіше підписуватиметься „стара мацапура” (трансформація з Мури в мацапуру доволі симптоматична, якщо пам'ятати, що йдеться про жінку дуже молоду за сьгоднішніми мірками – у віці 30 – 30+ років).

Іван Дніпровський і Марія Пилинська.

Початок 1930-х рр. Фото з фондів ХЛМ.

Не меншою ніжністю позначено ставлення Дніпровського до сестри дружини, Олени Пилинської-Чілінгарової, яка була не лише помічницею (друкувала твори Дніпровського на друкарській машинці), а й однодумцем, бажаною співрозмовницею: „А ти, дитинча? Як ти там, Ладо, дружино моя? – питає в одному з листів Дніпровський. – ...Як наше найменше поживає? Гуляє вечорами чи спатоньки вкладається? – о 6 годині

полудня? Взагалі як там? Скучив я за тобою. За вами обидвома, мої двоєдині діти! Моя двуєдина дружина, моє двуєдине кохання!”¹²⁴. Здавалося б, цей епістолярний дискурс відкриває широке поле для домислів, адже відомо, що життя втрьох не було рідкістю для богомного письменницького середовища 1920-х років (згадаймо хоча б поета Валер’яна Поліщука, приятеля Дніпровського ще з Кам’янця-Подільського, який жив у Харкові у своєрідному трикутниковому шлюбі з сестрами Конухес), однак фактичних підстав для таких тверджень щодо родини Дніпровського бракує.

Побут у Харкові для „невеликої дружної комуні” від початку не був легким. Щойно приїхавши до пролетарської столиці 1923-го, Іван Дніпровський працював секретарем Центрального управління справ друку, потім – редактором радіогазети; а від 1924 року – редактором провідного Державного видавництва України (ДВУ)¹²⁵. 1926 року він облишить посади й стане „вільним письменником” до кінця життя (прикметно, що в „Бочці Діогена” ця частина біографії займає всього декілька рядків – дуже мало в порівнянні з попередніми сторінками, переповненими подіями). Марія Пилинська розпочне працювати в РАТАУ (Радіотелеграфному агентстві України), а від 1928-го теж перейде на вільну працю – перекладатиме українською (здебільшого російську літературу – у її перекладі було видано, зокрема, твори Л. Рейснер „Гамбург на барикадах”, Д. Фурманова „Бунт”, А. Серафимовіча „По землі”, „Новели” К. Мікаеляна, „Дванадцять стільців” Ільфа та Петрова, два томи зібрання творів Максима Горького). Словом, грошей у родині завжди бракуватиме...

Попри те, і кімната Дніпровського в комуналці на вулиці Артема, і квартира №21 у Будинку „Слово” завжди будуть улюбленим місцем зустрічей усієї літературної братії – власне тих, кого ми зараз називаємо митцями Розстріляного відродження. Головним фактором, який затьмарював життя та впливав на працездатність і характер Івана Даниловича, була хвороба. Він стає дратівливим, часом злобно реагує на поради дружини, швидко стомлюється; тривале перебування поза домом у часто позбавлених елементарних вигод санаторіях загострює відчуття самотності, непотрібності, що в поєднанні з погіршенням суспільно-політичної ситуації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х породжує депресивні настрої та постійні думки про смерть.

Саме з періодів погіршення стану здоров’я Дніпровського походять його розпорядження щодо знищення архіву, довкола яких народився черговий

¹²⁴ З *приватного епістолярію Івана Дніпровського та Марії Пилинської*, *op. cit.*, с. 262.

¹²⁵ І. Дніпровський, *Бочка Діогена*, *op. cit.*, арк. 45 зв.

міф про те, що вдова, мовляв, порушила заповіт, зберігши епістолярій, а головне – незавершені рукописи чоловіка. Справді, у листах і записниках можна знайти багато пасажів на цю тему, наприклад, у листі від 20 червня 1927 року з санаторію в Бобровиці на Чернігівщині, куди письменник потрапив після тяжкого ексудативного плевриту:

Знаєш, манюне, мені чомусь все здається, що я скоро загину. Не умру, а саме загину, дико, безглуздо загину... Тоді із рукописів моїх нічого до друку не давай, просто спали їх. Бо ж я не хочу, щоб мої чорнетки фігурували як „моя творчість”... Жоден не надрукований рядок не повинен бачити світу. Ти друг мій і ти зробиш це... Тоді¹²⁶.

Утім, навряд чи можна достеменно твердити, що ці слова говорив сам Дніпровський: за нього говорила його хвороба; навіть побіжні спогади сучасників про стан письменника дають уявлення про те, що йому доводилося переживати. Наприклад, Іван Сенченко згадує, що „...глухий кашель не залишав його з перших днів нашого знайомства десь у середині 20-х років”, а коли хвороба ускладнилася, „їсти він міг лише з трудом, якось так прихитрюючись вигнути голову, щоб не було боляче ковтати. Хворів і працював”¹²⁷; Володимир Куліш пише, що „прив’язаний до ліжка, Дніпровський мало коли виходив на двір”¹²⁸ тощо.

Тож не дивно, що в міру загострення хвороби та наближення смерті тон Дніпровського в листах стає все більш роздратованим. Кінець 1933 року він проводить поблизу Сухума в Абхазії, а від квітня 1934-го перебуває в Одесі, в санаторії імені Іванова, який справив на письменника найгнітючіше враження з усіх лікувальних закладів. У листі від 9 травня 1934 року Дніпровський доволі грубо звертається до Марії Пилинської у справі продовження його перебування там, а завершує лист нервовою припискою: „А взагалі мені все настогидло... Мені неприємно і важко, бо таке лікування собаче, як у мене, може бути дійсно у покинутого, ізольованого і знищеного «класового ворога». Тільки”¹²⁹.

Попри те, що саме дружина ставала головним об’єктом, на який Дніпровський спрямовував свій біль і роздратування, Марія Пилинська зберігала пам’ять про чоловіка до кінця життя та здійснила майже неможливе – не лише не знищила, але й зберегла його архів, хоча це було вкрай непросто. Іван Дніпровський помер на самому початку масових репресій,

¹²⁶ З приватного епістолярію Івана Дніпровського та Марії Пилинської..., *op. cit.*, с. 265.

¹²⁷ І. Сенченко, *Оповідання. Повісті. Спогади*, упор. і прим. М. Гнатюк, вступ. ст. і ред. В. Брюховецького, Київ 1990, с. 559–560.

¹²⁸ В. Куліш, *op. cit.*, с. 77.

¹²⁹ З приватного епістолярію Івана Дніпровського та Марії Пилинської..., *op. cit.*, с. 303.

спрямованих проти української інтелігенції, і якби прожив довше, то з великою вірогідністю розділив би долю інших митців Розстріляного відродження, знищених сталінським терором. Утім, Н. Кузякіна в неодноразово цитованій тут праці знайшла спосіб звинуватити письменника навіть у самому факті його смерті, у черговий раз підкресливши, як безжально Дніпровський використовував Куліша:

...Незабаром Дніпровський, помираючи від туберкульозу, теж не пожалів друга, – хоча свого часу признався, коли дістав завдання від ГПУ стежити за ним. Хворий широко користувався безумовною підтримкою Куліша, особливо щодо санаторних путівок, і теж поклав на його плечі останній тягар. Коли Дніпровський помер у Ялті 1-го грудня 1934 року, Куліш поїхав у Крим і супроводжував його тіло, і готував разом із дружиною похорон. А прийти вже не зумів – так на вулиці його й заарештували¹³⁰.

На виправдання Дніпровського можемо сказати хіба те, що навряд чи він спеціально планував хвилю арештів, які розпочалися після вбивства 1 грудня 1934 року партійного функціонера Сергєя Кірова (так званий „кіровський потік”), як і те, що замах збігся з датою його смерті. Припущення про те, що український письменник теж став би жертвою репресій, ми зараз можемо робити з 50-відсотковою вірогідністю, адже багато митців тієї доби зберегли свободу, хоч і змушені були до кінця життя демонструвати лояльність до влади, – Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Володимир Сосюра, Юрій Яновський та інші.

Не бажаючи ні героїзувати, ні засуджувати митця, згадаємо тут деякі опосередковані факти, які свідчать на користь нашої версії. Наприклад, Володимир Куліш у згаданих мемуарах „Слово про будинок «Слово»” пише, що „...після смерті Дніпровського, до його родини приходили двічі енкаведисти й вимагали сказати, де заховався Дніпровський та робили докладний обшук. Бодай на родині помстилися в такий спосіб за письменника, що посмів померти сам, без їхньої допомоги”¹³¹.

У фондах ХЛМ зберігається чернетка „заяви члена ВАПЛІТЕ І. Д. Дніпровського до Генерального секретаря ЦК КПБУ (копія голові ГПУ) від 16.12.1926 р.”¹³², яка, найвірогідніше, ніколи не була надіслана адресатам. У ній Дніпровський пише про те, що „за якимось диким і безглуздим доносом ГПУ ось уже півтора роки регулярно через кілька

¹³⁰ Н. Кузякіна, „Ув'язнений за суворою ізоляцією...”, *op. cit.*, с. 438.

¹³¹ В. Куліш, *op. cit.*, с. 78.

¹³² І. Дніпровський, *Заяви члена ВАПЛІТЕ І. Д. Дніпровського до Генерального секретаря ЦК КПБУ (копія голові ГПУ) від 16.12.1926 р.*, ХЛМ, вст.19405, РП-2804/1–5.

місяців викликає мою дружину – Марію Мих[айлівну] Пілінську, дошукуюсь «минулого» її, а одночасно й «минулого» мого», причому ці візити „мають мало спільного з якоюсь справою політичною, а скорше подібні на мізерне випитування про моє особисте життя. В допитах цих фігурують здебільшого мої інтимні відносини до жінки (вчитані цензором з мого листування з нею)”. Дніпровський наголошує, що ці виклики тримають у стресі всю родину, відволікають його, пролетарського письменника, від творчої праці, і пропонує слідчому „викликати мене особисто до ГПУ, де я можу сам розповісти все, що його цікавить, не скриваючи «ніже тії коми»”, а в разі доведення, що „[я] політзлочинець і заява ця моя неправдива, – арештувати і судити” [підкреслення автора – ТТ]. Сумна іронія полягає в тому, що Іван Дніпровський, пишучи ці рядки 1926 року та радячи ГПУ „наказати <...> слідчим його – щоби свою енергію витрачало воно не на терор активістів і борців за комунізм, а на вишукування ворогів комунізму”, не міг навіть уявити собі розмах репресій, які розгорнуться невдовзі через фабрикування фейкових політичних справ на „ворогів комунізму”. Важливо інше: якщо згадані в цьому документі факти дійсно мали місце, це дає ще більше підстав поважати Марію Пилинську, яка наражала себе на небезпеку, зберігаючи архів покійного чоловіка.

1936 року Марія Пилинська одружується вдруге – з Анатолієм Бугаєвським, своїм родичем із Кам’янця-Подільського, інженером-електриком за спеціальністю. Родина й далі мешкатиме в Будинку „Слово” у Харкові. У цьому шлюбі 1937 року народиться син – Олександр Бугаєвський, або маленький Біка, котрий через десятиліття передасть частину збереженого матір’ю архіву Івана Дніпровського до Харківського літературного музею.

1941 року, на початку війни між Радянським Союзом і гітлерівською Німеччиною, Анатолія Бугаєвського мобілізують, але Марія Пилинська з сином, сестрою й батьками, які переїдуть до Харкова з Кам’янця-Подільського, залишиться в окупованому місті, не бажаючи залишати родину (талони на евакуацію мала лише вона з сином і свекруха). У квартирі № 21 Будинку „Слово” облаштуються німецькі офіцери, а родина переміститься на кухню. Сестрам Пилинським вестиметься важко: топити доводилося гілками та шишками, які збирали в парку Горького; для того, аби виміняти речі на якісь харчі, Олена ходила взимку з санчатами по селах (аж на Полтавщину). Однак ж, на відміну від більшості сусідів, Пилинські не спалили нічого зі свого архіву й бібліотеки.

Після війни Марія Пилинська працювала в газеті „Соціалістична Харківщина”, а від 1956 року – у редакції харківського журналу „Прапор” спочатку редакторкою мови, потім – відповідальним секретарем і членом

редколегії журналу. Лишаючись перекладачкою, вона присвятила багато років великому проєкту – створенню разом із письменником Іваном Вирганом російсько-українського фразеологічного словника, практичного вказівника для літературної роботи. Щоправда, Марія Михайлівна так і не побачила надрукованою справу свого життя. Частини фразеологічного словника публікувалися в журналі „Прапор” за 1959–1971 рр., а окремою книгою він був виданий лишень 2000 р.¹³³

Так завдяки витривалості „жінок Дніпровського” до наших часів уціліли видання 1920-х, книжки з автографами П. Тичини, М. Куліша, Остапа Вишні, Миколи Хвильового, Леся Курбаса та багатьох інших митців Червоного ренесансу, а головне – листи та рукописи Івана Дніпровського, тексти, які містяться під цією обкладинкою. У дні жорстоких боїв між радянською та німецькою арміями за Харків Марія Пилинська вклала до валізи, в якій зберігала найцінніші – на її думку – рукописи й документи, записку з проханням зберегти архів письменника Дніпровського в разі її смерті. Формально порушивши „заповіт” чоловіка, Марія Пилинська дала можливість сучасному читачеві познайомитися з життям „наших 20-х” через унікальні документи, які відкривають нові сторінки історії української літератури початку ХХ ст.

* * *

Якщо біографії Марії Пилинської та Олени Пилинської-Чілінгарової можна реконструювати доволі повно завдяки документам, що зберігаються в ХЛМ та на основі спогадів людей, які їх знали, то про долю дочки Івана Дніпровського Валентини, а також її нащадків тривалий час майже нічого не було відомо. Вочевидь, узаємини батька з Вавою не були простими – сюжет про драматичний перший шлюб вичерпно пояснює причини упередженого ставлення Дніпровського до дочки.

Із листування з Валею з фондів ХЛМ помітне прохолодне та дистанційоване ставлення. На відміну від ніжного спілкування з „дружинами”, у листах Дніпровського до дочки відчувається зовсім інший тон: суворий, виховний, геть позбавлений нормальної для батька ніжності та чутлості; відчутно, що його більше турбують не переживання дівчини, а враження, яке вона справляє на інших. „Поводь себе в Кам’янці не так, наче ти вже більше в ньому не будеш, а так щоб тебе запрошували кожного літа, – ригоризує батько, котрого Валя у своїх листах називає не інакше, як дорогеньким

¹³³ І. Вирган, М. Пилинська, *Російсько-український словник сталих виразів*, Харків 2000; on-line версія: <http://stalivrazy.org.ua/>.

папочною. – Можеш ти зараз сказати мені напевне, що тебе проситимуть приїхати ще раз і ще раз? Не натворила ти уже чого-небудь? А перевір-но свої вчинки” (лист І. Дніпровського до дочки Валі від 16 липня 1930 року)¹³⁴.

Можливо, письменник боїться, що Валя успадкувала вдачу матері (згадаймо вкотре „закоханості і дикі сцени щодня”), а тому намагається заздалегідь виправити вади її характеру. Він радить дочці читати книги та займатися самоосвітою, слідкувати за своєю поведінкою, але з позицій грізного контролера: „Перед своїм од’їздом я говорив з тобою. Так би мовити, давав тобі пораду як поводитись в Кам’янці. ...Сьогодні я вже хотів би узнати від тебе: як ти виконала нашу умову? Тобто, я хочу знати: що саме ти прочитала? Як ти поводила себе? Чи не було в тебе чого-небудь такого нехорошого? І ще багато різних подібних запитань”¹³⁵.

Утім, згадка про Кам’янець у цьому листі дуже красномовна: вона означає, що Валя проводила літо в рідному місті сестер Пилинських, у їхніх батьків; інший лист адресовано з Харкова до Кам’янця – Валя лишалася в місті з Оленою Пилинською-Чілінгаровою, тоді як Іван Дніпровський перебував „на скельках” (так у листах він часто називає Кам’янець-Подільський). Листи дають підстави припускати, що Валя, яка протягом 1920-х років жила з сестрою Івана Дніпровського Ганною Коваленко в Джанкої, замешкала з родиною Дніпровських від 1930 року, тобто після того, як харківські письменники оселилися в Будинку „Слово”. Це підтверджують і спогади Олени Пилинської-Чілінгарової: „Пізніше, коли Іван Данилович одержав квартиру в будинку для письменників «Слово», куди ми вселилися 1 січня 1930 року, донька Дніпровського Валя весь час жила вкупі з нами”¹³⁶.

Далі Олена Михайлівна наводить усю інформацію, що відома їй про дочку Дніпровського:

Закінчила Харківський індустріальний технікум. Одружилась із своїм однокурсником і виїхала за призначенням на роботу. Коли вже у молодого подружжя було трійко дочок, раптом вони розлучились. Батько зразу ж одружився з іншою, забравши до себе двох дівчаток, а середуща відмовилась залишити маму. Валя з дитиною поїхала до самотньої тоді вже тьоті, де, після її смерті, стала спадкоємицею тьотіного будинку, до речі, побудованого за допомогою Дніпровського, де проживає й досі, тішачись своїми онучками. З листів від Валі нам відомо, що здоров’я у неї не зовсім добре, часто хворіє, що старша донька її – кандидат наук, живе у Києві. Там же і менша її сестра. Обидві одружені, мають квартири й у кожній по двоє дітей¹³⁷.

¹³⁴ З приватного епістолярію Івана Дніпровського та Марії Пилинської..., *op. cit.*, с. 299.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ О. Пилинська-Чілінгарова, *Що згадалось...*, *op. cit.*, с. 19.

¹³⁷ Ibidem, с. 19–20.

Більш докладна інформація про нащадків Дніпровського стала доступною лише нещодавно у статті „Про що можуть розповісти експонати: світлини з родинного альбому Дніпровських” Наталі Бондар, заступниці директора Національного музею літератури України¹³⁸. Попри сподівання, публікація не вносить нічого нового до сюжету вбивства першої дружини, а лише повторює вже відомий нам міф без жодних документальних доказів: „Іван Дніпровський застрелив свою дружину за подружню зраду... Праонука письменника свідчить, що в родині завжди знали про цей факт. Іван Дніпровський одного разу повернувся додому і застав дружину з іншим чоловіком. Суд виправдав його, маючи незаперечні докази зради”¹³⁹.

Історія ця записана у статті зі слів праонуки Дніпровського Наталі Штефан, яка спілкувалася з бабусею Валею, доки ту не спіткав інсульт із втратою мови. За її спогадами та відомою нам інформацією, Валя віддали на виховання сестрі батька. Однак згодом, пише у статті Н. Бондар, Валя жила в інтернаті, і ніколи – із батьком та Марією Пилинською, „хоча іноді гостювала в них”: „Як описує зі слів своєї бабусі Наталя Штефан, у неї настільки не склалися відносини з М. Пилинською, що та згодом ніде навіть не згадувала про її існування”¹⁴⁰. Зазначимо, що ця інформація суперечить спогадам Олени Пилинської-Чілінгарової та тим даним, які містяться в листах. З іншого боку, ніхто з авторів спогадів про Будинок „Слово” не згадує про те, що з Дніпровськими жила донька письменника, тож остаточне з’ясування питання наразі неможливе.

Не вдасться також напевне встановити, наскільки „не склалися” стосунки Валентини з мачухою, однак Пилинська в листах часто називає дівчину „донею”. Наприклад, у листі до Сухуму, де Іван Дніпровський перебував на санаторному лікуванні (Валя в цей час поїхала на практику): „Від доні листи приходять. Навіть далеко від мене не може обійтись без моєї допомоги”¹⁴¹. Загалом уже те, що Пилинська у страшні й голодні 1930-ті, коли Дніпровський більшу частину часу проводив на лікуванні за межами Харкова, опікувалася його дочкою, не може не робити честі цій жінці.

¹³⁸ Н. Бондар, *Про що можуть розповісти експонати: світлини з родинного альбому Дніпровських*, „Національний музей літератури України: пошуки, дослідження, перспективи”, 2018, вип. 13, с. 117–124.

¹³⁹ Ibidem, с. 120–121.

¹⁴⁰ Ibidem, с. 121.

¹⁴¹ *Лист від М. Пилинської до І. Дніпровського з Харкова до Сухумі, 1934 рік, ХЛМ, вст. 17636, РП-2199/1–3, с. 3.*

Іван Дніпровський із дочкою Валентиною.

Фото з фондів Національного музею літератури України.

Публікація Н. Бондар вносить певні уточнення щодо біографії Валентини (у заміжжі Палійчук): так, ми дізнаємося, що до II Світової війни вона мешкала з родиною в Кам'янці-Подільському, потім перебувала в евакуації, а після повернення до самої смерті жила в Джанкої, працювала санітаркою в лікарні. Напередодні 75-річного ювілею Дніпровського в 1970 році її знайшли червоні слідопити та запросили на святкування до Каланчак – рідного селища письменника – у районний будинок культури, названий його іменем. Померла Валентина Палійчук 1988 року. Зараз праонуки Івана Дніпровського, Наталя Штефан та її рідна сестра Оксана Зеленюк, опікуються збереженням пам'яті про письменника. Саме вони передали у фонди Національного музею літератури України три фото, на одному з яких ми бачимо Валентину з батьком.

Завершуючи частину, яка стосується власне біографії Івана Дніпровського і може слугувати розширеним коментарем до публікації щоденника „Марія”, зазначимо, що для створення повного варіанту життєпису митця бракує документальних даних. Проте вже доступні нам на сьогодні матеріали дозволяють стверджувати, що доля Івана Дніпровського відбиває характерні риси й суперечності доби, в яку він жив. Сучасним дослідникам, а головним тим, хто працює над популяризацією постатей Розстріляного відродження серед масової аудиторії, важко уникнути кон’юнктури, яка зараз вимагає перетворення діячів Червоного ренесансу на переконаних націоналістів, прихованих опозиціонерів, що лише вдавали лояльність до радянської влади. Тим часом ситуація кожного й кожної з них була значно складнішою, і навряд чи надається до якихось однозначних тверджень. Дізнатися більше про щоденне життя письменників, побачити їх як живих людей із вадами й перевагами, зануритися в атмосферу Будинку „Слово” напередодні початку масових репресій дозволяють інші тексти Івана Дніпровського, які ми публікуємо в цьому виданні і в яких він намагався зафіксувати події й факти життя мистецького середовища, а також створити портрети сучасників, що сьогодні стають усе більш популярними постатями української культури.

„Микола Хвильовий” і „Літературні стрічі”: постаті сучасників на тлі доби

Серед еґо-документів Івана Дніпровського щоденник „Літературні стрічі” із фондів ЦДАМЛМУ та документальна повість „Микола Хвильовий. Портрет м’ятежника” із колекції Херсонського краєзнавчого музею посідають особливе місце. Перший рукопис, власне, найбільше відповідає жанру щоденника (хоча й у ньому Дніпровський часом відходить від схеми викладу подій за датами); що ж до другого, то початково він теж мав бути присвячений не лише м’ятежному Роландові – Миколі Хвильовому¹⁴², а й іншим митцям Червоного ренесансу. Про це свідчать перші записи, розпочаті у вересні 1930-го, що мали назву „Академія безсмертних” (напис на обкладинці зошита) із підзаголовком „негативи” (напис на початку рукопису), вочевидь замислені як серія портретів письменників-сучасників, де Микола Хвильовий мав бути „фотографією №1”. Однак пізніше Дніпровський закреслив цю назву, а також перші дві сторінки рукопису, лишивши за назву „Микола Хвильовий. Портрет м’ятежника” і додавши

¹⁴² Далі в тексті імена з приватного спілкування письменників: Роланд, Дон Квізадо, Григорович – Микола Хвильовий; Кляус, Гурович чи Гур’євич – Микола Куліш; Жан – Іван Дніпровський.

номер – римську одиницю¹⁴³. Так цей текст перетворився на початковий у подальшому циклі, уже присвяченому зосібна Хвильовому. Як і у випадку зі „Стрічками...”, стимулом до продовження роботи стало потрясіння від самогубства найближчого друга. У зошиті з „Портретом м'ятежника” Дніпровський допише 13 травня 1933 року: „М'ятежне серце битись перестало”¹⁴⁴ і далі почне „накидати” план-конспект більшого твору в 5 частинах, чернетку якого і маємо в другому зошиті з фондів Херсонського краєзнавчого музею, що має заголовок „Микола Хвильовий (чорнові нотатки) до мемуара. II – V. Липень-серпень 1933. Харків. Душа м'ятежника”¹⁴⁵.

Повтори, дублювання тексту і водночас доповнення, уточнення фактів чи прізвищ можна знайти не лише в текстах із двох зошитів, але й у „Літературних стрічах” (другий „херсонський” зошит і друга частина „Стріч...” якийсь час писалися паралельно – у травні-липні 1933 року). Саме це зумовлює можливість читання їх як певного метатексту, присвяченого літературному життю та ключовим персоналіям 1920-х – початку 1930-х рр.¹⁴⁶

Саме своїх сучасників, письменників Червоного ренесансу, Іван Дніпровський об'єднує під назвою „Академії безсмертних”, апелюючи до образу заснованої в XVII ст. кардиналом Рішельє французької Академії, члени якої щиро розраховували на увічнення своїх імен („заради безсмертя” – їхній девіз). Проте очевидно, що автор має на думці й іншу академію – ВАПЛІТЕ, Вільну академію пролетарської літератури, ключову для українського літпроцесу 1920-х літературну організацію, створену Миколою Хвильовим та його однодумцями.

Саме тих, кого хотів увічнити Іван Дніпровський, він порівнює з апостолами, називаючи числом 12:

Якби ми схотіли їх взяти на одну фотографію, вони б розмістилися так: Курбас, Куліш, Хвильовий, Тичина і Остап Вишня... По боках... Володимир Сосюра і Анатолій Петрицький. Решта, як завжди, стали б справа наліво, позаду крісел передніх. За Курбасом – Меллер; Кулішем – Аркадій Любченко; Хвильовим – Йогансен; Тичиною – Сенченко; Вишнею – Копиленко¹⁴⁷.

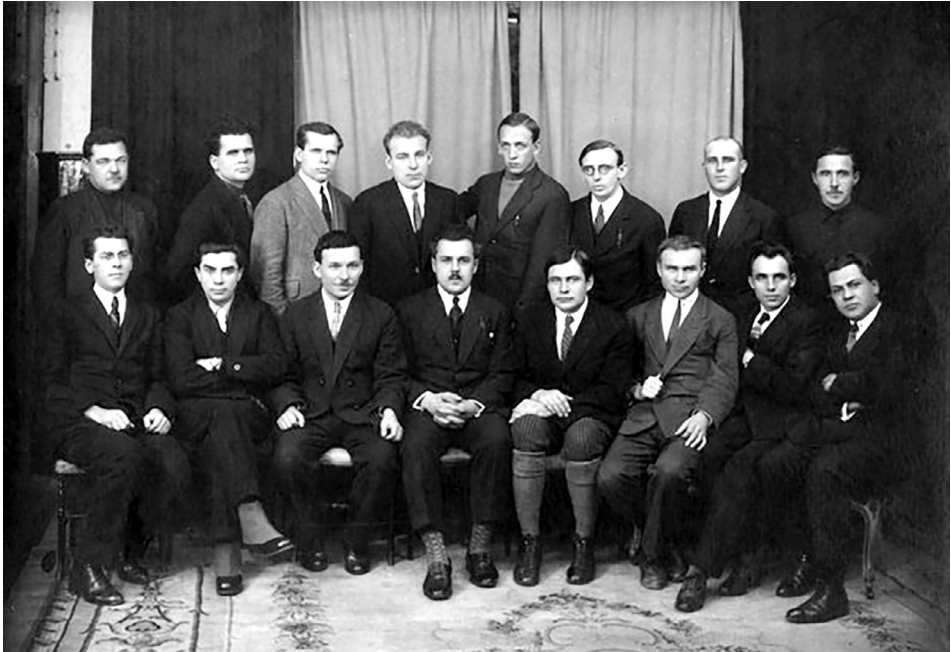
¹⁴³ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 56–58.

¹⁴⁴ *Ibidem*, с. 12.

¹⁴⁵ *Ibidem*, с. 93. Цикл нарисів, присвячених Миколі Хвильовому, має таку остаточну структуру: I. Портрет м'ятежника. II. Душа м'ятежника. III. Конфлікт. IV. Гофманові ночі. V. Порив і обрив. Далі ми називатимемо сукупність цих текстів документальною повістю „Микола Хвильовий”.

¹⁴⁶ Про „Літературні стрічі” та „Миколу Хвильового” в контексті доби ми вже частково писали в: Т. Трофименко, *Рукописи Івана Дніпровського та історія Розстріляного Відродження*, „*Studia Polsko-Ukraińskie*”, 2024, nr 11, s. 161–176.

¹⁴⁷ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 4.

Члени ВАПЛІТЕ. Сидять (зліва направо): Павло Тичина, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Олекса Слісаренко, Майк Йогансен, Гордій Коцюба, Петро Панч, Аркадій Любченко; стоять (зліва направо) – Михайло Майський, Григорій Епик, Олександр Копиленко, Іван Сенченко, Павло Іванов, Юрій Смолич, Олесь Досвітній, Іван Дніпровський. Харків, 1926 рік. Фото з фондів ХЛМ.

„Можливо, це нова Зоряна Україна, простуючи в землю обіцяну, поставила їх на сторожі свого ясного трудного шляху, – нагромаджує біблійні паралелі Дніпровський. – ...Це бо викінчена п'ятикутна зізда нового мистецтва доби з її супутними зорями”¹⁴⁸. Далі, вочевидь усвідомивши надмірну пафосність свого викладу, автор поспішає зазначити, що „ми – не фотографі”, і вдається до топосу скромності, називаючи цей „знімок” аматорським. Утім, його головна мета цілком конкретна: зафіксувати момент, у якому ці люди лишаються живими, близькими і зрозумілими, тоді як „завтра ми їх обожнимо”, „перетворимо в ікони, картини”¹⁴⁹.

Н. Кузякіна поціновує „Портрет м'ятежника” Дніпровського, здається, вище за всю творчість цього автора та зазначає, що його головним життєвим завданням узагалі мало би бути створення подібних мемуарів (із чим, на думку дослідниці, він не впорався):

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Ibidem.

Доля не подарувала Дніпровському такого хисту, як його друзям. Він довго мав про себе перебільшені уявлення, хоча насправді світив переважно запозиченим світлом. До того ж сухоти примушували його з 1927 року частіше перебувати у санаторіях і письменникові припадала роль спостерігача мистецького життя Харкова. Обставини склалися на те, аби саме Дніпровський міг залишити нащадкам опис літературного життя 20-х років і портрети своїх сучасників. Він, на жаль, пізно побачив, яка робота його чекала, не віддався їй цілком і почав працювати десь тільки 30-го року...¹⁵⁰

Ніби відповідаючи Наталі Кузякіній, письменник у „Літературних стрічах” знаходить пояснення, чому його записи такі уривчасті й незавершені: „Між іншим, пишу я мої нотатки з якимось химерним побоюванням. Не попадуть вони на ті очі, яким вони, нотатки мої, не призначені? Не звик я до шифра, то й важко впливає на мене самого такий і в таких умовах гатунок нотаток. Через це й перші спроби був кинув, не знаю – чи надовго ще стане моєї живучості?”¹⁵¹. Окрім того, матеріал, із яким працює автор, є для нього травматичним. 8 листопада 1933 року Дніпровський, жити якому залишалося рік, завершує цикл про м'ятежника коментарем: „Роблю ці нотатки під свіжим вражінням смерти Хвильового. Можливо, що деякі моменти згодом, коли рани загояться, будуть кореговані, деякі інакше освітлені. Записую – для пам'яті і майбутньої, строго відповідальної розробки”¹⁵².

На жаль, доля розпорядилася так, що для відповідальної розробки, доповнення та опрацювання „портретної серії” Іван Дніпровський не мав часу. Однак для свого великого друга Роланда-Григоровича зробив що міг: саме постать Хвильового є центральною для обох публікованих текстів, так само як у житті він був особою, довкола якої зосереджувався мистецький рух і особисте життя інших фігурантів мемуарів. У „Портреті м'ятежника” Дніпровський послідовно проводить читача етапами біографії Хвильового, наповнюючи фактичний матеріал емоційними й дуже особистими подробицями.

Амплітуда почуттів Дніпровського коливається від побожного захоплення до доброзичливого гумору¹⁵³, а оскільки з гумором у нього скла-

¹⁵⁰ Н. Кузякіна, *Літературні портрети Івана Дніпровського*, „Сучасність”, 1992, №3, с. 123–124.

¹⁵¹ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 85.

¹⁵² *Колекція Івана Дніпровського...*, *op. cit.*, с. 54.

¹⁵³ „Портрет м'ятежника” цікаво порівняти з мемуарами Аркадія Любченка „Його таємниця” (див. [у:] А. Любченко, *Вибрані твори*, Київ 1999), де так само маємо портретні характеристики Хвильового, однак виписані без тіні іронії, у романтично-ідеалізованих тонах; зі спогадами Івана Сенченка, максимально простими й деталізованими: „Ходив багато літ в сірій обтрюпаній солдатській шинелі і облізлій солдатській шапці-вушанці.

лося гірше, ніж із сарказмом, то окремі частини портрета Хвильового викликають сміх. Щоправда, гомеричний, як-от зауваження про те, що „лоб Хвильового – це його Ахіллесова п'ятка”¹⁵⁴, або запитання про вуха, „маленькі, з яких випадково стирчить довга волосинка”: „невже ж, мавши ці уші, можна бути творцем такої словесної музики?”¹⁵⁵.

Поза тим, авторові добре вдається передати нервозну вдачу свого героя, його бунтівний („м'ятежний”) характер, відірваність від побуту, благородство, що межує з безсрібництвом („Бо Хвильовий як має гроші, то тільки дві секунди, перед віконечком каси ДВУ–ДВО”¹⁵⁶); запальну рішучість у відстоюванні не власного добробуту, але ідей; захопленість полюванням і собаками: „Хвильовий без памфлетів. Хвильовий без попелястих гамаш, Х[вильовий] без собаки, Х[вильовий] без собачих розмов, це нонсенс, заперечення часу, особи, це сама – reduction ad absurdum. ...Він собачий поет, художник, собачий меценат, агітатор, собачий піп, апостол, месія. Він сам – собака”¹⁵⁷.

Полювання й собаки опиняються в центрі уваги й у розділі „Душа м'ятежника”, де Дніпровський вибудовує майже казкову колізію народження хлопчика-мисливця в матері, яка вагітною споживала дичину, принесену батьком. „Мисливські” історії засвідчують моменти гострої психічної нестабільності у Хвильового, який міг „трахнути” качатко головою об весло за те, що воно слідило в кімнаті¹⁵⁸. (Чи не з тим же почуттям він кричить на дружину Юлію Уманцеву під час однієї з нічних вечірок: „Я тебе викину у вікно!”¹⁵⁹?). Про сильно виражену депресію та остаточну готовність скоїти самогубство, на думку Дніпровського, свідчило збайдужіння Хвильового до полювання, про що він пише в розділі „Порив і обрив”¹⁶⁰.

Ноги любив утепляти” („Нотатки про літературне життя 20–40-х років” див. [у:] І. Сенченко, *Оповідання. Повісті. Спогади*, упор. і прим. М. Гнатюк, вступ. ст. і ред. В. Брюховецький, Київ 1990, с. 544) чи Григорія Костюка, який при першій зустрічі „остовпів” від того, що цей „непомітний маленький чоловічок, у темній „косоворотці”, в сандалях на босу ногу, з вихростою чуприною” – „той грізний полеміст, що потрясав і потрясає українським культурним і політичним світом?” (див. [у:] Г. Костюк, *Зустрічі і прощання. Спогади*: у 2 кн., Київ 2008, кн. 1, с. 264). Узагалі більшість сучасників протиставляють пересічність зовнішності Миколи Хвильового та той незбагненний вплив, який мала на людей його лідерська харизма.

¹⁵⁴ Колекція Івана Дніпровського..., ор. cit., с. 6.

¹⁵⁵ Ibidem, с. 7–8.

¹⁵⁶ Ibidem, с. 9.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Ibidem, с. 24.

¹⁵⁹ Ibidem, с. 38.

¹⁶⁰ Ibidem, с. 50.

Зробивши ритуальний пасаж у дитинство Хвильового, Дніпровський у мемуарах більше не торкається ранніх років його життя. У плані майбутнього твору першими пунктами йдуть поява Хвильового у Харкові на початку 1920-х „в ореолі учасника громадянської війни”, перебування в колі газети „Вісті ВУЦВК” та Спілки пролетарських письменників „Гарт”, складні взаємини з лідером „Гарту” Василем Елланом-Блакитним („це було дві матки в одному вулику”¹⁶¹). Молодь захоплювалася Хвильовим, і він упевнено ставав „вождем” покоління, тож конфлікт із Блакитним, на думку Дніпровського, був неминучим. Бажаючи в царині творчості більшого, ніж „усюдисущий Всеобуч” [тут: синонім примітивності, учнівства – ТТ], Хвильовий створює літературну групу „Урбіно”, відходячи від „Гарту”, що „став кайданами поступу”, і навіть беручи „найактивнішу участь у його ліквідації”. Після смерті Блакитного шалений Роланд остаточно перебирає роль керманіча: „Народження Вапліте – Хвильовий. Ренесанс Вапліте – Хвильовий. Розклад Вапліте – Хвильовий. «Літярмарок» – наш друг. Його барвіста молодість – од нашого друга. Пролітфронта народження – він. Розквіт його – він. Знищення – він. Об’єднання з ВУСППом – він на чолі цього руху”¹⁶².

Очевидно, що становлення Хвильового як лідера літературного життя та найбільший підйом його громадської діяльності припадають на період літературної дискусії 1925–28 рр. У циклі памфлетів „Камо грядеши” (1925), „Думки проти течії” (1925), „Апологети писаризму” (1926), ненадрукованій праці „Україна чи Малоросія?” (1926) Хвильовий озвучує потребу дерусифікації, дистанціювання української культури від російської, високого мистецького рівня літературних творів, орієнтації на психологічну Європу. М’ятежний романтик різко звертається до „московських задрипанок”, коли говорить про Україну як самостійну одиницю у складі Радянського Союзу та необхідність подолати комплекси малоросійства. Утім, як більшовик від 1919 року, він бачить ці процеси лише в річищі „завоювань революції” і переживає низку розчарувань, пов’язаних зі становленням тоталітарної влади та згортанням „українізації”, що була регіональним відповідником політики „коренізації”, спрямованої на те, аби виявити та знищити „сепаратистів” і „націоналістів”.

Відійшовши від „Гарту”, Хвильовий із одностумцями створює мистецьку групу „Урбіно” (1924), а пізніше (1925) – ВАПЛІТЕ (Вільну академію пролетарської літератури). Від початку літературної дискусії його критика

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² Ibidem, с. 28.

спрямовується на представників спілки селянських письменників „Плуг”, очолюваної Сергієм Пилипенком. Для Хвильового „Плуг” утілює все найгірше, що усталилося в українській літературі протягом її колоніального існування – вторинність, патріархальність, провінційність. Щоправда, після створення 1926 р. організації комсомольських письменників „Молодняк”, а 1927 р. – Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП; її чільними представниками були І. Кулик, І. Кириленко, І. Микитенко, В. Коряк), що стала рупором партійного керівництва та головні зусилля спрямувала на боротьбу з „контрреволюційними елементами” у мистецтві, стало зрозуміло, що протистояння з „Плугом” було просто розминкою.

Парадоксальним чином союзниками Миколи Хвильового в цій дискусії, що стрімко переходила в політичну площину, стали київські неокласики – група авторів, які дистанціювалися від політичної боротьби, декларуючи гасла чистого мистецтва (Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Юрій Клен, Максим Рильський, Михайло Могилянський). Натомість футуристи на чолі з Михайлом Семенком виявилися запеклими опонентами: вони кооперувалися з ВУСППом, а в їхньому виданні „Нова генерація” регулярно публікувалися нищівні матеріали як щодо ваплітян, так і щодо „бойчуків” (послідовників „монументальної” школи художника Михайла Бойчука, які складала більшість в Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ)).

Утім, усі ці перепалки колег по цеху можна було би вважати виявом нормальної демократичної дискусії, якби за ними не стояло могутньої сили каральних органів ДПУ (Державне політичне управління, яке прийшло на зміну „надзвичайній комісії”, більш відомій як ЧК, а пізніше перетворилося на НКВС–КДБ). На діяльність Миколи Хвильового звернули увагу після появи його памфлетів. 1926 року Іосіф Сталін, який де факто здобув владу в партійному керівництві, пише спеціального листа тодішньому генсеку КП(б)У Лазарю Кагановічу та іншим членам політбюро КП(б)У щодо націонал-ухильництва в УСРР, особливо наголошуючи на діяльності Хвильового. Того ж року ім’я лідера ваплітян з’являється в секретному обіжнику ГПУ УСРР під назвою „Про український сепаратизм”, де діячів культури та прибічників українізації розглядали як представників контрреволюції. За націоналізм критикують Хвильового та наркома освіти УСРР Олександра Шумського, якого невдовзі знімуть із посади, а потім знищать під час масових репресій¹⁶³.

¹⁶³ Більше у: *Половання на „Вальдишнєпа”*. Розсекречений Миколи Хвильовий, упоряд. Ю. Шаповал, В. Панченко, Київ 2009. У цьому виданні опубліковано справу-формуляр Миколи Хвильового, за яким велося стеження органів ДПУ.

У грудні 1926 року в газеті „Вісті ВУЦВК” опубліковано заяву Хвильового, Олеся Досвітнього й Михайла Ялового, які визнавали свої „ухили від партійної лінії” та каялися в ідеологічних і політичних помилках. У січні 1927 року неформального лідера ВАПЛІТЕ Хвильового (офіційно президентом організації був Микола Куліш) виключають із організації, коли він перебуває за кордоном. Це каяття дало можливість виграти час, однак у глобальному сенсі доля Хвильового була вирішена, як і перспектива розвитку української культури в умовах комуністичного режиму.

Власне, у мемуарах Дніпровського головний пафос зумовлено бажанням показати свого великого друга жертвою фатальних обставин. У розділі „Конфлікт” названо головні причини психологічної кризи Хвильового: нова економічна політика (НЕП), яка багатьом пролетарським письменникам бачилася спробою реваншу контрреволюційних сил; згубний для творчої особистості побут (і нещасливе родинне життя, як буде неодноразово наголошено), а головне – „зрада” ідеалів революції тими, хто здобув владу в СРСР. Усі ці обставини спричинили внутрішній ідеологічний розкол у свідомості Хвильового – як пише Дніпровський, на радість „внутрішнього жовтоблакиття”, яке „туманило йому свідомість роллю національного месії”¹⁶⁴. Проявом перемоги націоналістичних, ба навіть фашистських, тенденцій у світогляді Хвильового автор мемуарів називає „єфремовсько-ніковсько-черняхівських” „Вальдшнепів” – ідеологічного роману, у якому письменник ставив у центр уваги ключові питання майбутнього України.

Утім, видається, що Дніпровський лише озвучує „офіційну” позицію, засуджуючи цей роман, тоді як насправді солідаризується з Миколою Кулішем у тому, що Хвильовий не сповідував фашистських поглядів, але „сигналізував народження українського фашизму. За це йому треба потиснути руку, а не глушити голублю”¹⁶⁵. У розділі „Конфлікт” є певні подробиці щодо „Вальдшнепів” та загалом ситуації Хвильового 1927 року. Друга частина роману „Вальдшнепи” виходить друком у 6 номері журналу „ВАПЛІТЕ” (коли автор іще не повернувся з-за кордону) – і весь наклад негайно було конфісковано. Про ліквідацію рукопису Хвильовий пише в покайному листі до редакції газети „Комуніст” на початку 1928 року, а Дніпровський згадує ще й про знищення чорнової редакції, яку дружина Хвильового Юлія Уманцева таки довезла до кордону, „та перед очима митниці убоялась і – вже сама зліквідувала злочасний рукопис”¹⁶⁶. Згадано тут

¹⁶⁴ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 30.

¹⁶⁵ *Ibidem*, с. 31.

¹⁶⁶ *Ibidem*, с. 32.

і про інший лист – до Миколи Хвильового від Івана Микитенка, – „холуйський”, за визначенням Дніпровського. Злякавшись, що після „покаяння” лідер ваплітян претендуватиме на його місце, очільник ВУСППУ поспішає виказати доброзичливе ставлення¹⁶⁷. Однак ці побоювання були марні.

Після самоліквідації ВАПЛІТЕ у січні 1928 і річного періоду існування „Літературного ярмарку” м'ятежний ватажок постав перед необхідністю рятувати своє оточення, яке лишалися „позагруповим”, що після приходу до влади Іосіфа Сталіна та його політики в царині культури стало небезпечним. Так виникає нове літоб'єднання – „Пролетарський літературний фронт”, створене у квітні 1930-го Миколою Хвильовим, авторами „Літературного ярмарку” та частиною „молодняківців”. Пролітфронт від початку зайняв лояльну щодо влади позицію, декларуючи необхідність ідейності творів, відповідності марксистській ідеології, відкриття молодих робітничих талантів і боротьби з буржуазними та націоналістичними ухилами, у тому числі і „хвильовізмом”. Ця ідеологічна вивіреність означала фактичний відступ від попередньої естетичної платформи, що включала боротьбу з „масовізмом”, орієнтацію на психологічну Європу, культивування модерного типу письма. Проте зміна вектору вже не могла врятувати Хвильового та його соратників. „Одне слово, мовляв Катон Старший, «Картагена мусить бути зруйнована» – ПРОЛІТФРОНТ мусить бути зліквідований, – змальовує політичну ситуацію Г. Костюк. – Загальна похмура ситуація початку 30-их років владно цього вимагала. Це відчули і зрозуміли при <...> розмові в ЦК М. Хвильовий, М. Куліш і О. Досвітній. Протиставитись цьому вони вже не бачили змоги. 19 січня 1931 року було скликано загальну нараду членів ПРОЛІТФРОНТУ, на якій було «ухвалено» самоліквідуватись і вступити у ВУСПП»¹⁶⁸.

У першій частині „Літературних стріч”, що створювалася 1931 року, тема ліквідації Пролітфронту зринає постійно – переважно в режимі гіркої іронії чи самосарказму. Так, 9 січня Остап Вишня блазнює, розповідаючи про найближчі перспективи: „До ВУСППУ його приймають, але «з визнанням своїх помилок». Хочє він написати заяву: – Визнаю всі свої помилки минулі і майбутні, навіть помилки своєї баби Килини, що в Лебедині пекла бублики. З тов[ариським] привітом і т. д. ...Надалі писатиму так як Кириленко і Микитенко...”¹⁶⁹.

Багатозначним „ха!” Дніпровського завершується перелік тих пролітфронтівців, яких не приймають до ВУСППУ (Куліша, Вухналя, Яновського, Копиленка), і тих, кого приймають „із каяттям” (Вишню, Фельдмана,

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ М. Хвильовий, *Твори*: у 5 т., Нью-Йорк 1984, т. 1, с. 86.

¹⁶⁹ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 9 зв.

Сенченка)¹⁷⁰. Усі добре розуміють, що насправді відбувається: „Пролітфронт протестує проти ізбієння 7 младенцев, але – машина епохи дужча за наші протести, помилки, любов і ненависть”¹⁷¹.

Саме ж фінальне засідання Пролітфронту 19 січня 1931 року змалювано в „Літературних стрічах” майже в драматургічному ключі:

Голова О. Досвітній.

Потім Аркадій.

Секретар Гордій...

Очевидно, мій милий сусід точно запише тези, думки, та хто запише репліки з місць, хто опише настрої? Не знаю.

Хвильовий – точний. Трошки суворо-трагічний, і вождь і не вождь, але комунар безумовно. Тричі промови.

О. Вишня наперекір своїй гумористичній вдачі, мабуть, під впливом загальним, ударивсь в інтелігентське каяття і богошукання (хоча по дорозі був зовсім веселий). Кляус – перейшов усі стадії настрою. Був печальний, саркастичний, а кончив проповіддю і пророцтвами¹⁷².

Відомою є промова Миколи Хвильового 24 лютого 1931 року на перших консолідованих зборах ВУСППу з Пролітфронтом і „Новою генерацією”¹⁷³, де він з усім запалом самовикриття вказує, що „ВУСПП, зародившись в боротьбі з ухильниками”, весь час ішов „у ногу з партією, а значить – з часом, а значить – і з життям”, тоді як „ПРОЛІТФРОНТ, принаймні його керівна верхівка й частина основних кадрів, тільки намагалася це зробити й у всякому разі від життя відставала й часто не попадала йому в такт”. Діяльність ВАПЛІТЕ, „Літературного ярмарку” та Пролітфронту Хвильовий називає тепер відступом від ідеологічно правильних засад „Гарту”, тож злиття з ВУСППом для „старих гартованців” є поверненням до „своїї справжньої літературної вітчизни, яку вони покинули 1924 року”. Знову і знову наголошуючи, що „лише вуспівська лінія була і єсть справжньою генеральною лінією пролетарської літератури”, Хвильовий наполягає на тому, щоб за короткий термін поза ВУСППом не залишилося жодного з колишніх пролітфронтівців, думаючи, що цим урятує їхні життя.

Цікавим є запис Івана Дніпровського в „Літературних стрічах” за цей день (24 лютого). Вочевидь іще до початку зборів тривало обговорення порядку денного. Хвильовий надиктував Остапові Вишні тези виступу („Роланд порадив і П[авло] виступає на перших загальних консолідованих

¹⁷⁰ Ibidem, с. 10.

¹⁷¹ Ibidem, с. 10 зв.

¹⁷² Ibidem, с. 19.

¹⁷³ М. Хвильовий, *Твори*: у 5 т., Нью-Йорк 1983, т. 4, с. 609–615.

зборах ВУСППа з промовою”¹⁷⁴), головну думку якого висловлено тут просто і ясно: „...Партія керує всім літ[ературним] рухом і нема чого, товаришочки, хуячиться”¹⁷⁵. Очевидно, що решту „побоювань” доповідач додає лише аби заспокоїти власну совість („щоб внутрішні вожді-старателі не почали всіх стригти під йожик – щоб було вільне змагання за стиль, за художні прийоми і т. д.”¹⁷⁶). Загалом же „історичне засідання ВУСПП’а” Дніпровський характеризує амбівалентно: з одного боку, „промови – щирі, теплі і щирі...”, з іншого – усвідомлення того, що відбулося насправді, – „ліквідація письменства на базі суцільної вуспізації...”¹⁷⁷.

Сам Хвильовий у цей час майже не мав творчого натхнення, адже писати, не озираючись на оцінку влади, більше не міг. У період існування Пролітфронту письменник не опублікував жодного художнього твору, а в 1931–33 рр. створив лише цикли „шахтарських” та „селянських” нарисів на кон’юнктурну „виробничу” тему („Майбутні шахтарі”, „Останній день”, „Про любов”, „Щасливий секретар” та інші). Як пише Григорій Костюк про цей період життя письменника, „...наближалось щось гірше ніж героїчне терпіння. Це був уже шлях на Голготу. Не знаю, чи М. Хвильовий у час ліквідації ПРОЛІТФРОНТУ ясно усвідомлював уже, куди котиться його особиста зоря. Аде доля його однодумців, доля більших і менших талантів, що їх об’єднував ПРОЛІТФРОНТ, його доглибинно хвилювала”¹⁷⁸.

Утім, був один стимул для того, аби не відкладати зовсім пера, – і йдеться зараз не про „соцзмагання” у написанні роману, на яке викликав Миколу Куліша Григорій Епик¹⁷⁹. Ні, гроші були потрібні на алкоголь. Особливо помітно це стало в останні місяці життя Хвильового: „Всі дні травня він майже не виходив з пивнушки, хіба що в ті дні, коли він їздив на провінцію. В «Комуністі» друкувалися його кореспонденції, бліді, не гідні його пера. На моє здивування Куліш сумно сказав: – Він сам знає, що слабо. Але йому потрібні гроші для пивнушки, він і пише...”¹⁸⁰.

¹⁷⁴ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 19.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ *Ibidem*, с. 43.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ М. Хвильовий, *Твори*: в 5 томах, *op. cit.*, т. 1, с. 86.

¹⁷⁹ Змагання було оголошено 1932 року, і цього ж року вийшов друком роман Григорія Епіка „Петро Ромен”. Хвильовий не написав нічого. „Епик не знає мук творчості. Епик може дати річ прохідну. ...А Хвильовий не має права дати посереднього роману. Зобов’язання, терміни вибиватимуть його з колії, – пише Дніпровський, додаючи: – Ніколи ще так тяжко не буйствував Хвильовий, як під час цього змагання. Навряд чи минав який день в тверезому стані” (*Колекція Івана Дніпровського...*, *op. cit.*, с. 47).

¹⁸⁰ *Колекція Івана Дніпровського...*, *op. cit.*, с. 48.

Четвертий розділ документальної повісті про Миколу Хвильового під назвою „Гофманові ночі” починається словами „Взагалі наш друг був «выпить не дурак»”¹⁸¹ і є, напевне, найбільш ґрунтовним свідченням про згубну пристрасть м’ятежного романтика. Перші замальовки дружніх посиденьок зі спиртним у квартирі Хвильового на вулиці Римарській, 19 датуються 1926 роком. Тоді ще можна було обнести церобкоопи – на полицях магазинів беруть „горілку, коньяк, зубровку, вина, ковбаси, оселедці, мариновані риби, ікри, гриби і т. д.”¹⁸². Юлія Уманцева („рада чи не рада”) накриває стіл, пасербицю Любоньку всадовлюють за піаніно („в цьому домі культ музики!”) – і починається „стріча” (власне, тут маємо вичерпне пояснення назви щоденника „Літературні стрічі”). Гості грають у карти – у „пульку”, в „двадцять один”, а господар часом великодушно „субсидує банкрутів”. Усе це ще має досить невинний вигляд, але поступово після офіційних прийнятих, зустрічей із високими гостями (не на всі з них Хвильового запрошують: „на зустрічі з Горьким не був”, „на банкеті з Анрі Барбюсом не був”¹⁸³) поведінка „нашого друга” починає звертати на себе увагу – і в буфеті Будинку Блакитного забороняють спиртні напої („немов не існувало готелю Червоний, ресторану Шато і т. д.”¹⁸⁴).

Іван Дніпровський згадує „угоди” щодо невживання спиртного з „крупним виграшем і програшем” (приміром, із Борисом Лівшицем, тодішнім меценатом літераторів), завдяки яким Хвильовому вдається протриматися рік без алкоголю, однак далі все починається по-старому, лише розширюється коло „забутильників” (ознакою особливої деградації стала пиятика з вуспівцем Іваном Кириленком: „Опускається наш друг, – сказав гірко Куліш. – Йому вже однаково – хто. Йому аби компаньйона...”¹⁸⁵) та територія. Друзі збиралися „під дахом” і без даху” – „в парку – „на лужайке детский крик” – улюблене місце Гуровича”, і „город уже глухо починав говорити про побут письменників”¹⁸⁶. Далі, коли більшість учасників „стріч” уже мешкають у Будинку „Слово”, Юлія Уманцева намагається „в кардинальний спосіб паралізувати «зеленого змія»” та включити письменників

¹⁸¹ Ibidem, с. 37.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ Ibidem, с. 39.

¹⁸⁴ Ibidem. Додамо, утім, що згубна пристрасть не оминула й інших мешканців Будинку „Слово”, зокрема найближчих друзів Миколи Хвильового. Антоніна Куліш, наприклад, згадує, буцім „часто Дніпровський напивався до того, що падав і його доводилося виносити. Вишня теж люто пив і, п’яний, страшенно лаяв усіх підряд” (див: А. Куліш, *Спогади про Миколу Куліша*, ор. cit., с. 734).

¹⁸⁵ Ibidem, с. 47.

¹⁸⁶ Ibidem, с. 40.

до антиалкогольного товариства. Про це йдеться і в „Миколі Хвильовому”, і в „Літературних стрічах”. Висміювання ініціативи Уманцевої ще могло би сприйматися як добрий жарт, якби не зловісна заувага, що стосується саме цих січневих днів 1931 року: „А через кілька день (19 січня) розформування Політфронту, покайні листи до редакції М. Куліша. Біганина в ЦК, і т. д. Почалась доба ВУСППу. А з нею – «Гофманові ночі»”¹⁸⁷.

Надрукована в „Літературному ярмарку” 1929 року поема „Гофманова ніч” Миколи Бажана дістала схвальну оцінку Миколи Хвильового („...«Ніччю» ж був просто захоплений. Нам читав її вночі, то пересідаючи од столу на ліжко, то знов до столу”¹⁸⁸), тож не дивно, що далі в розділі Дніпровський постійно цитує цей твір, який напрочуд влучно передає атмосферу творчого пориву й занепаду німецького письменника-романтика, п’яних загулів і роздвоєння митця (у випадку Хвильового – роздвоєння між добропорядним існуванням пролетарського письменника та бажанням вирватися з лабет морального кодексу будівника комунізму). Дніпровський пише про спроби друга порозумітися з лідерами ВУСППУ, адже таку інструкцію він отримав і „по партійній лінії”, однак од них „тхнуло запахом гниття”¹⁸⁹, і неможливість співпраці ще глибше занурювала Хвильового в депресію.

Його потроху відсували на задній край (у „синодиках наших літературних досягнень” „ім’я Хвильового стояло десь від 30 до 40 номера”¹⁹⁰), хоча формально Хвильовий мав „творчу атмосферу”: був заступником редактора журналу „Радянська література”, входив до оргкомітетів довго планованих з’їздів письменників СРСР та УРСР. У другій частині „Літературних стріч” Дніпровський часто згадує про ці події, у яких він наївно планує взяти участь, і навіть готує тези виступу, що є доволі ґрунтовними і займають 10 сторінок рукопису. А в розділі „Конфлікт” говорить прямо:

Великого треба було сукиного сина, зоологічного ненависника нещасної літератури, шкідливого, переляканого неіснуючим „реваншем” тхора, щоб скласти такий оргкомітет! Просто з правого фланга, за адміністративним ранжиrom обраховано 19 махрових вусповських груповщиків, додано про око ЦК ВКП(б) Бажана та Вишню і хай живе на Україні 23 квітня!¹⁹¹

Тут йдеться про сумнозвісну постанову ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 „Про перебудову літературно-художніх організацій”, що разом із

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ Ibidem, с. 33

¹⁹⁰ Ibidem, с. 35.

¹⁹¹ Ibidem, с. 34.

постановою КП(б)У від 5 травня 1932 р. „Про літературні організації” дала початок згортанню активного і більш-менш плюралістичного літературного життя, ліквідації письменницьких угруповань і створенню однієї керованої партією спілки. „Великий сукин син” – Іван Кулик, який очолив оргкомітет, до складу якого ввійшли І. Микитенко, О. Корнійчук, А. Головка, І. Ле, М. Бажан, П. Тичина та інші¹⁹². „Що ж до публіки тієї, що йшла увесь час під проводом Хвильового, її було просто затоптано”¹⁹³, – вигукує Іван Дніпровський, підозрюю, маючи на увазі не останньою чергою себе самого.

Окрім згаданих суспільно-політичних подій, велике й гнітюче враження на Миколу Хвильового справив Голодомор 1932–33 років, що став наслідком політики колективізації. „Голод! Про нього привозили вісті товариші, що їздили по колгоспні матеріяли, по пташине і заяче м’ясо. Він, голод той, був далекий і йому не йняли віри. Але він крокував на города. Він вкотився в улиці столиці. Він підкотився під самі двері кабінетів нашого буппра [тут: будинок примусових робіт, саркастична назва Будинку „Слово” – ТТ] і закалатав у них сухими дитячими ручками”¹⁹⁴, – пише Дніпровський. У спогадах Івана Сенченка маємо свідчення, що „акції по колективізації країни своїми масштабами повинні були захопити” Хвильового. „Прийшов час знести з обличчя землі тисячолітні копиці мужицького гною. І Хвильовий начебто ожив”, однак пізніше, усвідомивши, якими методами здійснюється колективізація, він розчарувався, „...немовби спинився над безоднею. І вже більше не їздив. До цієї теми не повертався”¹⁹⁵. З „Його таємниці” Аркадія Любченка знаємо, як Хвильовий у такій поїздки на села Лохвицького району Полтавської області навесні 1933 року відкрито говорив про те, що голод – „явище свідомо організоване. Голод і розруха – хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися

¹⁹² Неодноразово відкладаний І Всеукраїнський з’їзд радянських письменників відбувся 17 червня – 12 серпня 1934 року в Києві: його результатом стало створення Спілки радянських письменників України, що ввійшла як складова частина до Спілки письменників СРСР. Своєю чергою Перший Всесоюзний з’їзд радянських письменників пройшов у Москві 17 серпня – 1 вересня 1934 року. Статут СП СРСР зобов’язував письменників „брати активну участь у соціалістичному будівництві” та підпорядковувати творчість політиці Компартії. Єдиним дозволеним у літературі СРСР творчим методом став соціалістичний реалізм, що базувався на засадах „партійності та народності”. Головою СРПУ було обрано Івана Кулика, однак уже у квітні 1935 року Спілку очолив Антон Сенченко – аспірант Інституту червоної професури, а її основу складали вчорашні вуспівці, частково „молодняківці” і „плужани”.

¹⁹³ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 34.

¹⁹⁴ *Ibidem*, с. 35.

¹⁹⁵ І. Сенченко, *Нотатки про літературне життя 20–40-х років...*, *op. cit.*, с. 567.

з дуже небезпечною українською проблемою”¹⁹⁶. Тоді ж у розмовах із Любченком він згадує про страх смерті і водночас про ті випадки, коли „актом смерті можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутності в житті”¹⁹⁷. Усвідомлення безвиході – власної й цілого народу – неминучо приводили Хвильового до думки про самогубство, але спочатку – у „соціалістичну пивнушку”.

Узагалі в період „Гофманових ночей”, себто у 1931–32 рр., Роланд волів не зустрічатися з друзями на квартирах: удома були „горгони” – жінки, які „дивляться на тебе, як на чорта”¹⁹⁸; та й стеження з боку органів безпеки стало очевидним – із ДПУ контактувала навіть остання симпатія Хвильового, про яку кілька разів згадує Дніпровський, така собі Г. Ф. (Галина Федорівна Колесник), що працювала на радіо. Тож товариство виробляє власний алкомаршрут, цілком гідний сучасного туристичного, яким і курсує майже щодня. Перша корчма – „Капернаум”, найближча до „Слова”, друга – на розі Пушкінської і Театральної, третя – на вулиці Лібкнехта (тепер Сумській), четверта – на Московській, п’ята – на Свердловській (тепер Полтавський Шлях). Далі – у зворотному порядку до „Слова”. Хвильовий „перепиває всіх”, і невідомо, „як знаходиться путь додому”. Мешканці письменницького будинку чують звуки „частих падінь” і допомагають дійти до квартири № 9. Часом він спить під дверима, часом його бачать „без пальто і босого в снігу”¹⁹⁹. А далі – стається перший випадок із прикладеним до скроні револьвером...

Суїцидальні пориви супроводжували Хвильового віддавна й мали, окрім усього іншого, фізіологічну природу (про те, що його головним захворюванням є „гостра неврастенія”, Роланд писав до Миколи Зерова з Бердянська влітку 1924²⁰⁰). У листі до цього ж адресата 1924 року він зізнається: „Словом, достоевщина, патологія, але застрелитися я ніяк не можу. Два рази ходив у поле, але обидва рази повернувся живим і невредимим: очевидно, боягуз я великий, нікчема”²⁰¹. Є інформація про цей задум і в донесеннях інформаторів, що зберігаються у справі-формулярі. Думки про суїцид або реальні самогубства пов’язані і з багатьма персонажами письменника (редактор Карк, Хлоня та Анарх із „Санаторійної зони”, Дмитрій

¹⁹⁶ А. Любченко, *Його таємниця* [у:] А. Любченко, Вибрані твори, Київ 1999, с. 432.

¹⁹⁷ Ibidem, с. 438.

¹⁹⁸ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 41.

¹⁹⁹ Ibidem, с. 43–44.

²⁰⁰ М. Хвильовий, *Твори*: у 2 т., Київ 1990, т. 2 *Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи*, с. 846.

²⁰¹ Ibidem, с. 853.

Карамазов у „Вальдшнепах” та інші). Літературознавець Григорій Грабович доводить, що ця тема у творчості Хвильового посідає центральне місце: „По суті, суїцид, яким так відзначені художні твори Хвильового, становить базову телеологію символічного самопредставлення <...>, чи того, що ми найзагальніше можемо називати символічною автобіографією...”²⁰².

Цілу розвідку щодо „метафізики «червоних» самогубств” здійснив й літературознавець Ігор Бондар-Терещенко, доводячи існування свого роду тренду на суїцид у Російській імперії початку ХХ ст. та в середовищі радянських письменників (Владімір Маяковський, Сергій Єсенін) і знаходячи джерела цього явища в естетиці декадансу²⁰³. Романтизація суїциду була характерною й для українського мистецького середовища, тож самогубство Хвильового дослідник розглядає як „демонстративне”, викликане банальною втратою популярності, схильністю до алкоголізму та неспроможністю написати роман у соцзмаганні (щоправда, тут автор плутає Олексу Слісаренка та Григорія Епіка)²⁰⁴. При цьому Бондар-Терещенко відкидає як причини самогубства розчарування в комуністичних ідеалах та глибоке враження від голоду на селі, попри те, що в інформації сучасників останнє заявлене достатньо чітко. Ближчою до істини видається думка інших науковців, зокрема Ю. Шаповала, про те, що Хвильовий розумів неминучість свого арешту, тож вирішив випередити події: „Він знав про закони полювання фактично все. <...> «Вальдшнеп»-Хвильовий точно знав: він не дасть себе підстрелити”²⁰⁵. Зрештою, останнім поштовхом до фатального вчинку став арешт Михайла Ялового, про що згадано в передсмертній записці.

У V розділі „Миколи Хвильового”, що має назву „Порив і обрив”, Іван Дніпровський зосереджується на останніх тижнях життя свого друга, роблячи єдиний відступ у давніші часи. Він розповідає історію власного „чудесного дамського бравнінга з 7 крихтними кулями”, придбаного 1925 року в Кам’янці-Подільському за 60 карбованців. Ми дізнаємося, що 1927 року Дніпровський подарував зброю Хвильовому, миттєво розкаявшись: „Чи не подібний цей револьвер на той ніж, який проводить Достоевський через весь роман «Ідіот», поки метал попадає в тіло героїні?”²⁰⁶.

²⁰² Г. Грабович, *Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового* [у:] Г. Грабович, *Тексти і маски*, Київ 2005, с. 255.

²⁰³ І. Бондар-Терещенко, *У задзеркаллі 1920–1930-х років*, *op. cit.*, с. 418.

²⁰⁴ *Ibidem*, с. 420–422.

²⁰⁵ *Полювання на „Вальдшнепа”...*, *op. cit.*, с. 31.

²⁰⁶ *Колекція Івана Дніпровського...*, с. 46. Узагалі питання зброї, якою Хвильовий учинив самогубство, на сьогодні не розв’язано: окрім браунінга, називають також револьвер, кольт і наган.

Своєрідною репетицією самогубства можна вважати випадок, що стався в один із вечорів узимку 1933 року, коли після спільної пиятики Хвильовий „прощається” із Жаном, тримаючи револьвер біля скроні. Дніпровський робить вигляд, що п’яний, і обіцяє „нічого не пам’ятати” на завтра, а за пару секунд Роланд уже стає веселим і виходить із кабінету до друзів у вітальню. „Отак колись і вистрілить в п’яному стані”²⁰⁷, – пророкує Куліш – і має рацію.

Особливої ваги Дніпровський надає останній зустрічі з Хвильовим – аж прописує цей епізод двічі (наприкінці першого зошита та в розділі „Порив і обрив”). День 11 травня постає перед нами в дуже зримих імпресіоністичних образах і деталях, властивих стилю Дніпровського. Сонце, легкий вітерець. Хвильовий, який сам зголошується йти в центр Харкова з Жаном. Перші кухлі пива (п’є Роланд, Дніпровський на той час хворий і вже непитущий) у пивнушці на розі Лібкнехта, спогади про Гофманові ночі – і раптова (параноїдальна) тривога Хвильового, який вирішує поголитись: „Я обрюзг, похожий на п’яного”²⁰⁸. Запевнення Дніпровського, що його вигляд прекрасний, діють мало, як і спроби підбадьорити: „Все-таки ти мажорний алкоголік”. У відповідь на останню фразу Хвильовий бере Дніпровського за руку й намагає нею револьвер у верхній задній кишені штанів. „Вдруге – револьвер! На цей раз уже в тверезому стані. І я розумію, що це значить. Це значить, що думка про смерть не токмо не залишила його, а ще глибше роз’їла душу йому. Це значить, що вона уже близько”²⁰⁹, – констатує автор спогадів.

Після спільної прогулянки Харковом о 12 ночі (себто в ніч із 11 на 12 травня) Дніпровський бачить Хвильового з Михайлем Семенком – „обидва п’яні – як дим” – біля Будинку „Слово” (тривалу ворожнечу лідерів ВАПЛІТЕ й футуристів подолано – тепер вони в одній письменницькій організації ВУСПП!) і лишає їх кричати й матюкатися під вікнами лояльного до влади критика Івана Коряка (а це вже помста...). О 1 годині ночі заарештовують Михайла Ялового. „Другого дня [тобто 12 травня – ТТ] три друга – Хвильовий, Куліш і Досвітній – на квартирі останнього п’ють цілий день. Пізно вночі я з двору тягну додому Куліша і кладу його на канапу. Чи не піти до Хвильового? Кабінет його світиться. Але... Я лягаю спати в поганих передчуттях і тривозі. А о 1 годині на всю Європу лунає вистріл з крихітного револьвера”²¹⁰. Як бачимо, згідно з версією Івана

²⁰⁷ Ibidem, с. 46.

²⁰⁸ Ibidem, с. 49.

²⁰⁹ Ibidem, с. 50.

²¹⁰ Ibidem, с. 51.

Дніпровського Хвильовий запрошує Куліша і Досвітнього до себе двічі: напередодні та в сам день самогубства.

Узагалі існує декілька варіантів розповіді про останні години життя Хвильового – і відповідно різні версії щодо складу гостей та використаної зброї. Не маємо на меті їх зіставляти, оскільки в текстах Дніпровського, який не став свідком події, про це не йдеться („Пам’ятаючи зимовий інцидент в його кабінеті, – я думав, що й тоді врятуєм його. Я ж уявити не міг, що це буде без мене!..”²¹¹ – розпочає в „Пориві й обриві” автор), однак відзначимо, що найнадійнішим джерелом нам видається протокол допиту Юлії Уманцевої, зроблений відразу після самогубства. Саме вона свідчить, що в день 13 травня у них удома були лише Куліш і Досвітній²¹².

Поза тим, у „Літературних стрічах” і „Миколі Хвильовому” бачимо стислі подробиці про день похорон: приміром, згадки, що поховано Роланда було „в вузькій домовині”, „в сорочці Епіка”²¹³. Увесь час, доки труна з тілом стояла на третьому поверсі Будинку „Слово”, Дніпровський „дивився на нього годинами”: „Я перекладав його з столу в труну. Стискав одставлену руку. Вдягав на ноги убогі капчики. Не випускав з рук – ні на крок”²¹⁴. Фінальний же фрагмент „Пориву й обриву” є майже ідентичним із записом від 23 травня 1933 року у „Стрічах...”²¹⁵. Це палка інвектива вбивцям і тренос за загиблим другом, який „умирав... тому, що був рожденний воджем” і „як вождь, він був безсилий перебороти обставини”. „Гуллівер серед ліліпутів лежав пригвождений в саме своє безсмертне чоло. Соняшна душа розривалась. Вона кричала з третього поверху «Слова», вона блукала нічними вулицями столиці, із пивнушки до пивнушки, не гоючи рани... Його чистою кров’ю куплено десяток пайків і в пишний колір розцвічено тоги убивць”²¹⁶, – завершує Дніпровський історію життя Миколи Хвильового.

Смерть Роланда справила непереборне враження на Івана Дніпровського, докорінно змінивши життя всієї літературної спільноти та його особисте. Відповідно до обставин створення записи „Літературних стріч” за 1930–1931 і 1933 роки суттєво відрізняються за змістом і настроєм. Перші мають більш оптимістичне забарвлення, подальші затьмарені трагедією самогубства й чітким усвідомленням наближення кінця – і громадського, і особистого (хворий Дніпровський відчувається дуже кепсько, рахунок

²¹¹ Ibidem, с. 19.

²¹² Полювання на „Вальдинепа”..., op. cit., с. 182–183.

²¹³ Колекція Івана Дніпровського..., op. cit., с. 52.

²¹⁴ І. Дніпровський, Літературні стрічі..., op. cit., с. 51.

²¹⁵ Ibidem, с. 52–54. Колекція Івана Дніпровського..., op. cit., с. 51–52.

²¹⁶ І. Дніпровський, Літературні стрічі..., op. cit., с. 54.

*Микола Хвильовий у труні.
Харків, 15 травня 1933 року.
Фото з фондів ЦДАМЛМУ.*

його життя йде на місяці). Тож не дивно, що тема смерті стає провідною в другій частині „Стріч...”. Власне, уже в першому записі від 22 травня 1933 року Дніпровський розповідає все докладно:

...З війни я привіз одну травму – неодступну думку про смерть. Повсякчас в окопах чекання її, підсилене в роки громадянської, перейшло й на мирне життя. ...Коли перша аналіза принесла мені вістку про кохані палочки, раптом, тут же, за кілька хвилин, відбулася ця трансформація. Мертві перестали мене лякати. ...Сама смерть (для мене завжди недалеко) – робилась проста і дивно олюднена. Рідною матір'ю (це найніжніший для мене образ!) стала вона для мене тоді, коли вона взяла Хвильового²¹⁷.

Самогубство Хвильового взагалі загострило параноїдальні настрої: знаємо, як ховала від свого чоловіка нагани „старенька” Антоніна Куліш²¹⁸. Щоправда, Кляус обіцяв, що такого не скоїть, – його вдача відрізнялася від вдачі Роланда, і в текстах Дніпровського це доволі часто підкреслюється. Узагалі Микола Куліш посідає друге місце серед персоналій, описаних у „Літературних стрічах”, що зрозуміло з огляду на давню історію стосунків

²¹⁷ Ibidem, с. 50.

²¹⁸ А. Куліш, *Спогади про Миколу Куліша*, оп. cit., с. 741.

між митцями. Якщо ставлення Жана (Дніпровського) до Хвильового було стабільно захопленим і без домішки творчих ревностей, то добре знайомий Кляус (Куліш) виступав конкурентом у театральній справі. Попри те, що свою найбільшу популярність Дніпровський здобув саме завдяки п'єсам „Яблуневий полон” і „Любов і дим”, він не міг не розуміти, що Куліш перевершує його масштабом драматургічного обдарування, та визнавав, що від тодішньої літератури в історії залишаться саме твори найближчих друзів: скажімо, через 40 років читатимуть хіба „Вальдшнепів” Хвильового та „Народного Малахія” Куліша („хочу я цього чи не хочу”²¹⁹).

Дніпровський зіставляє образи Куліша та Хвильового як на рівні побутових деталей (наприклад, розповідаючи про схильність Кляуса до солоних жартів, геть не притаманну Роландові), так і у сфері творчості („в той час, коли другий чарівник слова М. Куліш переплив все грінченківське море з олівцем у руках, – Хвильового нам не траплялось ніколи побачити не тільки за словником”²²⁰) та громадського лідерства („Далеко пізніш М. Куліш говорив про нашого друга: – Да, він уміє давати гасла дня. Я особисто цього не умію. Я умію перетворювати їх на художні образи, а не давати їх іншим. Це уже, віддати треба справедливість, здібність Хвильового”²²¹). Найближчий друг стає також об'єктом творчих планів. У „Стрічах...” знаходимо розлогі начерки біографічного роману про Куліша, що сягають навчання в Олешківській гімназії, охоплюють перебування у війську під час I Світової війни та „одеський” період. Особливий інтерес Дніпровського привертає романтичний бік життєпису Куліша, пов'язаний із роботою інспектором губсоцвиху в Одесі: „30 садівниць. Дітдома. Школи. «Цілий гарем і посередині Мик[ола] Гур'євич Куліш»... Якби не втік з Одеси – погіб би от женщины”²²². Саме тут Кляус зустрів найбільше кохання свого життя – Олімпіаду Корнеєву-Маслову, Ладушку, однак не дав волі почуттям, залишившись із родиною²²³. Ці нотатки Дніпровського є цінним джерелом інформації про біографію Куліша.

Що ж до пізнішого періоду, то у „Стрічах...” маємо неодноразові спроби подати психологічний портрет Миколи Куліша у зв'язку з певними, часто негативними, подіями його життя. Такою є несподівана серед записів 1933 року нотатка, датована 27 жовтня 1929 року, у якій ідеться про партійну чистку, котру відбував Кляус, та її згубні наслідки для його

²¹⁹ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 19.

²²⁰ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 26.

²²¹ Ibidem, с. 28.

²²² І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 18 зв.

²²³ Детальніше див.: Н. Кузякіна, *Доля Миколи Куліша*, *op. cit.*, с. 230–238.

психіки: „Ярмаркова публіка [автори й читачі журналу „Літературний ярмарок” – ТТ] загалом задоволена з його прекрасної поведінки, глибоких відповідей, широти розуму «очищеного», але він сам сьогодні в стані пригнобленім. Сьогодні ж вертались гуртом, не було жартів і дотепів”²²⁴. Цей фрагмент щоденника має дуже багато закреслень: чи то тому, що Дніпровський не надто добре пам’ятав зміст розмови, чи то більш виважено добирав слова – але так і не зміг добрати. Згадану чистку, якщо вірити записам, Микола Куліш уважав одним із трьох найдраматичніших моментів свого життя, хоча нібито сподівався від неї позитивного ефекту: „...того морального очищення, що я ждав, не вийшло. Катарзиса грецької драми не було. На душі – брудно і холодно”²²⁵. Дніпровський пише від імені Куліша, який добре розуміє, що згадана подія означає для нього в політичному плані, і говорить навіть про готовність відійти вбік від активної літературної творчості: „Треба було дискредитувати когось, і це зроблено. Тепер буде краще і для нашої нової літорганізації, і для мене, коли я буду стояти осторонь. Хай працює молодь. Так приємно бачити, що вона, талановита молодь, є”²²⁶. Лунають тут і мотиви самопожертви: мовляв, міг би виступити з критикою актуального стану, але почуття відповідальності взяло гору, „переміг у мені партієць”²²⁷. Партійцем Куліш залишився й надалі, однак „...од роботи доведеться одмовитись. Повного голосу я вже не матиму. І так уже буде до краю... <Закреслено> все буде по-старому. Я міг би поправити свою репутацію, перейшовши на «вуспівський стиль», але по-вуспівському я писати не буду...”²²⁸.

Вочевидь, у ВУСППі розуміли ці настрої Куліша, тож він став, як знаємо, одним із тих пролітфронтівців, кого відмовилися приймати до опікуваної партією літорганізації. Саме це, якщо вірити Дніпровському, стало причиною охолодження стосунків між Кляусом і Хвильовим, що тривало мало не до самого дня самогубства Роланда. У „Миколі Хвильовому” момент, коли головна маса письменників вступила до ВУСППу, названо „справжньою трагедією” Куліша:

З свого боку головний з обіжених персонажів – М. Куліш – свій неприйом розглядав – як зраду Хвильового. Межі друзів пробігла чорна кішка. Не знавши всієї глибини і гостроти образи, ми з своєї дружньої в відносинах до обох наївності, взяли

²²⁴ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 67.

²²⁵ *Ibidem*.

²²⁶ *Ibidem*, с. 67 зв.

²²⁷ *Ibidem*, с. 68 зв.

²²⁸ *Ibidem*.

на себе місію примирення. Наше нелукавство принесло нам на перший раз повне фіаско. Згодом Куліш-Хвильовий примирились, хоча доза болю у Гур'євича залишилась на довгий час²²⁹.

Попереду на Миколу Куліша чекала ще одна, уже остаточно згубна для нього кампанія партійної критики, пов'язана з постановкою п'єси „Патетична соната”, що її можна віднести до найкращих у доробку драматурга. У записках Дніпровського за 1931 рік є згадки про перемовини щодо „Патсонати” з режисером Александром Таїровим у Камерному театрі Москви. 8 січня Кляус „майже о 12 ночі” повертається до Харкова з цією звісткою: „«Сонату» поставлять. Запалився, працює. «Московський репертком вищий за наш на п'ять голів». Читав п'єсу перед акторами. І (подія!) привіз Тосі [дружині Антоніні – ТТ] в'язанку і рейтузи...”²³⁰.

Лесь Танюк детально описує історію інсценізації „Патетичної сонати” в Москві та різних варіантів тексту, зазначаючи, що режисер Александр Таїров „вступив із п'єсою у своєрідну дискусію, перевівши ліричну драму на рейки героїко-революційного пафосу”²³¹. Вимогу переробити п'єсу, особливо її фінал, засвідчує запис від 1 лютого. Дніпровський нотує у „Стрічах...”: „Від 8 до 10 вечора Кляус розповідав «арбітрам» два варіанти фіналу «Патетичної сонати». Розум, блиск, художня глибина, захоплення. Зупинились на варіанті другому, щобто тому, що вигідає він сам проти поради Вахтангова...”²³² [помилково вказано прізвище покійного на той час Євгенія Вахтангова замість Таїрова – ТТ].

Лесь Танюк стверджує, що від драматурга вимагали „залізобетонізації” Ілька та Луки й розвінчання Марини. У листі від 8 лютого 1931 року до Павла Зенкевича, перекладача п'єси, Куліш пише:

...Эта редакция далась мне с невероятными трудностями. Насиловал себя, понуждал, нередко садился с таким настроением, словно касторку нужно было пить. <...> Ступая я изменил в сторону советской Украины. <...> Роль Марины больше разработал, показал ее классовое естество. В финальных сценах она дискредитирует себя настолько, что, думается, опасения насчет ее обаятельности должны отпасть. <...> Таирову напишу. Кланяйтесь и передавайте, что вариант финала который мы средактировали вместе, при попытке его написания оказался очень трудным (требовал деланностей)²³³.

²²⁹ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 33.

²³⁰ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 9.

²³¹ М. Куліш, *Твори*: у 2, Київ 1990, т. 2 *П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади про письменника*, с. 785.

²³² І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 29.

²³³ М. Куліш, *Твори*: у 2 т., *op. cit.*, с. 578.

Лесь Танюк припускає, що йдеться про такий варіант фіналу: „Ілько стріляв у Марину, йшов до Луки й картинно показував: «Це я, а це – моя мрія, Чайка». Дотепна Фаїна Раневська²³⁴ жартувала: «Он это делал как Треплев, бросая на пол ее горжетку, – вот, дескать, убил чайку...»”²³⁵.

Постановка „Патетичної сонати” в Москві була більш ніж успішною: окрім молоді й студентства, „виставою захоплювались діячі партії та уряду (наприклад, маршал С. Будьонний), письменники та критики (Вс. Вішневський, Б. Алперс, Ю. Юзовський), актори й режисери московських театрів. Німецький драматург Фрідріх Вольф замовив її переклад для берлінського театру”²³⁶. Проте політичні хмари насувались, і через кілька місяців після прем’єри 20 грудня 1931 року у газеті „Правда” було надруковано статтю за підписом „И. Українець” (Лесь Танюк припускає, що за цим псевдонімом сховався Л. Кагановіч), де „Патетичну сонату” кваліфікували як антирадянську та націоналістичну. Для п’єси це автоматично означало заборону, а для опонентів Куліша – ще одну причину для цькування.

Власне, розправу над Кулішем Дніпровський називає чи не найтяжчою з тих, що чинилися над соратниками Хвильового: „Геніальний незаможник був просто загнаний в болото”²³⁷. Роланд усвідомлював власну фатальну роль у переслідуванні генерації письменників, тож „особливо страждав”, дивлячись на Кляуса, що „на самоті зализував рани од «Патетичної сонати»”:

По суті, Куліш не був таким калібра Хвильового ухильником, – пише Іван Дніпровський. – <...> Так же, як Хвильовий, він визнавав свої помилки. І в той час, як главар ухилів був ніби амнестований, компілятора продовжували гнати – як солоного зайця. Його карали не токмо за його власні гріхи, а й за гріхи дідуся й бабусі. Власне, політикани взяли тут курс на славнозвісне divide – розбити, розлучити, ізольовати і т. д. – жалюгідне розуміння класової боротьби в літературі! По суті ж, б’ючи Куліша, третируючи його, – довбали незагоєні ребра Хвильовому...²³⁸.

Ставлячи Миколу Куліша на один щабель із Хвильовим за рівнем літературного обдарування, Дніпровський ще раз наголошує на відмінностях у характері та лідерській позиції:

Цікаве порівняння: Хвильовий і Гур’євич. Одного росту фігури. Обидва биті. Обидва порочні. Та коли другий, вражений боєм, сховався в свій кабінет, іменований самотністю духа, бачив і знав тільки образу свою, – перший жив громадськими

²³⁴ Акторка дебютувала в цій п’єсі в ролі повії Зіньки.

²³⁵ М. Куліш, *Твори*: у 2 т., ор. cit., с. 793–794.

²³⁶ Ibidem, с. 786.

²³⁷ *Колекція Івана Дніпровського...*, ор. cit., с. 34.

²³⁸ Ibidem, с. 35.

болями. Шклянку води, знайдену в пустелі, другий беріг про власну спрагу, перший – (як Александр Македонський) – виливав її (навіть не прилюдно) в пісок. З-за рани своєї другий не бачив інших ранених, – перший чув найлегше зідхання останнього солдата²³⁹.

Як і Дніпровський, Микола Куліш тяжко пережив смерть Хвильового. Із записів у „Літературних стрічах” зрозуміло, що саме Микола Куліш та Іван Дніпровський разом із Юлією та Любов’ю Уманцевими починають упорядковувати архів покійного. Однак подальша доля цього архіву невідома – вірогідно, документи й рукописи було вилучено спецслужбами. Болісно-зворушливим є запис від 30 травня 1933 року, який показує настрій найближчих друзів, що наближалися до фінішної прямої:

Кляус в голубому стані. Почав з Епіка, а кінчив на могилі нашого друга. – З старика борода зелена росте. Сіли з Вухналем, не на могилі, поблизу, спиною до нього... витягли 2 огірка, один дає сусідові... Сяду й на могилі, але... Зимую, в сніг, коли ітиме сніг... скажу, чуєш, старик? Вухналь заплакав, я за компанію. Ідемо, а позад нас громадянин, теж плаче: – У вас, конечно, умерла мати...²⁴⁰.

1934 року після створення Спілки письменників СРСР Куліша не приймуть до неї. Не потрапить він і на I Всесоюзний письменницький з’їзд. У вересні цього року його „вичистять” із партії, а 1 грудня 1934 року Іван Дніпровський помре в санаторії в Ялті, і Куліш разом із вдовою Марією Пилинською поїде забирати тіло. А от на похорон уже не потрапить: як уже знаємо, його заарештують дорогою туди.

* * *

Окрім центральних постатей Хвильового й Куліша, у „Літературних стрічах” та „Миколі Хвильовому” бачимо розлогу галерею образів сучасників – тих, хто мешкали в будинку „Слово”, друзів і однодумців, та – навпаки – опонентів і ворогів. Згадуються тут не лише письменники, а й режисери (Поліна Самійленко, подружжя Іскандер-Смірнових) чи художники – зокрема, Анатоль Петрицький, який працював із театром „Березіль”, був автором серії портретів своїх видатних сучасників. Попри те, що більшість записів першої частини „Літературних стріч” мають побутовий, часом бешкетно-іронічний характер, неможливо не відчутти зловісне тло суспільно-політичних подій того часу. Саме тому нейтральні

²³⁹ Ibidem, с. 22.

²⁴⁰ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, оп. cit., с. 72.

замальовки сусідають тут зі скупю викладеними життєвими трагедіями. Скажімо, запис про арешт Галини Орлівни лише кількома сторінками відділений від запису про те, як жінка „просила знайти їй любовника”²⁴¹. Історії про невдале самогубство Петра Голоти, що почувається непотрібним у письменницькому середовищі, уміщено поруч із милими нотатками на кшталт „по дорозі до «Слова» Сенченко був дурашливому настрої і все хотів викупати Квітко в снігу”²⁴².

Загалом приватний характер записів зумовлює велику кількість інформації побутового змісту та фіксацію живих розмов того часу. Ми дізнаємося про книжки, які на той час модно було читати, ставлення до популярних письменників і класиків, літературні тенденції, плітки та чутки, новини та прем'єри. Так, наприклад, багато сторінок щоденника присвячено п'єсі Остапа Вишні „Запорожець за Дунаєм” (переробка однойменної опери Гулака-Артемовського), яку гуморист щойно створив і на постановку якої претендували різні тогочасні театри. Зрештою прем'єра оперети відбулася взимку 1931 р. в Українському державному театрі музичної комедії. У лібрето Остап Вишня пародіює і травестує класичний текст, надаючи йому злободенності й сатиричного звучання. Завдяки цьому, уважає Г. Шаповал, „Запорожець за Дунаєм” стає подібним до п'єс театру абсурду, конотує настрої безвиході й відчаю. Дія оперети відбувається в Марокко, де українським емігрантам доводиться заробляти на життя щоденними екзотичними виставами. Позначається загальна пародійна настанова й на образах персонажів: так, Карась у Остапа Вишні – „карикатурний п'яниця, якого зневажає і передражнює навіть приручена мавпа (до того ж, передражнює словами Т. Шевченка – «Славних прадідів великих правнуки погані...»)). А проте цей політичний емігрант мріє про військовий реванш, бачить себе верхи на коні, у Києві, біля стін святої Софії («Як ударю острогами гнідого, як поверну очима, як ударю плечима, як блисну шаблюкою...»)²⁴³. В. Харитонova пише, що під час вистави арію „Місяцю ясний, зорі прекрасні...” Оксана (Л. Белецька) співала в піжамах, папілотках, із сигаретою. Одарці (В. Новинській) акомпанували вісім таких же самих Одарок, повторюючи кожні її жест та інтонацію. Ще вісім виконавців були й у Карася (М. Донця). Композитор Михайло Тіу написав для комедії Остапа Вишні декілька стилізованих

²⁴¹ Ibidem, с. 11.

²⁴² Ibidem, с. 27.

²⁴³ Г. Шаповал, „Запорожець за Дунаєм” Остапа Вишні: пародіювання як конструктивний принцип драмопису, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика”, 2012, вип. 23, с. 25–29.

вокальних і танцювальних номерів, використавши популярні джазові й модні „урбаністичні” мелодії²⁴⁴.

Іншим літературним проектом, створення якого відбувалося на очах та за активної участі мешканців будинку „Слово”, була поема-симфонія Павла Тичини „Сковорода”, над якою поет працював протягом усього життя, хоч так остаточно й не завершив. Час від часу він читав „робочий” текст колегам і сусідам. Попри те, що під час обговорень ідеться і про „гостроту сюжета, інтригу, боротьбу страстей, філософію, боротьбу ідей...”, „соціальні проблеми двох епох і їхнє художнє оформлення”²⁴⁵, від годинного читання цього тексту Гордієві Коцюбі та Івану Дніпровському „обом болять голови”, а враження в них складається „середнє”. У записі за 4–5 червня 1933 року читаємо, що „поет продовжує «Сковороду», уперто перемагаючи опір матеріялу і свій власний настрій”²⁴⁶. Шкодить натхненню й офіційна критика, що лунає в міру появи друком окремих частин поеми: „Критика підкреслила «зростання» драматурга і зазначила, що дударики – лубочні («Голодні ми, не бийте нас»). Дударики повинні показати соціальні зуби, щоб цим протестом протягти нить до гайдамаків”²⁴⁷. Попри те, Іван Дніпровський надзвичайно високо оцінює постать Павла Тичини в контексті української літератури й навіть передбачає майбутню міфологізацію його образу: „Дуже боюсь, що з легкої руки Меженка... з уст тих, хто бачив Тичину і не зазірав йому в душу, так, як в свою, – так і в історію перейде він, як – сантиментальна ікона. Хто наважиться сказати, що Тичина – Вишенський – Сковорода – Залізник? ...Слово чести, почуваю: зроблять (сукини сини!) мадонисто-послушницьку задавлену ікону. «Се – Тичина», а – Прометей – загине”²⁴⁸.

Сам Іван Дніпровський наприкінці 1930-го закінчує повість „Фаланга”, над якою працював увесь рік. Твір присвячено I Світовій війні, яку автор зображує виключно негативно, уникаючи романтизації, натомість удаючись до відвертих експресіоністичних із елементами натуралізму замальовок. Цікавим щодо цього є конспект його розмови з літературним критиком Олександром Лейтесом, де згадуються автори „воєнної” літератури, причому дістають досить скромних оцінок з боку українських інтелектуалів („Ремарк друкує уривки нової речі. Цікаво, але повторюється. Те саме покоління, те

²⁴⁴ В. Харитонova, „Запорожець за Дунаєм” на харківській сцені (до 200-річчя від дня народження С. С. Гулака-Артемовського) [у:] *Культура України*, 2013, вип. 43, с. 230–234.

²⁴⁵ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, ор. cit., с. 3.

²⁴⁶ Ibidem, с. 74 зв.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Ibidem, с. 54–56.

саме кладовище...”²⁴⁹). Для „Фаланги” під цим оглядом характерні „ставлення до скрайнього використання виграшних моментів”, „ліквідація психологізму”, „шукування крупного стилю для крупної епохи”²⁵⁰. Високо оцінює цей твір і Павло Тичина: „Любий Іване Даниловичу, «Фаланга» – це безперечно великий твір. Це верхівля не тільки Ваше, а й наше. З таких верхівель уже й на всесвітнє одкривається...”²⁵¹. Разом із тим, велика кількість рукописів письменника лишається незавершеною: далі в тексті згадуються романи „Народе мій”, „Сира земля”, „Електра Кіммерійська”²⁵², які він так і не допише (у фондах ЦДАМЛМУ кількість чернеток і редакцій подібних творів складає більшу частину архіву письменника).

Подібні задуми, що ніколи не здійсняться або будуть реалізовані тільки частково, мала більшість письменників. Для покоління 1920-х *idée fixe* стало створення епічного полотна на тему війни. Приміром, написати „не так кортить про царську війну, як про громадянську”²⁵³ Миколі Кулішеві (із його листів до Дніпровського ми знаємо, що драматург ще від 1924 року „примощувався” до великого епічного полотна²⁵⁴, розраховуючи створити його за два роки²⁵⁵, однак цього так і не сталося). У першій частині „Літературних стріч” згадано творчі задуми Кляуса, який „носиться з новою річчю «Голубий готель». Шалена енергія!”²⁵⁶, у другій – так само невідому на сьогодні п’єсу під назвою „Привид”, яку було визнано „конкурентом” „Маклені Грасі”²⁵⁷.

У „Літературних стрічах” ідеться й про інші тексти, на сьогодні невідомі. Скажімо, п’єсу Остапа Вишні під промовистою назвою „Дура”. П’єсу

²⁴⁹ Ibidem, с.12.

²⁵⁰ Ibidem, с. 11.

²⁵¹ Ibidem, с. 28.

²⁵² Ibidem, с. 50.

²⁵³ Ibidem, с. 2.

²⁵⁴ Авторки дослідження „Від модерну до авангарду...” вважають, що це був „невідомий автобіографічний роман «Трохим Леміш», який письменник виношував упродовж багатьох років, але нічого не віддавав до друку. Це мав бути епос приватного життя у добу війн і революцій. Рукопис згорів в окупованому німцями Харкові” (Т. Свєрбілова, Н. Малютіна, Л. Скорина, *Від модерну до авангарду...*, *op. cit.*, с. 248). Пізніше матеріали до роману стали основою драми „Патетична соната”.

²⁵⁵ 8 (12) серпня 1924 року Микола Куліш пише: „Ну, а я, Жане, розгорнув план свого роману. Вийшло 200 розділів і більш як 12 частин. Щитай: щоб написати розділ – потрібно два-три дні. Це виходить: 200 x 3 = 600 днів, майже два роки” (М. Куліш, *Твори*: у 2 т., *op. cit.*, с. 505). У 1925 кількість розділів зменшилася до 120, а реально написаних було п’ять (Ibidem, с. 539).

²⁵⁶ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 36.

²⁵⁷ Ibidem, с. 79.

Миколи Хвильового „Майстер Строган”, про яку детальніше йтиметься далі, Дніпровський зіставляє з драмою Миколи Куліша „97” („два путі, дві епохи...”) та високо оцінює ті фрагменти, які озвучував друзям Хвильовий: „Перша картина – чиста, рельєфна, зроблена добре і навдивовижу – театральна. Парвеню за буржуазії. Приспособленець за дикт[атури] пролетаріату. Висуванець. Карнавал висуванців. Район – головний пункт сьогодні. Гасла, засвоєння гучних гасел, праця мислі”²⁵⁸.

Звісно, покладатися на мемуари Дніпровського як абсолютно точне історичне джерело не варто. Хоча писалися вони „по гарячих слідах”, усе ж в окремих пасажах відчувається, що автора підводить пам’ять або емоції шкодять об’єктивності. Є фрагмент, який, можливо, варто розцінювати як містифікацію. Ідеться про допис „Літературних стріч” за 8 червня 1933 року, де нібито відтворено лист Дніпровського до Держполітуправління з розповіддю про візит до будинку „Слово” таємничого „колишнього лектора французької та англ[ійської] мови А. Я. А.”²⁵⁹, який розповів про не менш таємничий „італійський журнал”, який він побачив у дружини італійського консула. У журналі буцімто містилася стаття під заголовком „Україна проти Москви” і йшлося в ній про „хвильовізм”. Що це за журнал, наразі невідомо, а от постать консула Королівства Італії Серджіо Граденіго сьогодні znana завдяки розпачливим листам, якими він супроводжував, відсилаючи на Батьківщину, документи, що підтверджували факт Голодомору в Україні. Зокрема, 31 травня 1933 року Граденіго писав: „Голод далі чинить масове людодбивство серед населення у таких грандіозних масштабах, що геть незрозуміло, як світ може залишатися байдужим до подібної катастрофи...”²⁶⁰, наводив жахливі приклади людодства та робив невтішний висновок: „...теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії”²⁶¹. Тож прохання візитера – переказати через нього дружині консула, яка днями їде до Італії, подробиці смерті Миколи Хвильового та його передсмертну записку, – назагал видаються достовірними. Однак,

²⁵⁸ Ibidem, с. 37.

²⁵⁹ Ibidem, с. 76 зв.

²⁶⁰ *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки*, упор. Андреа Граціозі, переклад Мар’яни Прокопович, Харків 2007, с. 158.

²⁶¹ Ibidem, с. 165.

переконає Іван Дніпровський Держполітуправління, він відразу в „делікатний спосіб одхилив дивну цікавість” гостя, вважаючи, що „відомості, яких невдало добувалося в мене і які очевидно будуть добуті в іншому місці, мають бути скеровані проти Радвлади”²⁶².

Наскільки правдива ця історія, сказати важко, однак про те, як складно вдавалося Дніпровському (і не лише йому) поєднати бажання бути ідеологічно незламним пролетарським письменником з цілком реалістичним баченням процесів, що відбувалися довкола, свідчить багато фрагментів „Літературних стріч”. Полеміка, що тривала на сторінках друкованих видань або в публічній площині, у побуті виявлялася на „низьких регістрах”, про що не варто забувати, коли йдеться про формування образу Розстріляного Відродження у сучасній масовій культурі. Деякі в’їдливі і „безкупюрні” характеристики колег по письменницькому цеху, які бачимо у „Літературних стрічах” або незавершеному романі „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...”, показують, які конфлікти нуртували в письменницькому середовищі та якою нещадною могла бути „кулуарна критика”.

Іван Дніпровський за своїм робочим столом у Будинку „Слово”. Харків, 1930 рік.

Фото з фондів ЦДАМЛМУ.

²⁶² І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 77.

Щоденник Дніпровського, як і більшість приватних епістоляріїв чи мемуарів, переконливо доводить, що не варто уявляти Розстріляне Відродження ідеалізованим проєктом, у якому талановиті українські митці діяли одно-стайно й злагоджено, спочатку однаково захопившись ідеалами більшовизму, потім дружно переживши розчарування, а далі – ставши жертвами злочинного сталінського режиму. З іншого боку, негативні відгуки сучасників не мають стати підставою для нинішніх дослідників вилучати тих чи інших авторів із поля студій, „викреслювати” їх із історії літератури тощо.

Справді, на підставі „Літературних стріч” можна створити цілий словничок негативних характеристик тодішніх письменників. Приміром, на Петра Панча автор (щоправда, нібито зі слів Миколи Куліша) виливає цілу інвективу:

...Обмежений, дурень, самовдоволенний, просвітянин..., черевики почищені, піджак на певному місці, спшити не треба, діти вобуті, одягнені, ситі, полапати дівчину, щоб не знала дружина. Плагіят – мати вмирайте, бездарність. „Голубі ешелони” – гавно (противага Хвильовому). Три-чотири аркуші, тисяча крб., з них п’ятьсот на витрати, а п’ятьсот на речі – про чорний день. Ні слова живого, ні мислі, бухгалтер, класичний тип бухгалтера, політ[ичної] помилки не зробить, а як зробить, то йому її виправлять. Тумба, не бити ж по тумбі, – краще її обійди!..²⁶³

Так само в’їдливих характеристик дістає очільник „Плугу” Сергій Пилипенко. Дніпровський тролить його діяльність на посаді директора інституту Тараса Шевченка, зокрема те, як „усеукраїнському просвітянину” удалося зредагувати видання творів Степана Васильченка: „Це називається: сам письменник, вища освіта, директор Шевченківського інституту. В Румунії не найти такого невігласа! Не доведи, боже, попасти по смерті до рук його асистентам!”²⁶⁴. Щодо почуттів лідера ВАПЛІТЕ до плужанського „папаші”, то, як читаємо в „Миколі Хвильовому”, „наш друг його ненавидів щиро, але не за те, що мав в ньому літературного ворога, а саме за те, що це був всеукраїнський просвітянин”²⁶⁵.

Ступінь уваги до негативних персонажів у „Стрічах...” різний. Так, Іван Дніпровський цитує лише одну, але особливо блюзнірську фразу Леоніда Первомайського, сказану „звисока”: „Хвил[ьовий] застрелився – тепер почнуть стріляти його последиші”, риторично запитуючи: „Не хам?”²⁶⁶. Натомість окреме і чільне місце в переліку покидьків займає

²⁶³ Ibidem, с. 42–42 зв.

²⁶⁴ Ibidem, с. 71 зв.

²⁶⁵ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 31.

²⁶⁶ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 65.

Іван Микитенко. Саме в „Літературних стрічах” Дніпровського містяться подробиці про скандальну історію з плагіатом²⁶⁷, у якому викрили очільника ВУСППу: він привласнив п'єсу студента Одеського інституту народного господарства Волошина, віддавши її до постановки під назвою „Світліть нам, зорі” (інша назва – „Кадри”). Перебіг справи в щоденнику окреслюється тезово та за чутками („через Куліша і Аркадія новина про «Зорійте, зорі» в Москві”²⁶⁸, „пікантні подробиці про «Кадри»”²⁶⁹). Так, було відомо, що Волошин, сам партієць і колишній чекіст („знає всі ходи – і шукає правди”²⁷⁰), розіслав листи в Робітничо-селянську інспекцію та в Центральний виконавчий комітет, стверджуючи, що саме він є автором п'єси. За свого випускника вступилися ректор і студенти інституту, проте сили були нерівні, адже за Микитенка тягнув руку керівник РАППу Леопольд Авербах. Було створено комісію за участі представників різних літорганізацій для перевірки тексту: „Виявлено: плагіат. Але справа пішла ще далше: мова іде вже про підкуп автора, студента Волошина..., – пише Іван Дніпровський. – Не злорадствую я взагалі, а тут злорадствую... Цікаво: чим це скінчиться...”²⁷¹. Утім, фінал історії виявився передбачуваним: постанова, опублікована в газеті „Правда” у лютому 1931 року, визнала фактичне авторство Волошина, хоча офіційне – Микитенка. У 1932 році п'єса вийшла окремим виданням під прізвиськом Івана Микитенка.

У „Літературних стрічах” Дніпровський і далі називає Микитенка плагіатором, постійно іронізуючи з його гонорарів, способу життя (скажімо, син Микитенків мав няню, чого не могла собі дозволити більшість письменників) чи поблажливого ставлення з боку партійного керівництва. Трапляються тут і інші натяки на плагіат, скажімо, щодо згаданого вже Петра Панча. Або щодо „Роману межигір'я” Івана Ле („лише новина, непевна, але знов-таки, мабуть, не без вогню”²⁷²), написаного на східному матеріалі: „на цей раз уже не студент, а далекий узбек” претендує на авторство. Утім, далекий узбек закономірно мав іще менше шансів, ніж одеський чекіст...

Особливим місцем скупчення негативних персонажів зображено установу з ніжною назвою УТОДІК („Українське товариство драматургів і композиторів”) – Куліш із Дніпровським кличуть її членів „шкурниками”.

²⁶⁷ Про цей та інші випадки плагіату можна прочитати у статті Ярини Цимбал „«Своє добро»: що і як крали письменники у 1920-х”, <https://litakcent.online/2018/12/27/svoe-dobro-shho-i-yak-krali-pismenniki-u-1920-h/>, [доступ: 02.02.2025].

²⁶⁸ І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 9 зв.

²⁶⁹ *Ibidem*, с. 33.

²⁷⁰ *Ibidem*.

²⁷¹ *Ibidem*.

²⁷² *Ibidem*, с. 36 зв.

Атмосфера засідань цієї організації, яку передають „Літературні стрічі”, справляє гротескове враження: скажімо, 2 лютого 1931 року

на зас[іданні] Утодіку вискочив з конопель Досвітній з ідеологією контори. Трошки осік його я, далі ґрунтовно Кляус... Нещасний Кляус видержував 3 годинний натиск шкурників всіх гатунків от Костенка через Мейтуса до безпринципного Майського, кінець кінцем, виніс цю справу на прилюдну (+Ірчан) фракцію... Не знаю, чи пощастило йому вгамувати опортунізм і діляцтво „митців”, чи все було даремне. Варавва був запрошений в гості і прийшов звідти „наче обпісаний”. А ще мріє про партію...²⁷³.

Стенограма зборів за 21 лютого значно лаконічніша: „Утодік. Кляус не висидів, о 2 до ЦК. Досвітній голова, а Майський – ж[о]па! Мейтус – Костенко – шкурники. Весела компанія!”²⁷⁴.

Прикметно тут те, що, скажімо, Олесь Досвітній належав до ближчого кола спілкування Миколи Хвильового, був одним із активістів ВАПЛІТЕ, товаришем по полюванню, тож уїдлива характеристика Дніпровського лунає трохи дивно. Ще більше дивує несподіваний пасаж щодо Михайла Ялового, арешт якого, як знаємо, підштовхнув до самогубства Роланда. Дніпровський пафосно величає Ялового „сатрапом з малими сими і холуєм з великими тими”²⁷⁵ – і ми навряд чи колись дізнаємося причини таких нерівних почуттів. Однак безперечним є те, що емоційність і суб’єктивність оцінок, які маємо в его-документах Дніпровського, нагадують про необхідність виваженого підходу до персоналій „наших 20-х” в оптиці сучасників: незрідка позитивна опінія про ту чи іншу постать мінялася на негативну, що не має впливати на об’єктивність дослідників сьогодні.

Яскравим прикладом такої ситуації може слугувати ще один побутовий сюжет, який Дніпровський планує спеціально прописати в „Миколі Хвильовому”, роблячи нотатки декілька разів – і все ж не задовольняючи остаточно нашу цікавість. Ідеться про історію з гусьми, у якій замішана перша дружина Аркадія Любченка акторка Ольга Горська. Свого часу в листі до Любченка від 21 квітня 1927 року Дніпровський наказував берегти її „як очі твої, як вічність берегтиме спадщину твою”: „Вранці і вечером молитву їй твори таку: «Дякую тобі, що ти живеш і даєш мені чути життя. Без тебе я... (тут треба робити павзу і «благуше» дивитися їй в очі)... перекотиполе і непорозуміння». Вечером молитву можна варіювати, переставляючи останні два слова”²⁷⁶. У Новий

²⁷³ Ibidem, с. 29 зв.

²⁷⁴ Ibidem, с. 40.

²⁷⁵ Ibidem, с. 39.

²⁷⁶ Дорогий Аркадію. Листування і архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр., упор. Леся Демська-Будзуляк, Львів 2001, с. 65.

1931 рік Жан зве Горську „королевою кулінарії”²⁷⁷, однак доволі скоро цей її талант розкривається новою гранню. У „Миколі Хвильовому” анонсується сюжет про те, як „Гуси Рим спасли, но Куліша Миколу и Днепровского – сгубили, або як артистка Ольга Георгіївна Горська жарила на Кулішевих дровах гусей для Микитенка, а кавою Дніпровського частувала Кириленка”²⁷⁸.

Як можна зрозуміти з розділу „Конфлікт”, ідеться про несправедливе розподілення продуктових пайків письменникам, що спричинило „гризню”, „дрібні уколи самолюбству” та „мізерну помсту” в мистецькому середовищі після тяжкої зими 1932–33 рр. У список на роздачу не вносять Майка Йогансена, Валер’яна Поліщука, Василя Вражливого (і, треба думати, Миколу Куліша та Івана Дніпровського, оскільки їхніми дотаціями скористалася Горська); першотравневі пайки з будинку Блакитного розносять підозрілі особи за якимись таємними списками, оминаючи „письменників хворих: Ю. Смолича, Ю. Яновського”; пайки облкому чи місткому КП(б)У є суворо таємними. Усе це обурює Хвильового, який нібито заявляє: „Можете мене не друкувати, це справа ваша. Та коли ви робите список в 50 чоловіка письменників, Майк Йогансен повинен бути в тім списку”²⁷⁹, а сам Йогансен погрожує побити вікна в Оргкомітеті з’їзду. Унаслідок цієї історії гуси Хвильового, який отримав їх на пайок, але не вважав за можливе їсти, якщо обійшли його товаришів, „на його балконі починають вилучати зовсім не духмяні запахи...”²⁸⁰. „Чим це не класова боротьба в літературі?” – саркастично цікавиться Іван Дніпровський.

Як бачимо, щоденник Івана Дніпровського „Літературні стрічі” містить чималу кількість інформації про життя та побут митців Розстріляного відродження, мешканців Будинку „Слово”, що для вдумливого дослідника може стати багатим джерелом для відтворення об’єктивної картини тієї доби. Безпосередньо пов’язаним із цим его-документом є також неопублікований досі рукопис, що створювався паралельно з другою частиною „Літературних стріч”, розпочатою 22 травня 1933 року. Ідеться про недописаний роман Івана Дніпровського „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...”²⁸¹, першу чернетку якого датовано 31 травня 1933 року.

²⁷⁷ Дніпровський І., *Літературні стрічі...*, ор. cit., с. 2 зв.

²⁷⁸ *Колекція Івана Дніпровського...*, ор. cit., с. 33.

²⁷⁹ Ibidem, с. 36.

²⁸⁰ Ibidem.

²⁸¹ Опис трьох рукописів цього роману див. у примітці 30. Далі вказуємо номер справи та аркуша, з якого взято цитату.

Як Будинок „Слово” перетворився на Лікбуд

Про працю над текстом із подібною назвою Дніпровський згадує в „Літературних стрічах” у контексті роздумів про свою одержимість темою смерті, які ми цитували вище: „...В моїх чернетках єсть план цілого роману „ЦК ВКПБу із глибоким жалем повідомляє про смерть” [тут і далі підкреслення автора – ТТ], де я хотів на всю широчінь розгорнути цю тему, мою найзаконнішу, найбільше продуману, і найбільше притаманну, і найбільше улюблену. Може, коли я й візьмуся за неї, хоча тепер виконаю її зовсім інакше”²⁸².

У процесі реалізації задуму назва твору дещо видозмінилася, та й тема смерті несподівано відійшла на другий план, натомість Іван Дніпровський зосередився на іншому сюжеті – інтригах і конфліктах, пов’язаних із заселенням харківських письменників у Будинок „Слово” (у рукописі – Лікбуд). Однак це твердження стосується тільки двох справ із фондів ЦДАМЛМУ, які мають подібну назву. Справи 41-ша (має 23 аркуші, датована травнем-червнем 1933 року) і 42-га (із тим самим датуванням, музеєм пронумеровано 26 аркушів, але після 25 записів немає) – це один і той самий текст із чи то іронічною алегорією, чи то злою пародією на „слов’ян” (мешканців Будинку „Слово”), яких Іван Дніпровський „перетворює” з письменників на лікарів.

Натомість третій документ під назвою „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...” (справа 43, 12 аркушів) містить нотатки до зовсім іншого твору „...про смерть Ю. Огарьова, найстарішого більшовика, історика і активного діяча нашої партії та Комінтерну”²⁸³. Це рукопис на окремих аркушах (таких самих, як у зошитах 41 і 42) почерком Івана Дніпровського, однак серед них пронумеровано також два аркуші іншого формату із записами почерком, що з великою вірогідністю належить Миколі Хвильовому. На цих двох аркушах маємо нотатки твору, який за задумом і системою персонажів пов’язаний з версією твору „ВЧК медсантруд...” із 41 і 42 справи та дозволяє припустити інтертекстуальний зв’язок рукопису Дніпровського з невідомою на сьогодні п’есою (за іншою інформацією, і романом) Миколи Хвильового „Майстер Строган”.

У „Літературних стрічах” про цей твір згадано в записі від 16–17 лютого 1931 року:

²⁸² І. Дніпровський, *Літературні стрічі...*, *op. cit.*, с. 50.

²⁸³ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...* Роман. Нотатки, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 43, с. 2.

Роланд пише п'єсу. „Майстер Строган”. Перша картина – чиста, рельєфна, зроблена добре і навдивовижу – театральна. Парвеню за буржуазії. Приспособленець за дикт[атури] пролетаріату. Висуванець. Карнавал висуванців. Роман – головний пункт сьогодні. Гасла, засвоєння гучних гасел, праця мислі. „97” і „Майстер Строган” = два путі, дві епохи...²⁸⁴.

У „херсонських зошитах”, нотуючи план майбутньої документальної повісті (запис від 22 травня 1933 року), Дніпровський планує зіставити п'єсу „Майстер Строган” з оповіданням Хвильового „Щасливий секретар” (1931), у якому головний персонаж, товариш Старк, постає перед тяжким моральним вибором – життя сина чи виконання завдання партії²⁸⁵.

У V розділі цієї повісті „Порив і обрив” ситуацію змальовано в іншому ракурсі:

Після жорстоких п'янок він сідав до столу. Коли він написав п'єсу „Майстер Строган”, я говорив з Кулішем, що її конче треба поставити. Хвильовому потрібен був успіх. Така натура могла жити і розвиватись в атмосфері уваги й любови. Дайте ж йому бодай штучний успіх! Зведімо його на ноги! Театральний генерал Курбас говорив одказав, не знаючи навіть теми:

– Хвильовий п'єси не напише²⁸⁶.

Натомість про існування тексту під такою назвою згадує в записнику і Юрій Яновський 14 грудня 1933 року:

...Микола Хвильовий писав такі романи: „Іраїда” (думаю, що з нього він зробив „Вальдшнепів”), „Вальдшнепи” – читав я аркушів 8 – прекрасна річ, високомайстерна, спірні місця легко викреслюються; „Країна голубих диліжансів” – написано було чимало; „Майстер Строган” – цілковито написано, а потім з'явилась п'єса за такою ж назвою – чи не на тому ж матеріалі²⁸⁷.

Отож, можна вважати доведеним, що в тому чи іншому вигляді текст Миколи Хвильового „Майстер Строган” існував, хоча на сьогодні його доля невідома, як і докладний зміст. Тим часом, аркуші, що їх ми ідентифікуємо як автограф Хвильового (зі справи №43), містять план твору, дуже схожого на варіант „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...” зі справ 41–42, де маємо цілком завершену історію про поселення до Лікбуду, яка, припускаємо, мала би стати частиною більшого тексту. Серед персонажів Хвильовий згадує Майстрогана (очевидно,

²⁸⁴ Ibidem, с. 37.

²⁸⁵ Колекція Івана Дніпровського..., *op. cit.*, с. 15.

²⁸⁶ Ibidem, с. 47.

²⁸⁷ Ю. Яновський, *Записна книжка*, ЦДАМЛМУ, ф. 17, оп. 1, спр. 88, арк. 7.

фонетичний варіант „майстера Строгана”), Клейтуха, Огрунського та таку собі бель-сер Клейтуха (з французької *belle soeur* – сестра дружини, своячка), між якими виникають доволі складні амурні стосунки, які важко співвіднести з реальними взаєминами прототипів: „У героя – бель-сер. Бель-сер – кавалери. Дружина. У Майстрогана: Дружина, закохана в героя. Дочка, закохана в / К. б. Огрунський – закоханий в дружину, дружина закохана в Майстрогана”²⁸⁸. Автор планував написати окремо про кавалерів бель-сер, а також про родинні лінії, драми, дітей, служниць і сміття. Починатися все мало з похорону й дороги на цвинтар. Згадано також поліклініку, Наркомздрав, кадри Медіну (медінституту), досліди над тваринами, а першою фразою конспекту є теза доктора Клейтуха (головного персонажа): „Клейтух Мистецтво запаскудило, медицина повинна сказати своє слово”²⁸⁹.

Є підстави припускати, що цей недатований рукопис Миколи Хвильового і є одним із початкових планів роману чи то п’єси „Майстер Строган”. У рукописах зі справ 41 і 42 „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...” Івана Дніпровського ми бачимо той самий, хоч і суттєво доповнений, склад „дієвих осіб”, про ідентифікацію яких скажемо далі.

Починається текст розділом, у якому Дніпровський нібито дотримується обіцянки розгорнути свою улюблену тему смерті, відразу повідомляючи, що „...після довгих вагань д-р Клейтух, ординатор інституту венерології, остаточно рішив: скінчити життя самогубством. Або, за його виразом: кинути труп під ноги жорстокій добі”²⁹⁰. Попри те, що мотив суїциду змушує відразу припустити, що прототипом цього образу став Микола Хвильовий, ідеться саме про Івана Дніпровського. Це в його родині була весела бель-сер (вона ж лікар Швагрова; „швагрова”) – сестра дружини Марії Пилинської Олена Пилинська-Чілінгарова, до якої, як знаємо, письменник ставився з великою теплотою. Однак у „ВЧК медсантруд...” про неї, як і про дружину доктора Клейтуха, Дніпровський відгукується іронічно. Саме про її романи він пише, утім, не натякаючи, хто ж є кавалерами: „Злобою дня, як завжди, були любовні пригоди швагрової, яка б’ється в палкому трикутнику трьох кавалерів, причому, на щастя, всі три одкладають освідчення до переходу в новий будинок лікаря”²⁹¹.

Про любовний трикутник, що склався довкола Олени Пилинської-Чілінгарової, пише українська дослідниця Елеонора Соловей в есеї „Притча

²⁸⁸ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, ор. cit., спр. 43, арк. 11.

²⁸⁹ Ibidem, арк. 10.

²⁹⁰ Ibidem, арк. 4.

²⁹¹ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, ор. cit., спр. 41, арк. 4.

про поетів”: його учасниками були провідні лірики ХХ ст. Павло Тичина та Володимир Свідзінський. Перший жив у Будинку „Слово” і часто бував у Дніпровських (диван із помешкання Івана Даниловича, що зберігається в Харківському літературному музеї, досі неофіційно називають „диваном Тичини”); другий – мешкав в іншому місці, але теж відвідував гостинну родину. У фондах ХЛМ є кілька записок із віршами Свідзінського жартівливого змісту: одна звернена до Леночки й починається словами „По какой такой причине / Я ревную вас к Тычине...”, а в другій, написаній ніби від імені Чілінгарової, учувається відгомін страшної атмосфери голодних 1930-х років:

За зворушливу цілушку
Всю себе переломлю:
Розлюблю Павлушку-душку,
А Володьку люблю²⁹².

Окрім жартівливих, Олені Пилинській-Чілінгаровій присвячено одну з найкращих ліричних поезій Володимира Свідзінського „Не прийшла ти...”, що вже першим рядком натякає: взаємного почуття його любов до бель-сер не викликала. На одному з машинописів із фондів ХЛМ, де Чілінгарова надрукувала вірші свого залицяльника, є приписка її рукою: „Якби він тиль-тиль молодший був!”²⁹³. У рукописі „ВЧК медсантруд...” характеристики дружини й швагрової Клейтуха є доволі в’їдливими (як і висловлювання про жінок у „Миколі Хвильовому”, де їх попросту названо горгонами, що чатують удома на своїх гультаїв-чоловіків) і різко дисонують із тоном листування Дніпровського з Марією Пилинською та „своїньою”, що сповнене зменшено-пестливих конструкцій та справжньої ніжності.

Та повернемося до мотиву самогубства, засадничого як у житті і творчості Миколи Хвильового, так і його друга Івана Дніпровського, адже на початку недописаного роману Клейтуха зображено саме в момент, коли він обмірковує можливість накласти на себе руки. У цій частині твір перегукується зі щоденником „Марія”, знову повертаючи нас до дитинства Івана Дніпровського, трагічної смерті матері та першого одруження.

Так, на питання, коли Клейтух уперше подумав про смерть, наратор відповідає:

²⁹² Цит. за: Е. Соловей, *Притча про поетів* [у:] Е. Соловей, *Притча про поетів. Ще чотири маленькі евристичні повісті. Трохи спогадів*, Київ 2014, с. 77.

²⁹³ Ibidem, с. 74.

Дійсно, страшно давно. Іще десятилітнім хлопчаком, угледівши в стаїні тіло самогубці-урядника. Борода його була чорна, як і мундир, і в ній комалилось щось біле. В той же день під ножом оператора умерла його мати. З криками прибігши додому в ту мить, коли її обмивали, він вперше побачив оголену жінку. Тоді йому спало на думку зробити те саме, що й чорний урядник. Ха! Хіба не смішно: хлопчак держить в руці револьвер якоїсь чудної системи, не знаючи, куди його прикласти. Але то була своєрідна трагедія. Чому він не вистрілив? Ага: він угледів в дверне вікно рижу голову батька, нахилену над складеними руками небіжчиці...²⁹⁴.

Деталі смерті матері відповідають змальованим у „Марії”, як і подальші подробиці про переїзд у притулок, „перше кохання гімназиста V класу до гімназистки VI класу, місцевої на тодішні його естетичні смаки майбутньої кралі, дочки прокурора”, яке „погасло в безрадісних мислях про смерть”²⁹⁵ (тут, щоправда, радикально змінюється соціальне походження „коханої” – у „Марії” вона названа дочкою матроса міста Олешки).

З огляду на ці автобіографічні подробиці, не лишається сумніву, що прототипом доктора Клейтуха²⁹⁶ в рукописі „ВЧК медсантруд...” є сам Іван Дніпровський, одержимий питаннями смерті й самогубства – якого здійснити йому не вдається. Персонажа (за фахом венеролога – теж цікава деталь, яка могла би спровокувати різні домисли) відволікає юна пацієнтка з пікантною проблемою – і далі до теми суїциду наратор більше не повертається, повністю зосередившись на колізії отримання квартир у Лікбуді та конфліктів, із цим пов’язаних.

Прикметно, що змінивши імена персонажів і „зашифрувавши” письменників під образами лікарів, Дніпровський називає реальні проблеми, що супроводжували отримання квартир у письменницькому будинку, головними з яких були такі:

- „Новобудову призначено зовсім не для лікарів, а для робітників столичних велетнів”;
- „Коли й оддадуть його лікарям, то в кожную квартиру вселять одну робітничу сім’ю”;
- „Крім того, укржитлоспілка вимагає 25% площі для комскладу червоної армії...”²⁹⁷.

²⁹⁴ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, ор. cit., спр. 41, арк. 6.

²⁹⁵ Ibidem.

²⁹⁶ Можливо, прізвище Клейтух натякає на захоплення Дніпровського полюванням, яке він поділяв із Миколою Хвильовим, Миколою Кулішем, Остапом Вишнюю та іншими письменниками (клейтих – жмуток прядива, тканини, повсті тощо для забивання заряду у вогнепальну зброю).

²⁹⁷ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, ор. cit., спр. 41, арк. 14.

Дніпровський іронічно, якщо не сказати сатирично, змальовує атмосферу, що передувала вселенню, ворожнечу між персонажами, інтриги й підступи:

Огляди [квартир у недобудованому будинку – ТТ] рождали порівняння, порівняння – заздрощі, заздрощі – чвари. Декого з лікарів, що до цього часу містились в коморках старокупецьких задрипанок, не вдовольняла тепер квартира з трьох-чотирьох-п'яти прекрасних кімнат. Ті, що раніш, коли ще будинок був безглуздою мрією, скромно писали в анкетах: „мені б тільки пару людських кімнаток бодай і в самому підвалі”, воювали тепер за чотири кімнати, обов'язково на південь, обов'язково на другому поверсі (другий поверх став *casus belli*)²⁹⁸.

Не всіх „лікарів”, тобто письменників-мешканців „Слова”, що стали прототипами роману, поки що вдалося вдалося ідентифікувати. Лікарем-бактеріологом Майстроганом названо тут автора „Майстра Строгана” Миколу Хвильового (окрім авторства, на правильність ідентифікації вказують епізоди з подарованим цуценям – Хвильовий дарував собак друзям; чи з відмовою від квартири, про що згадаємо далі).

Реактолог Леміш – із великою вірогідністю мав за прототипа Миколу Куліша, адже це прізвище головного персонажа його твору²⁹⁹. Доктор очних хвороб Огрунський – Остап Вишня, що народився неподалік містечка Грунь і на початку творчості використовував псевдонім П. Грунський. Упізнаванням є образ „отілого велета”³⁰⁰ Єруслана Бикобуя – лідера літорганізації „Плуг” Сергія Пилипенка та його „розфуфреної” дружини („генеральської дочки з генеральською маман”³⁰¹) Тетяни Кардиналовської. Саме між цими персонажами та родиною доктора Клейтуха зав'язується центральний конфлікт через незаконно захоплену квартиру.

Так само впізнаванням і жорсткою карикатурним є образ акушерки Урвалової з „неодмінною дитиною на грудях”³⁰², – за походженням аристократки, учасниці літературної організації „Плуг”, а пізніше чільної української радянської дитячої поетеси Наталі Забіли. Із її біографії ми знаємо про численні спроби стати матір'ю, що закінчувалися викиднями або смертю дітей³⁰³, хоча у суспільній рецепції, вочевидь, більше

²⁹⁸ Ibidem, арк. 12.

²⁹⁹ Див. примітку 254.

³⁰⁰ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, оп. cit., спр. 41, арк. 18.

³⁰¹ Ibidem, арк. 13.

³⁰² Ibidem, арк. 13.

³⁰³ Більше про це див. у публікації: Т. Трофименко, *Наталія Забіла – невідомі сторінки життя та творчості*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, Харків 2014, т. 15, с. 97–122.

обговорювалися її романи, розлучення та аборти (у тексті Дніпровського жінку прямо й доволі цинічно називають „madame абортиса”). Ані наратор, ані персонажі (навіть жінки) не мають співчуття до Урвалової (в одному з варіантів рукопису її названа Матроною Макаровоною, в іншому – Ніною Ніловною, із явно пародійним підтекстом), навпаки, її зображено як маніпуляторку та скандалістку, котра за будь-яку ціну досягає свого. Так, акушерка, що „д’останнього дня не внесла карбованця паю, тепер, потрясаючи немовлям перед носом секретаря МК” вимагала „приміщення тільки на розі, обличчям до сонця”³⁰⁴, мотивуючи це дитячими потребами й тим, що вона розлучилася з чоловіком.

Зрештою, Урвалова змушує Майстрогана поступитися квартирою – подібний сюжет маємо й у повісті про Миколу Хвильового, де Дніпровський наголошує на жертовності й благородстві свого друга, який не дбав про власні інтереси:

Може, це припало йому випадково таке непрезентабельне помешкання? Ні, не випадком, на законній підставі. Призначалось йому квартиру „під Панчем”, ясну, на південь, кімнат з чотирьох, але ми знали раніш, що Хвильовий там жити не буде. Вибухало бо підчас будування „Слова” одне непорозуміння за другим. А під час переселення набралась їх ціла купа. Треба було розв’язати. Хто ж мав „охвірувати собою” для загального спокою? Хвильовий. І він віддав власні вигоди, хоч йому треба було не три, навіть не чотири, а дважди чотири пари кімнат з залом для клубу. Але він віддав і зробив вигляд, що не він поступився, а йому зроблено послугу³⁰⁵.

Достовірності історії дещо шкодить те, що Наталя Забіла з чоловіком Антіном Шмигельським мешкала у квартирі №24, а не №17, як указано в „ВЧК медсантруд...”, однак, можливо, Дніпровський просто переплутав номер або свідомо змінив його.

Окремих персонажів удалося розпізнати за опосередкованими прикметами. Скажімо, „офіцероподібний, тучний, горбоносий секретар МК [місцевкому письменників – ТТ] Барабаш”³⁰⁶ із „татарсько-семітським лицем”³⁰⁷, за описом мало схожий на письменника Петра Панча, ідентифікується завдяки собаці на кличку Барон (нотатка про це міститься в рукописі №43³⁰⁸). Зі спогадів Володимира Куліша ми дізнаємося, що „Панча пес називався «барон». Жартували, що Панч подібний до барона, а барон

³⁰⁴ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, ор. cit., спр. 42, арк. 14.

³⁰⁵ *Колекція Івана Дніпровського...*, ор. cit., с. 9.

³⁰⁶ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, ор. cit., спр. 41, арк. 10.

³⁰⁷ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, ор. cit., спр. 42, арк. 11.

³⁰⁸ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, ор. cit., спр. 43, арк. 12.

до Панча. Обидва поважні й завжди на чорно. Панч любив витягати перед себе руку і неголосно промовляв «барон»... Чорний пес перескакував через простягнуту руку. Оце й були всі уміння барона»³⁰⁹. Голову МК Фабриканта, „ліліпута на курячих ножках, або сполоханого ентузіаста”³¹⁰ допомагають ідентифікувати „Літературні стрічі”: там письменника Івана Кулика, лідера ВУСППУ, названо „трусливим ентузіастом” (як бачимо, особливої вдячності за поруку, яку Кулик свого часу дав Дніпровському, коли той збирався почати будувати кар’єру в Харкові, Іван Данилович не відчував).

Відкритим лишається питання щодо прототипів таких персонажів, як „автор популярно-медичних книжок, 50-літній чудака і гомеричний сміхун – Караван з молодію вагітною дружиною”³¹¹; „ідеологічний полководець”³¹² „лікар жіночих хороб А. Суглоб, що раніш був обрав 4-те, найглухіше парадне, тепер боронив квартиру в центральнім, а щоб певніше добитись її, вдерся до неї вночі і розфарбував усі стіни в безсмачні зеленаво-брунатно-шинельні кольори”³¹³ чи психотерапевт Вольдемар Кукурвак, який побив усі рекорди у справі захоплення вигідного житла: „Колись принципово не хтівши іти до ескулапського сажу – тепер оббив свої двері залізом, а в стіні кабінету біля самої підлоги пробив лазівку до ванни”³¹⁴.

Яскравими й іронічними є сцени вселення в Лікбуд (їх, як і текст „ВЧК медсантруд...” загалом, можна вважати реалістичними, водночас пам’ятаючи, що йдеться про художній твір із виразною тенденційністю автора):

Окрут лікбуда був ярмарок. Обидва провулки плюс згадана вулиця були забиті плавучими скелями скринь, дерев’яних корзин, чемоданів, крісел, столів, шаф, комодів, люстер, канап і т. д. Все це громаддя розмотувалось, падало, рухалось дивовижними позами й формами і лізло в розкриті пащеки будови. Мармуровими звивами сходів повзло різнокольорове дерев’яно-залізно-шкляне членисте, тупітло-дыхавичне страховище³¹⁵.

У бесідах лікбудівців виразно підкреслюється соціальна нерівність майбутніх мешканців, поділи на „аристократів” і „не-аристократів”. Член президії МК Барабаш, наприклад, завозить у будинок такі „добра”, якими навряд чи „міг похвалитись колись український провінційальний поміщик!”³¹⁶ тощо.

³⁰⁹ В. Куліш, *op. cit.*, с. 132.

³¹⁰ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, *op. cit.*, спр. 41, арк. 12.

³¹¹ *Ibidem*, арк. 10.

³¹² І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, *op. cit.*, спр. 42, арк. 19.

³¹³ І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд...*, *op. cit.*, спр. 41, арк. 15.

³¹⁴ *Ibidem*.

³¹⁵ *Ibidem*, арк. 16.

³¹⁶ *Ibidem*, арк. 15.

Фактично в момент уселення розгортається центральний конфлікт між Клейтухом і Бикобуєм через квартиру №20, що „містилась на розі, три вікна – на схід, чотири – на південь – з краєвидом на гóрод”³¹⁷. Подружжя Бикобуїв підступом зайняло цю квартиру, відповідні виправлення незаконно було внесено в ордер. Після обурення з боку Клейтуха питання поставили на зборах місцевому, що прийняв рішення: „...беручи на увагу революційні заслуги д-ра Бикобуя в час громадянської війни (перелік його геройств в глибокім тилу [іронічна ремарка автора – ТТ]) квартиру Лікбуда №20 – передається йому”³¹⁸. Промовистим є зауваження на берегах зошита: єдиний, хто „спертим шепотом” висловив свій протест, був Майстроган³¹⁹. Утім, його думку не врахували, і Бикобуї отримали квартиру Клейтуха.

Отож, композиційно й сюжетно цей варіант тексту „ВЧК медсантруд...” можна вважати завершеним, хоча на останніх аркушах справи 41 Іван Дніпровський розписує пункти, що є конспектом продовження твору. У справі 42 на аркушах 24 і 25 маємо нотатки до розділу „Конфлікт” документальної повісті про Миколу Хвильового – над цими текстами влітку 1933 року письменник працював одночасно.

На жаль, відповіді на найцікавіше питання щодо інтертекстуальних зв'язків між текстами Івана Дніпровського та втраченим рукописом „Майстер Строган” Миколи Хвильового наразі дати неможливо. Можна лише висловити кілька версій того чи іншого ступеня вірогідності:

1. Текст „ВЧК медсантруд...” (зі справ 41 і 42) Іван Дніпровський створив самостійно (можна припустити, що образ Майстрогана (Майстра Строгана) був таким собі мемом у спілкуванні Хвильового з товаришами, тож Дніпровський використав його у своєму творі, не ідентичному з текстом Хвильового);
2. Дніпровський знав текст п'єси (чи роману) „Майстер Строган”, що був знищений Хвильовим, і після смерті друга відновив з пам'яті фрагмент твору (або просто використав ідею);
3. Текст „Майстра Строгана” не було знищено, і Дніпровський, який разом із Юлією Уманцевою та Миколою Кулішем упорядковував архів Хвильового (про це йдеться в другій частині „Літературних стріч”), устиг переписати частину до вилучення матеріалів органами держбезпеки.

³¹⁷ Ibidem, арк. 11.

³¹⁸ Ibidem, арк. 10.

³¹⁹ Ibidem, арк. 20.

Що ж до рукопису „ВЧК медсантруд...” зі справи 43, то не публікуємо його в цьому виданні, оскільки він становить собою лише нотатки, а не цілісний текст. Попри те, рукопис має важливе значення для подальших текстологічних досліджень, зокрема й щодо автентичності автографа Миколи Хвильового, тож дослідники можуть ознайомитися з ним на сайті УКФ³²⁰.

Висновки

Завершуючи, хотілося би знову підкреслити, що попри увагу до феномену Розстріляного відродження чи то Червоного ренесансу в сучасній українській культурі, величезна кількість документів „наших 20-х”, які зберігаються у фондах різних установ, усе ще лишаються мало опрацьованим джерелом інформації, потребують ретельного вивчення, коментування та публікації. Їх дослідженням переважно займаються нечисленні ентузіасти, такі як, наприклад, пп. Ярина та Богдан Цимбали (Київ), що їм належить щира подяка за допомогу в підготовці матеріалів цієї книжки.

Без аналізу та впровадження в науковий обіг текстів, які зберігаються в архівах і музеях, неопублікованих рукописів творів, его-документів, листування сумнівною видається перспектива створення об’єктивної картини доби Розстріляного Відродження. Видавнича та текстологічна праця конче потрібна в процесі поширення знань про період Червоного ренесансу, для доповнення біографій митців, що досить часто хибують на неточності, перекручення, міфологізацію задля відповідності кон’юнктури.

Власне, одним із таких митців „наших 20-х” є письменник Іван Дніпровський, чию історію життя ми розглядаємо на підставі відомих на сьогодні документів, розуміючи, однак, що ця версія не є остаточною, адже праця з архівами постійно дарує нові відкриття. Попри те, що Дніпровський не належав до першого ряду авторів, у цій книжці ми намагалися показати, як мало не кожен рядок рукопису здатен потягти за собою довшу й значно цікавішу історію, ніж та, яку ми здатні розгадати зараз. Досконалості немає меж, тож ми усвідомлюємо, що в текст могли закрастися помилки, а коментарі до текстів Дніпровського могли би бути вичерпнішими й точнішими. Однак оскільки йшлося насамперед про те, аби зібрати в одному виданні, доступному для якомога ширшого кола читачів, усієї відомої на сьогодні біографічної інформації про Івана

³²⁰ <https://ksi-csamm.archives.gov.ua/file-viewer/100181#file-50928>, [доступ: 02.02.2025].

Дніпровського та його найцінніших – на нашу думку – рукописів, то спростування, уточнення та доповнення залишаю наступним дослідникам.

Особливою цінністю его-документів Івана Дніпровського – щоденників, записників, мемуарів, епістолярію – поза сумнівом, є саме їхня приватність та емоційність, а ще – оптика очевидця, який пише про добре знайомі йому реалії та персоналії. Можна впевнено сказати, що життєпис цього письменника, як і створені ним більш чи менш детальні портрети його колег і друзів, ворогів і опонентів, дозволяють суттєво доповнити уявлення про добу Червоного ренесансу, побачити мешканців Будинку „Слово” живими людьми, а не схематичними персонажами з підручника, знайти відповіді на часом незручні питання та поставити нові.

* * *

У публікації рукописів Івана Дніпровського ми зберігаємо особливості авторської орфографії з огляду на те, що текстовий матеріал може служити об'єктом дослідження для мовознавців, але виправляємо пунктуацію відповідно до сучасного правопису, аби полегшити сприйняття тексту звичайним читачам. Не відтворюємо всі графічні знаки, але намагаємося зберегти особливості розташування речень у тексті – абзаци, відбивку тире тощо. Примітки внизу сторінки належать авторові – Івану Дніпровському, примітки упорядниці – наприкінці кожного з опублікованих текстів. Якщо особа чи подія вже згадувалися у примітці, при згадці в наступному тексті інформація не повторюється. Чительні закреслення в текстах Дніпровського передаємо закресленням; нечительні позначаємо <закреслено>; слова чи фрази, які не вдалося ідентифікувати, позначаємо <нрзб>. Для кращого розуміння в окремих словах ставимо наголос, в окремих випадках у квадратних дужках доповнюємо слова, імена чи назви, зрозумілі з контексту.

Іван Дніпровський

Тексти

Марія (Щоденник)

15.VIII.926

Публікуємо за: І. Дніпровський, *Марія. Щоденник*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 193, 7 арк.; див. також: *Іван Дніпровський. Марія (публікація тексту)* [у:] *Спадщина. Літературне джерелознавство*, Київ 2013, т. VIII, с. 221–227.

Сьогодні – великий сум і ще більший празник духа. Я хотів скінчити самогубством. „Герой” мусів заплатити за свою драматичну вину. 5 день я тинявся по полях, гнилищах, вулицях і кричав, і плакав.

Сьогодні – тиша.

Тепер у мене є мета.

Стати людиною.

До цього часу я був тільки тварина. Два демони боролися мені в грудях. Чорний велитенський сатана і зовсім малий янгол. Кров моїх предків, диких, тваринних, гнала мене в безвість. Я чинив злочин на кожному кроці, кричав од болю, плакав і молив спокути.

Сьогодні я пізнав, який я чорний, некрасивий – подлий и гадкий. І сьогодні я хочу стати справжньою людиною.

Це дуже тяжко.

Це значить змінить всю свою кров. Очистити жили, освіжити їх, оновити, пропалити і стати Ним.

Я хочу найти в собі справжню любов. Маленьку жарину, що жевріє ще, розпалити в величне сіяння.

Любов – однині мета моя.

Любов до Беатриче.

Любов до осіянного Данта.

Сюди я буду вписувати кожний крок свого поступання, і звиви, й падіння в великій тяжкій дорозі.

Благословенне життя і любов.

Отут я буду щирий, сам з собою. Відси я буду гнати що од мистецтва, яке неминуче простягне сюди свою лапу.

Отже – для себе самого – короткий життєпис.

1895 рік. Лютий 24¹.

Батькова лінія – виходці з Київщини, здається. Спогади про Тараса Шевченка були в нас. Я чув їх не раз. І, може, оце саме кудись і тягло мене в невідоме. Але, згадуючи „бабу” свою і взагалі всю лінію „баби”, – я не маю жодного світлого спогаду. Мати ненавиділа родичів. Вона зазнала од них багато горя й несправедливості. Її ж лінія – це аристократи. „Дедушка” – писар. В цій лінії один дядя – манах, другий – „дурний”, кузіна – музикантка. Так би мовити, мистецька лінія. Відціля й моя релігійність, що позначає моє життя до сьогодні.

Батько був несправедливий до матери. Дикі сцени кулачної розправи, свавілля, ревності і якісь подарунки з далекого туманного Симферополя. Од матері – казки, покора, мрія, порив. Відтіля ж, я думаю, така хвора мрія свобода. Чи не дух матери, пригноблений і задушений, протестує в мені проти неволі?

Оточення жорстоке. Батькові спільники – „компаньйони”, друзі – цигани, татари. В Вірменському² татарин сказав мені вдарить батою другого і дав мені за це копійку. В дворі – коні, басарабки (дзвін їхній часто я чую без дзвону), воли... В повітці на бантині закріпавлені тіла „барашок”, стук сокир по свіжому м’ясу.

Коротка історія батька.

Бив і любив. Матір і нас³. Бив жорстоко. Пив з професії і „з горя” (особливо вдівцем). Знався на худобі, якість і ціну. Одного разу п’яного його втягли в „дилижан” і повезли на Кременчук. Там він тільки казав „ціну”, а „компаньйон” „керувавсь”. Був хитрий, далекосяжний, але разом з тим наївний і простий.

Любив вільне життя.

Лишившись вдівцем, пив тяжко і вже погибав морально. Тепер уже брат бив його. Одного разу тяг п’яного через вулицю додому, я, тоді гімназист, заступився і був битий дрючком. Одружитись вдруге не хотів. Падав, і падав, і нарешті зимою, здається, 1911 вмер од розриву. В дорозі, на дилижані.

Матері п’яний лікар (приїхав з якогось весілля) зробив операцію, і вона вмерла „під ножем”. Спогад: тіло на землі, якісь жіночі фігури обмивають його. Батько за дверима – тримтячі губи і очі, повні сліз.

Пам'ятаю: обличчя, поділене на двоє. Загоріле і біле (під „косинкою”). Висока струнка постава, карий погляд, шрам на щоці – кінь ударив десь у кучугурах. (При мені – кров.) Весела, балакуча, душа всіх кращої. Красуня, безперечно. Жертва капіталу. Дочку небагатого „аристократа” писаря куплено за воли і землю. (Правда, ні він, ні вона їх не мали і вибились „в люди” власною працею, просто з нічого.)

Умерла молодою. 34–32. Заповідала: посадить на могилі окацію. Не прийнялась.

Лежать обоє поруч.

Дитяче оточення: жорстоке. „Драли” горобців, били виделками в голову і жарили. Драли яйця пташині, провалювали голови. Вулиця – стукіт ковіньок – свист безконечного „масла”.

Учителі жорстокі: лінійка, безправство, свавілля, тупі методи впливу. В школі, 9–8 років, „первая любов” до Гапочки. ~~Зник~~ Вмерла вона через 10 років. Про це, може, окремо.

Кілька місяців на почті – штампую листи і кожного папера пишу зміст: „Циркулярно”. Клею папери у пристава, пишу трафарети: „За нерозыском препровождается” – коні, корови, злочинці, революціонери.

Два роки міністерської школи – і 4 клас гімназії в Олешках⁴. Тут вперше дружуся з М. Кулішем⁵.

Живемо разом в квадратівій кімнатці. Обідаємо в „приюте”. Болієм „мировой скорбью”.

Тут якраз і починається найголовніший розділ цього щоденника.

Мені 17 років. Кохання до дочки нашої квартирної хазяйки, таке страшне і трагічне.

[От воно.

Вона. Провінційальна одежа. Гарне личко. Два класи професійної школи. Романтична до краю. Батько – боцман пароплаву далекої плавби, мати – жінка „вольного матроса г. Алешек”. Будиночок під соломою проти тюрми. Абрикосовий садок, артезіанський колодязь на вулиці, сірі фігури арештантів коло нього. Тюремні трагедії коло брами. Записки з хлібом через вікно. Моє листування з родинами нещасних.

Вона: (пам'ятаю) червону кофту. Перші поцілунки. Впливають магічно. Одурають. Я вважаю її за мою „сужену”. Мати б'є її за гуляння зі мною. До крові. Вона просить мене залишити її. Я – „лицар”. Пропоную втікти. (Подібні випадки були, і ми просто скопіювали.) Я без нічого, вона з гітарою і купую „любовних” листів ідемо в ніч. Дома ~~одмовляюся~~ оддаю братові спадщину за 25 крб, пишу векселя на 30 р. і – ідемо в Севастополь.

Кімнатка десь біля Малахового кургану⁶. Ілюмінація флоту. Я – писар у пристава „N части”, з місяць, примушений шукати іншої роботи. Попадаю в порт. Місяць такого життя. Іконка Миколая Мірлікійського од матери і – шлюб. Я – в чужій одежі. Хміль на порозі, легенька закуска. Я хорую. Коли встаю, візник, що жив у дворі: „Скажіть вашій, хай не [бляд]ує, коли має чоловіка. На неї складено протокола за безобразіє...” Перший біль.

Вона хоче додому. Севастопольська осінь. Вона так квапиться додому, що хоче „хоч одним пароплавом раніш”. В Одесі на пароплаві мир, а в Олешках: „Ви надовго?”. Я їду в Полтаву до дядька. Служба. Приїздить і вона. (Я їздив по неї – не терпілось побачитись.)

Через кілька день у Полтаві:

1 ноября. Приехала в Полтаву. Встретила М. Ж. Обещал принести струни.

4 ноября. Пусть Ваня идет к чорту. М. Ж. бросает гимназию. Едем в Москву.

Плач. Удар. Біль.

Вона вимагає дати їй паспорта. Коли я вже сідаю на візника їхати на станцію, сідає й вона. Їдем. Життя розбите. (М. Ж. підробив свідоцтва, попавсь.)

Через кілька день я й мій товариш одержуєм повістки від мирового судді. Нічого не знаєм. Ідем довідатись. „Угрозы сжечь дом”. Її мати. Сном-духом не знаю.

Іду додому. Слідом – вона. „Я вагітна, залишу дитину і поїду”. Жість. Кошмар.

Їдемо: Куліш, Перерва⁷, я на Кавказ держать экзамены. Свідоцтва мені не дають.

В Олешках поліція. Допит. Лист до <нрзб>ської гімназії.

„К вам приедет NN держать экзамены. Он насобачился на этом деле. Он получает свидетельства, вычищает фамилии ядом и продает жидам...”

Літо 1914. Листівка з Олешок:

– Приезжай забрать ребенка, иначе привезет его городской.

Кіньми туди. Дитина⁸. Прощаю. Але вона вертається до матері. З клунком по селу шукаю „няньки”. Глум. Валя скоро вмере. Заклинаю приїхати. Квартира. Кошмар спільного життя. Я тікаю до Симферополя, добровольцем в 34 зап. батальйон. Приїздить вона. Дитину на панель. За газетною об’явою шукаю няньку. Клянусь бути їй братом і заплатити, як буду „знаменитым”. Сміх.

Залишаю самовільно батальйон, їдемо в Севастополь. Та сама кімнатка. Та сама служба в порту. Прошу командіра роти „вислати мої документи”.

В відповідь – арешт. Дезертирство. Збіг обставин. Тюрма. В ґратованих вагонах до Симферополя. „Под надзор”.

Після ганьби – на фронт. Сльози. Вушка чепчика на Валіній голівці.

Війна. Смерть.

Прошу у бога життя.

Прощаю і люблю.

1915 р. май – в Москву. Школа прапорщиків. Вона приїздить. Скандали. Беру призначення подальше в Сибір. Вона таємно за мною. Прошу відправити на фронт.

Назад. Київ, станції – окопи. Пропоную їхати додому. Упертість. Виймаю револьвера.

Житомир. Через два-три тижні на станцію. Вона з Валею. Встає на Жмеринці.

1915 р. грудень – закохуюсь. Подаю до „розводу”. Переслід. Вона приїздить до полка. Роблю „завещание на случай смерти”. Ганьба. 1916 рік – березень.

В жовтні я в Штабі Главкоюза. В травні 17 року на фронт. Слідом за мною, побувавши в штабі, вона з другим младенцем. Чий він? Приходжу з гори з револьвером.

Серпень 1917. Румунія⁹. Ждемо газів. Вона з дитиною В той же день – назад.

Грудень. Смерть війни. Іду додому. В Херсоні попередження: „Як не приїде додому...” Любов. Прощення. Сюди приходить з консисторії „розвод”.

Червоні, просвіта, червоні, німці.

Беру Валю, тікаю на Поділля. Вона слідом. Оддаю Валю. Нудьга. Знов вона. Шукаю квартирі. Сплю в канцелярії. На ранок скандал.

Але це вже докладно.

Було це так.

Дикі сцени щодня. Купую револьвер. Хочу покінчити з собою. Нужда в грошах. Продаю – торгуюсь за револьвер.

...Хватаю дітей на руки і йду в міліцію.]

.....
В думках коротка схема. В свій час я розпишу і розшифрую цю трагедію. Вона поклала свій відбиток на сьогодні і простягне його над усім моїм життям.

...Послав сьогодні 3 листа: Ленчику, М. А. і М. В.¹⁰

¹ Дата народження Івана Дніпровського за юліанським календарем.

² Вірменське – очевидно, Армянськ (до 1921 р. Вірменський Базар), місто республіканського підпорядкування АР Крим, а також залізнична станція на залізниці Херсон–Джанкой.

³ На сьогодні відомо, що крім Івана Дніпровського (Шевченка) у родині були іще сестра Ганна (Аня), в одруженні – Коваленко, та брат Сергій.

⁴ Олешки – нині Цюрупинськ, районний центр Херсонської області.

⁵ Микола Куліш (1892–1937) – видатний український драматург. У 1905–1908 рр. навчався в Олешківському чотирикласному училищі, у 1909–1913 рр. – в Олешківській чоловічій гімназії, де познайомився з Іваном Дніпровським. Від 1925 р. жив і працював у Харкові. Президент ВАПЛІТЕ (1926–1928), член президії „Пролітфронту” (1930). Член редколегії журналу „Червоний шлях” (1926–1928). Багато років співпрацював із театром „Березіль” і Лесем Курбасом. Репресований, розстріляний.

⁶ Малахів курган – висота поблизу Севастополя, нині входить в межу міста і є популярною туристичною пам’яткою.

⁷ Михайло Перерва (1892–1968) – лікар, товариш Миколи Куліша й Івана Дніпровського з часів Олешківської прогімназії. Брав участь у революційних подіях, як білий офіцер був засланий до Полтави, реабілітований у 1924. Дніпровський і Куліш мріяли повернути друга до активного громадського життя, тож наприкінці 1920-х він мешкав у Харкові. Пізніше закінчив медичний інститут в Одесі, працював там лікарем, потім переїхав до Сочі. У листах Дніпровський і Куліш називали його також Мішель і Хома Брут або просто Хома.

⁸ Дочка Івана Дніпровського Валентина.

⁹ У серпні 1917 р. російська та румунська армії проводили активні бойові дії проти німецьких і австро-угорських сил (битви біля Мерешті та Мерешешті).

¹⁰ Ленчик – Олена Пилинська-Чілінгарова, сестра Марії Пилинської, дружини Івана Дніпровського. Мешкала разом з родиною сестри. М. А. та М. В. – Михайло Опанасович (Афанасійович) та Марія Василівна Пилинські, батьки сестер Пилинських.

Літературні стрічі 1931 (Пам'ятка для мемуарів)

Публікуємо за: І. Дніпровський, *Літературні стрічі. 1931. (Пам'ятка для мемуарів)*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 2, од. зб. 27, 92 с.

1. 930 – 31.

Новий рік – у Аркадія¹.

По дорозі на п'ятий зайшов до Кляуса², що другий день лежав (на канапі, двох подушечках, під блекло-зеленим одіялом).

1 1/2 години розмова – спогади про війну.

Форма:

Січень 1915 – де ти був?

На фронті, коло Радома³.

Я в школі прапорщиків. Лютий?

Там же.

Я в Смоленську. Квітень? І т. д. до липня 1917, де К[ляус] захопився батальною картиною відступу.

Він був в двох атаках, в двох справжніх боях, наступах один раз в наступі, а другий раз в німецькому гарматному „попелі”, де його контужено.

Обіцяє написати, хоча „не так кортить про царську війну, як про громадянську”.

Перед кв. 36⁴ протяжний, безупинний дзвінок, захоплено-гостинний сміх за дверима (господаря і його комірника Юр[ія] Яновського⁵) – і ми в кабінеті.

Тут, на канапі, по краях: Тичина⁶, Маслюченко⁷. Коло столу: Хвильовий⁸, Вишня⁹. Останній уже „стрічав”. Розповідь про зустріч в будинку Блакитного¹⁰

з Вишнею – Кириленко¹¹.

– ...Ваня, твоя (імя рек оповідання) халтура...

– А мої „Кучеряві дні”¹²?

– Теж халтура...

Інцидент – м’ягкого характеру, що кінчається надуванням і злими очима, очима помсти. Ще, і ще, ціла в’язка подібних компліментів, і гуморист обіцяє: ні, я вже більше не буду.

Надходить Ольга Георгіївна¹³, королева кулінарії, і – йде переселення до їдальні. Скоро вже новий.

Розміщення – і „бенькет Платона”¹⁴.

Розійшлися о 2.

Кв. 21¹⁵ вдень зробила продовження...

А годині о 10, **2. I. 931**

Остап В[ишня] приходить до автора сих рядків – жовклий, розтерзаний, „з серцем”, і повторює обіцянку про „годі”. Бере у мене тютюн, „Коломба”¹⁶ Меріме – і йде „лежати додому”.

О 6 – Олексій Максимович¹⁷.

Іду до Коцюби¹⁸, умовляюся телефоном з Т[ичиною] про побачення, – і о 9 ідем до автора „Сковороди”¹⁹.

Слухаєм: „Диспут”²⁰...

За годину читання нам обом болять голови. Після чого режисер заявляє, що „ото ж драматическое произведение”. Я – проти забобон... Словом, диспут на диспуті, автор прибитий, але робить спроби до усміху.

Тези: принципи драми, гострота сюжета, інтрига, боротьба страстей, філософія, боротьба ідей...

Історичні твори (Толстой²¹, Франс²²).

Соціальні проблеми двох епох і їхнє художнє оформлення.

Філософія епохи.

„Україна в філософії”.

(Куліш, Остап Вишня.)

Рівень „народної мудрости”.

Постать „високого”.

Зміст всього „диспуту” і т. д.

Вражіння – середнє.

За чаєм автор погоджується прочитати ще одну картину. Іде „Масони”. Режисерське серце розцвітає. Далі „Пролог”²³ – і обстановка міняється. Ми захоплені.

О 2 г. це захоплення ми несе́м на ріг К[арла] Лібкнехта²⁴ і Госпітальної²⁵ (сніг, мороз) і приносим його до чорного ходу „Слова”²⁶, а далі я – в ліжко, де беру „Емпириокритицизм”²⁷ і читаю до 3...

3. I. 931.

Взяв Остап „Смехотворные рассказы”²⁸, „Баски, быки и арабы”²⁹.

Очищається і веселіє.

Годині об 11 – автор „Змови масок”³⁰ приніс список:

„Змагання сил”

„Змагливі сили”

„Бронзові люди”

„Скептики і оптимісти” і т. д.

Я вибрав третю – і батько укр[аїнської] революційної прози помчав переробляти обгортку.

4. I. 931.

Гордій Максимович приніс 20 крб.

Позика.

Взагалі його ставлення до мене якесь таке дружнє і ніжнє.

В грудні, узнавши, що в мене „горлом пішла кров”, а я повернув до МК³¹ мою санаторну книжку, прийшов спеціально до мене додому. Ледви умовив його залишити цю справу на весну...

Тричі пропонував мені гроші.

Сьогодні одержав із ЛіМ³² 75 – і майже третину віддав „неимущему брату”.

Розмова з Гордієм

про

1. „Бронзових людей”, його книжку, що йде в ДВОУ³³ тиражем в 10000, а М. Р., – 40000. Сяє й хвилюється. Власне, він хвилюватись не вміє...

2. про нову майбутню книжку Аркадія.

3. про його ж 3-томну збірку творів.

4. про збірки взагалі.

Ми свої томи ухвалили держать „про запас” – коли прийде нужда в гості...

Слідом за Гордієм – автор „Запорожця за Дунаєм”³⁴, –
і з місця в кар’єр:
про „березільські інтриги”³⁵.

Інтриги навколо пієси вже закрутились. Музкомедія³⁶ довідалась, що її ставлять франківці³⁷, і не так Гнат Петрович³⁸, як Іскандер-Смірнов³⁹, і почала просити автора „не дати п’єси ні в Київ, ні в Одесу”. Ми, мовляв, їдемо туди на гастролі...

Жовтневої революції Гоголь, всеукраїнська м’якушка⁴⁰, звичайно, погодився...

Через півгодини заборону не токмо знято, але як прийшов увечері С[мірнов] по п’єсу, що друкувалася в мене, йому навіть не сказали, з яким трудом вона йде йому в руки.

З Смірновим знову про Тичину.
Переспів з 2.1⁴¹.

О 10 – з С[мірновим] у Вишні. Маслюченко, Зарніцька⁴².
Розмова суто театральна.

Старенька артистка колись, во дні они в г[ороді] Вільно, гравши героїню сантим[ентальної] п’єси „Воскресенье”, дістала дарунок – жетон з таким написом: „NN от четырех воскресших – падших женщин”...

Вишня про свою зустріч з „знаменитим артистом” Ураловим⁴³. М[істо] Слав’янськ. Афіші. Приїзд. Запрошення аматорів, в тому числі – й оповідача. Гримировання. Яка п’єса? Хто кого грає? – невідомо. „Под суфлера”. Раптом крик: „Разгримировывайся. В кассе 2.70 коп...” Через кілька днів аматори зібрали поміж себе на квиток славнозвісному...

Успіх окрилює. Після „Запорожця” П[авло] береться до „Дури”⁴⁴...

5. I. 931.

О. Вишня.

Арт[истка] Самійленко⁴⁵ надумала організувати драматургів і письменників для утворення репертуару – естрадного патосу.

Думка Вишні:

Хвильового, Куліша, Тичину, Яновського –

Я: на збори. Умова. Завдання...

Але все це „для проформи”...

Курбас⁴⁶ одмовився зразу.

Мотив:

Сучасного глядача не треба тривожити пристрастю...
Мудро...

О 3 годині в МК „зліт літераторів”.

Симпатичний юнак Димний⁴⁷ з М. Перервою привезли „барахло”.

Арк. Любченко

Петро Панч⁴⁸

Юр. Яновський

Мамонтов⁴⁹

Г. Коцюба (зо мною)

Смолич⁵⁰

Квітко⁵¹

Кальницький⁵²

Попова⁵³

і др. письменники.

Досвітня⁵⁴,

Кулішева⁵⁵ і т. д., і т. д.

Бракувало Радугіна⁵⁶. Чи ж дійсно таки бракувало?

Я взяв у борг – малор[осійську] сорочку, К[уліш] + рушник для посуду...

О 5 – знов Вишня.

„Реп'яшки”⁵⁷ дрібного характеру.

6. І. 931.

Над вечір – О. Вишня.

Новини:

1. Друге число літгазети.

2. „Меню”⁵⁸ гуманістів у ньому.

3. „Запорожець” уже в рецензента.

4. Заборонено „Що таке Вишня” Полторадурацького⁵⁹.

5. Уривки з рецензії...

6. Нові плани роботи.

7. Заборона якійсь укр[аїнській] естрадниці вивчати і читати твори

О. Вишні – від якоїсь мудрої окрцензорині.

8. Намір оскаржити п. 7.

9. Надії на підтримку „Роланда”⁶⁰ і т. д. І нарешті:

10. Пропозиція „Полювати на зайців”.

11. Порада купити „клейтухів”⁶¹ в „Дінамо”⁶².

12. Печальна повість про печальну смерть „Алішки”...

(Через хвилину вернувся.

„Некто в сером”⁶³, якийсь непман рознепманений, нині прийшов просити протекції...)

13. ВУСПП⁶⁴...

14. Кадри, що змінять нас.

15. Що буде через 10 років?

16. Плагіатори.

17. Графомани.

18. Укр[аїнська] марксистська критика...

7. I. 931.

О. Вишня.

Настрій – бадьорий, відгук вчорашнього.

Я „накинувсь” на нього за його подарунок М[арії] М[ихайлівні]⁶⁵ – рукопис „Запорожця”. Приблизно – погодився: дарунок буде повернуто...

Розмова:

1. Заява до КФР „на мудрий окріт”⁶⁶...

2. Розголос „Меню” і крута зміна ставлення.

3. Плани роботи. („Дура”, оригінальний „Куркуль в плавнях”, і „коли що не набіжить нове”, коли „нікого буде дражнити”, коли „епоха реконструкції буде в перспективі” – то „щось індустріальне”).

Дуже хотів би побачити колективи зимою, та ба: запізнився.

4. Про дачу в Криму й на Кавказі.

5. Про сина⁶⁷, дуже охоче й любовно про сина, якого б і треба було десь підправити...

6. Про літній спочинок (лікували шлунок в Єсентуках).

7. Про епоху.

8. „Людей”.

9. Про жінок.

(Тут я цілий потік філософії: укр[аїнський] чоловік – козак; жінка – господарка. Вояка – гість. Жінка – влада, відповідальність. Мужні риси...

Революція не дала іще укр[аїнської] жінки...

Вона не мала традицій тургенівських, пушкінських, толстовських жінок і нині в нас є „претензійний недоук” (О[стап] В[ишня].)

„Нешасливі” родини, на думку гумориста:

Куліш

Хвильовий

Сенченко⁶⁸

Копиленко

Коцюба (під знаком запитання?)

Я, тобто О[стап] В[ишня]

і многі, і многі...

(„Жіноча логіка“.)

Я – свою стару думку: напиши, мовляв, з твого погляду твір, роман, повістюшку про народження соціалізму...

Охоти – не видно. А я уперто пропоную писати, зробивши ту ненаписану річ – „генеральним твором”. Може, ще для нього зарано...

Завтра йдемо разом „по фінансових муках”.

8. I. 931.

Вранці за собачою прогулянкою – Слісаренко⁶⁹. Автор „Чорного ангела”⁷⁰ майже ні з ким не водить компанії, завжди сам, рідко з сином. Мова: про собак і полювання. На зайців, „навіть на ведмедів” ходити не любить, бо, мовляв, „немає справжнього полювання” (очевидно, того, що в книжках). Хвильовий також не любить зайців, але з іншої причини: той не любить „стріляти горизонтально, – рушниця туди не стоїть, а от утка – справа інакша...”

О 12 з хвилинами в ЛІМ'ї: Вишня, Йогансен⁷¹, Коцюба й Роланд. Знов полювання, зайці і т. д. А потім Роланд з Яловим наодинці „впорядковував справу літературного заробітку”. Воістину безобразіє!

Потім з Вишнею до магазину „Удешевлених книг”. Гуморист шукав для сина свого Томпсона-Сетона⁷². Вийшли печальні. Далі по тих установах, де давали „від жовтня до жовтня” і „від жовтня до січня” гонорари письменникам – для декларації. В канцел[ярії] управдома „Слова” – сиділа вже якась фінінспектриса. Я запропонував „всім мисливцям колективно підстрілити або налякати чиновника”, щоб зняли з нас цей ганебний обов'язок давати „до протоколу” документальні відомості про „виробничі витрати”... Яка по суті дрібниця, а скільки нервів, злоби, здоров'я!..

Майже о 12 ночі – Кляус. Приїхав з Москви. „Сонату” поставлять⁷³. Запалився, працює. „Московський репертком вищий за наш на п'ять голів”. Читав п'єсу перед акторами. І (подія!) привіз Тосі в'язанку і рейтузи...

9. I. 931.

Щойно вийшов Остап. О 3 1/2 – до Мосьпана⁷⁴. Одягнув „5 штанів”... „собачок в сапожки”... поїду штурхати лисичок...

До ВУСППу його приймають, але „з визнанням своїх помилок”. Хочє він написати заяву:

– Визнаю всі свої помилки минулі і майбутні, навіть помилки своєї баби Килини, що в Лебедині пекла бублики*.

З тов[ариським] привітом і т. д. ...

*Надалі писатиму так як Кириленко і Микитенко...

А через Куліша і Аркадія новину про „Зорійте, зорі”. В Москві з усіх літорган[ізацій] складено комісію для перевірки тексту. Виявлено: плагіят. Але справа пішла ще далше: мова іде вже про підкуп автора, студента Волошина...⁷⁵ Не злорадствую я взагалі, а тут злорадствую...

(„– Не безпокойтесь И[ван] К[ондратьевич]⁷⁶ – А[вербах]⁷⁷ принял меры...”)

Цікаво: чим це скінчиться...

10. I. 931.

По дорозі з Утодіка⁷⁸ Кляус з власної ініціативи потвердив „інформацію” Вишні про Микитенкові „Зорі...”

Кфр. ВУСПП не приймає таких „пролітфронтівців”⁷⁹:

Куліша

Вухналя⁸⁰

Юр[ія] Яновського

Копиленка

З каяттям:

Вишню

Фельдмана⁸¹

Сенченка.

Ха!

О 12 ночі в дворі, під час прогулянки Цампи⁸² – зустрівся з Фельдманом. Мій чудесний Давид, цей комунар з Монмартра, пахне димом заводу, працею, втомою й радістю.

О 12 ночі – обід. А вранці знов до своєї газети.

„Пролітфронт” протестує проти ізбієння 7 младенцев, але – машина епохи дужча за наші протести, помилки, любов і ненависть.

Хе-хе!..

11. I. 931.

На засіданні драмсекції Утодіку Кляус робив доповідь про свою подорож до Москви. Гр[омадсько]-пол[ітичні] настановлення в роботі товариств. Шукання творчого методу драми. Нова робота. Говорив гірше, ніж завжди, ковзав по верхах, з відповідними рухами, але без запалу. Характерно, що „слово” взяло тільки двоє: кілька абзаців Мамонтов, і кілька речень Крассовський⁸³. Кляус скоує мислі. Кожне боїться виступати неумно...

Там же Кляус за допомогою Варавви⁸⁴, записної книжки складав декларацію для фініспектора. В цифрах – мат[ематична] точність, серйозність і скрайня совісність.

Навряд чи є друга така декларація!

Орлівна⁸⁵ просить найти їй любовника.

Мамонтов – шукає творчого методу опери.

Ірчан⁸⁶ працює над п'єсою.

Первомайський⁸⁷ ігнорує Утодік.

Плагіатор⁸⁸ приходить виключно по гроші.

НВ. Бачив в МК його декларацію.

17000 з сотнями.

Прислуга.

Няня, „синова няня”.

І цифри – з кондачка, розуміється.

12.I.931.

Сашок Копиленко⁸⁹

взяв драми Кайзера⁹⁰

Толлера⁹¹

Сінклера⁹²

Мольєра⁹³...

Очі десь в глибині, настрої розірвані.

Півроку „змарнував на любов”...

„Та власне в нашу епоху це саме найкраще...”
Проте в літературі „не роман, а нарис”.
Обмануте серце тягне – до заводу.
„До весни пописати, а там рибка, ліси і т. д.”...
І щоденний мотив:
– Завтра Соскін⁹⁴ дає літераторам гроші...
Докінчивши „Фалангу”⁹⁵, поніс на дочитання Лейтесу⁹⁶.
Розмова майже воєнна.
З його боку:
Найкращий баталіст – Ремарк⁹⁷.
Франц[узи] сватають Доржелеса⁹⁸ за свого кращого баталіста.
Барбюс⁹⁹ написав нову книгу про війну¹⁰⁰ (не справляє вражіння).
Ремарк друкує уривки нової речі¹⁰¹. Цікаво, але повторюється. Те саме покоління, те саме кладовище...

Радить мені писати, дописувати воєнний роман. Працює над дрібними речами...

З мого:
Серьожа – Маруся¹⁰² в світлі творчого методу.
Ставлення до скрайнього використання виграшних моментів...
Ліквідація психологізму.
Шукання крупного стилю для крупної епохи.
Письменницькі плани.

На ковзанці:

Роланд з Любочкою¹⁰³.
Любченко Арк[адій].
Копиленко.
Гжицький¹⁰⁴.
Майк Йогансен.
Смолич.
І – зміна...
Перші два вбирають в себе очі зацікавлених дам цілого „Слова”.

13 січня 1931

„В лісах снігу по коліно, зверху підмерзло, провалюється, собаки ріжуть ноги, аж боляче дивитись... Лисиці ходять по полю, сам бачив шук п’ять” – і мислівець¹⁰⁵ „с позором” вернув сьогодні додому.

І зараз же про „Запорожця”: чи дозволено. Дуже зажурився, що заборонено малпу...

Роланд, Гайдар¹⁰⁶ і Малахій¹⁰⁷ – випили по 1/2 пляшки „з приводу одержання гонорару”...

Фельдман затяг до себе нагору, та зараз же по обіді (10 1/2 г.) і почав куняти...

14

Одніс другу частину „Фаланги” до Рабіндраната Тагора¹⁰⁸, та й просидів 1 1/2 години.

„Подоланий самотністю” грів молоко. Спочатку досить таки нецікаво й докладно говорив Р[абіндранат] про 2 число „Червоного Шляху”, та потім перебіг на (очевидно) болючі місця про своє становище яко редактора¹⁰⁹, далі на літературу, життя, – і вже шкода було його покидати.

1. В І-му числі іде його цикл поезій „Чернігів”¹¹⁰. Окремо ЛіМ, здається, має видати 25000 з передмовою Скрипника¹¹¹. Але С[крипник] очевидно писати не буде і передасть його Хвилі¹¹².

Там – без точок і т. і. – Ми не повинні обмежитись Кузьмічем¹¹³ і неписьменністю. Якись орієнтаційні верхів'я нам доконче потрібні. От і в вас тут (шелестить стор. „Фаланги”) є експерим[ент], відступи від трафарету. Повинно це бути чи ні?

2. Сковорода. Р[абіндранат] сумніється, чи виконає.

– Мусить. Не має права не виконати, не докінчити. Я розцінюю людей не яко осіб, а як виробників певних цінностей. – Це була б катастрофа н[ашого] національного генія.

Вагнер¹¹⁴ – кепський драматург. Орієнтація на Шекспіра¹¹⁵ і Гете¹¹⁶.

– Невже у вас ще є сумніви? Ви мусите знати свої можливості, цілі і т. д. Несподіванки творчого характеру, в самому процесі роботи я припускаю, але – в цілому? Ваше: „всьому іронія?”

– Оцього я й боюся. Іронія – це ознака старости.

(Не старости, а зрілости й великого пізнання.)

3. Переказую свою розмову з <нрзб> з приводу вступу до партії.

– Я радий, що про мене говорять... Але що таке партія? Це сила, організація. Вона не дивиться на здібності окремих своїх членів, не береже чийогось таланту. Вона не зважає, чи може хто говорити перед масами, їхати на село і т. д. Вона вимагає роботи.

Так мене й в Академію обрано¹¹⁷. Був Озерський¹¹⁸. Та там, знаєте, такого нічого... А тепер кита нема, – а... академік мусить працювати...

(А ученого з мене не буде. Мені б треба для того: 1/7 Горбаня¹¹⁹, 1/4 Багалія¹²⁰ і т. д.)

– Належність до партії необов'язкова. Важливо бути сином своєї епохи і поділяти її передові ідеї. Важливий не партбилет, а комуністична ідея. Власне й це не обов'язково – комуністична. Ідеї прогресу: реформа землі, визволення трудящих (проти рабства), оновлення людства.

– Погоджуюсь.

4. „Людина в Києві”.

5. „Пізно кидати літературу”.

6. Думки про Донбас.

„Не важно процес, техніка, а відчуття мас, праці, життя, пульсу епохи...”

7. Натякав на звільнення з Академії – не розуміють.

8. „Чорні мислі”. „Поїздки до Києва”.

Розшифровка.

9. „Трель – ущільнення – обіда воскіпа”.

10. Вишня (п'є – ну й чорт з ним!).

Куліш (коли я узнав, що він думає тільки про себе, я змінив думку).

Хвильовий...

11. Східню мову, нікому нічого не кажучи, тихо...

12. Англ. Р. Тагор.

13. Турецькі книжки.

14. Бенгальський збірник.

15. Дніпрельстан¹²¹ – 2 роки тому.

16. Донбас.

17. Катедра.

18. Загул¹²².

19. Свідомий талант обирає передові ідеї, щоб з ними жити...

20. Вагнер. Музика...

На Шпитальнім¹²³ швидка хода Р[оланда].

– Як жизнь молодая?

– Нічевоо...

– Та очі блискучі.

– Очі блискучі? Да?..

Телеграма

480 Кічкаса 18 – 20 – 14 – 18 – 45 Харків

вул. Письменників кв. 21 Дніпровському

ЛіМ поступив хамськи сиджу без копійки не можу виїхати поговори негайно яловим коцюба.

т. Соскіну Чому цієї обіцянки не виконано?

Ви, здається, обіцяли 150. Таким чином, треба негайно послати телеграфом.

М. Яловий¹²⁴. 14. І. 931.

Зовсім не директивно...

15. І. 931.

Двічі заходив Павлуша. Дух – каламутний. Сумна розмова ковзала по дріб'язках.

В інтервалі між цими візитами – Падалка¹²⁵. Оригінальна, психічно могутча натура.

Зовсім пізно – у Лейтеса.

„Фаланга” і взагалі – війна.

16. І. 931.

Подія:

Вранці, годині о 10, Ю[лія] Г[ригорівна¹²⁶], „рятуючи Х[вильового]”, примчала вербувати мене в члени антиалкогольного т[оварист]ва. Далі до Вишні, Досвітнього, Куліша. Скрізь взято анкети.

В Утодіку:

...Куліш читає ант[иалкогольну] лекцію. Вишня моргає Х[вильовому].

К[уліш]: Там єсть пункт: „Ваше ставлення до напоїв? – Я напишу: Желательно увеличение градусов...”

Кляус в ударі. І збори провів прекрасно: чітко, по-діловому, змістовно.

А вечором після анкет:

Х[вильовий] – К[уліш] – Д[ніпровський]. Склали трійку – і почали загівляти.

Вечір єднання Лочафа¹²⁷ з укр. „цив[ільними]” письменниками.

17. І.

Прийхав Максимович¹²⁸. Не через пошту, а через банк...

Умовились: весною – на Дніпрельстан.

Захорував і зібрання у Вишні не відбулося. Прийшов один-єдиний Варавва...

Павлуша забігав тричі.

18. I. 931.

Павлуша. Зібрання на 20...

19. I. 931.

Павлуша. Я висловився проти „приватних засідань і приватного творення репертуару”. Погодився, і зараз же в Утодіку внесено до порядку денного: доповідь естрадної секції з участю Укрфіла¹²⁹ і інш. Вихід знайдено.

„Вісті”¹³⁰. Членські внески на 7 міс.

Характер зустрічей.

Відходок – треба чистити турбіною в 30000 кінських сил. Цілий Дніпрельстан.

Кляус вдруге друкував з М[арією] М[ихайлівною] покайного листа другу редакцію¹³¹.

Настрій жартівливий, хоча „серце стріля вгору і в мозок”.

Умикання.

Побачення.

Одеське кохання. За дверима – оглянулись.

Спосіб побачень, любовна декламація. (Зв’язок з попереднім.) 30 садівниць. Дітдома. Школи. „Цілий гарем і посередині Мик[ола] Гур’евич Куліш”... Якби не втік з Одеси – погіб би от женщин. 1924 р. на чистці претендентка.

Кохання Панча...

Як Панч спускається зі східців...

Як Панч вітається з знайомими.

Слісаренко (ММ).

Микитенко (на Лочафі).

„Большое дело Фітільова”.

Верблюди одногорбі і двогорбі.

Ідеї Полі Самійленко.

Борода Гурія Куліша.

19 січня 1931

Розформування „Пролітфронту”.

Голова О. Досвітній¹³².

Потім Аркадій.

Секретар Гордій...

Очевидно, мій милий сусід точно запише тези, думки, та хто запише репліки з місць, хто опише настрої? Не знаю.

Хвильовий – точний. Трошки суворо-трагічний, і вождь і не вождь, але комунар безумовно. Тричі промови.

О. Вишня наперекір своїй гумористичній вдачі, мабуть, під впливом загальним, ударився в інтелігентське каяття і богошукання (хоча по дорозі був зовсім веселий).

Кляус – перейшов усі стадії настрою. Був печальний, саркастичний, а кончив проповіддю і пророцтвами.

10 років – що лишиться од МіК?

40 років – кого вивчатимуть? – „Вальдшнепи”¹³³ (і „Нар[одного] Малахія”¹³⁴, хочу я цього чи не хочу).

Молоде покоління.

Старша генерація (Гоголь, Толстой, Достоевський і т. д.)

Він перший почав за злиття і лишився за бортом.

Партизани – по ту сторону барикад...

Суб’єктивно – прекрасний партієць, а об’єктивно – помилки і збочення..

„Старички” і „гегемони”... і т. д.

Аркадій – мовчанка, спокій і витримка.

Панч – трошки піднесений. Він бо не втрачає нічого.

Юр. Вухналь – безподобний. Він тут душа вечора. Хоча ця душа і зловживала „боржомі”.

Досвітній – діловитість, коректність і мудрість.

Лейтес.

Тичина.

Чернов¹³⁵ – спокій, певність, бадьорість, мудра, солідна бадьорість.

Копиленко (безсилий, але беззлобний протест).

І. Сенч[енко] – добродушний і милий.

Юр. Яновський – гарячність, але печальна.

Додому йшли – окремими групами.

Порівн[яти]: записки про перші дні „Пролітфронту”.

20. I. 931

Арештовано Орлівну.

З цього приводу закрутились віхорем найфантастичніші спльотки, чутки і т. д.

Але... нема диму без огня.

Копиленко – з саркастичними нотками поздоровлює Коцюбу вусповцем.

Валер Поліщук¹³⁶ проспівав біля самого ВУЦВиК'а дурацьку пісеньку шантанного характеру про свою незалежність (– Я пузатий поемами, романами і т. д. Чорненька жіночка обертається непорозуміло на пузатого „Гомера Революції” і гасить іронічну усмішку.)

Як працює Міша Яловий.

(Кабінет. Бретва. Гора паперів. Службовці через плечі. Дим, туман і – незмінна добродушність Шпола...)

Покінчив з собою П. Голота¹³⁷.

21. I. 931.

Приїхав Бібік¹³⁸ продавати „Ясельки”.

Людина психічно здорова, але політично іржава, проржавіла наскрізь. А шкода.

П[авло] М[ихайлович] „пропадає. Бачу його тільки сонного. Так само і він мене бачить, мабуть, тільки сонну”.

Так говорила „гадюка”.

Петро Голота – живий. Дуже добре.

22. Бібік поїхав до Москви, не бачившись зо мною.

Вечором запросив до себе Вишня. Там була П. Самійленко.

Яку силу часу марнує цей суцільний і нещасний талант, званий Остапом Вишнею...

23. I. 931.

Сьогодні знаменний день... Письменники діставали гроші. Не на законній підставі, а з протекції директора банку (Вишня, Пилипенко, Димний і ще хтось).

О 2 годині ЛіМ був уже повний. Тут: Тичина, Куліш, Смолич, Слісаренко, Аркадій, Копиленко, Яловий (вихідний), Юрезанський¹³⁹, Коцюба, Хвильовий, Фельдман, Петніков¹⁴⁰, Петро Голота (новий договір: комуна імени Горкаго), В. Вразливий¹⁴¹, словом, – все „Слово”...

Антикварний магазин. Шукання Аристотеля, Цицерона, взагалі класиків древности.

Потім до ГіЗу¹⁴², до ДВОУ: вірменські казки, книжки про театр і т. д.

Хвильовий і Фельдман (по дорозі) про Толстого. Р[оланд] читає кн[ижку] Ейхенбаума¹⁴³. „Поважав Толстого, поки не познайомився зі Стендалем¹⁴⁴”. Гофмана¹⁴⁵ – тільки дрібні оповідання, „Сер[апіонові] брати”¹⁴⁶. „Як жалко, що не можна тепер писати як Гофман?”.

А на розі – до Церобкоопу¹⁴⁷ по „кільку”.

Кл[аус] читав „Кадри”¹⁴⁸ – і критикував їх цілу дорогу. „Міщанський солодкий романс”...

О 2 ночі:

„Ти – Жан¹⁴⁹? Чому так пізно? Попросила собачка?..”

24. I. 931.

Прочитав в МК листа П. Голоти з Радлікарні ім. Леніна – після оживлення:

Почав пити 1925 року.

Пивнушки, самота.

Одрив од життя.

Подавав до ВУСППу – одмовлено.

„Плугу”¹⁵⁰ – також.

Книжки для бібліотек – заборонено.

Брак товариства, уваги.

Сімейні нелади.

В Донбасі – не найшов застосовання сил.

„Книжок Голоти – не рецензую”.

Письменники – на купки. Ворожнеча.

Наївно, але глибоко правдиво.

Тепер Голоті дають гром[адське] навантаження...

25. I. 931.

Засідання Утодіку з приводу Естради, розуміється, не відбулось, і ініціатори патетичних номерів опинились на квартирі у Роланда, що добув дві чудесні риби...

Полювання.

Іржа на рушницях –

Толстой – Стендаль

Гофман – Бальзак = Достоевський.

Сам Достоевський.

Поль-де-Кок¹⁵¹.

Межа таланту.

Верхів'я генія.

Стихійність і організація.

Стилісти українські (квартали).

Новий твір Роланда.

Умова на февраль: у березні
читання лютн[евої] продукції,
жюрі і –
нагорода...

3 аркуші на місяць.

Тепер у мене нема інтелігенції – робочий клас...

Потім – Фельдман.

Від 2–9 години = 7 годин збуджених, але цікавих і змістовних.

„Пролітфронтовці” – „вусповці”.

ознаки зростові,
розумові,
побутові –
і це вже назавжди...

„В степах”¹⁵².

Син Божка Савви¹⁵³.

26. I. 931.

Вечором у Павлуші, регулярно відсутнього, здибався з О. Ясним¹⁵⁴.

„Яблуневий полон”¹⁵⁵.

Драматургія.

Право голосу...

Комедія!

27.

– Привіт вам, граф... (Павлуша)

1. „Запорожець” вийняв з головлітівських архівів 4 томики Вишні...

2. Іде в Одеській опері.

3. У Франківців.

4. Петрицький¹⁵⁶ не хоче оформляти („Не проси, бо я тобі не можу одмовити. Краще я тобі даватиму 1000 крб. на м[іся]ць, присилатиму кожного вечора до тебе свою жінку, тільки...”). Київська опера зіпсувала його роботу. Замість справжніх дзеркал – замальовані. І бойчукісти¹⁵⁷ напали на Толю.

5. Ударив до 1 години дня...

6. Хоче попрацювати февраль... над „Дурою”, і вельми захоплюється.

7. (Я розпалював видіння оригінальної п'єси.)

8. Цілою купою ідемо сьогодні в „Березіль”...

NB. Кляус з Роландом „випили, закусили” і загальна прогулянка до „Березолу” не відбулася.

З годину сидів у Павлуші.

„Принудительный ассортимент” – некто в сером.

Розмова про постійний двір.

Сократовський характер господаря.

Інструкція Мурі¹⁵⁸.

Проект об'яви: „Працюю, і прошу не заважати”.

Таємнича телеграма з Ялти:

„Измучилась. Вышли денег. Зиночка”¹⁵⁹...

28. I. 931.

Коли у Павлуші набігає на серце, він спускається на один поверх униз і за годину-другу його розвіює... Це притаманна прикмета його характеру. Він не держить в собі ні злоби, ні радості. По суті, він не має протяжної злоби і щастя, бо зараз же „виливає” в беззлобному гуморі всі неудачі й удачі.

(Пор[івняймо] це з літературною манерою.)

Сьогодні він прийшов з двома пунктами.

I. З „Запорожцем за Дунаєм”, що йому псує Крушельницький¹⁶⁰:

1. Мар’ян перемонтував 3 дію, при чому тепер інтервенція відбувається в п’яному вигляді і на фоні балету...

2. Перемонт[овано] і зроблено заради цього балету.

3. Після ухвали інтервенції, п’янства й балету раптом з’являється... кулак Ротфронт („така дешевка!”).

– Хіба Папу не досить скомпромітовано зв’язком з отцом Зосею? Засіданням з проституткою, по мордасами і т. д. Якої ще треба компромітації?

– По-моєму, всі режисери, починаючи з Курбаса і кінчаючи Васильком¹⁶¹, є такий талановитий режисер, всі вони грішать одним: вони змішують жанри – драму, оперу і комедію...

– От я хочу дізнатися, чи це (кулак) не є робота Бортника¹⁶², щоб підставити мені свиню? Одстьобаю його на худ[ожній] нараді по перше число...

– Можу зректися цієї постановки через пресу...

II. А друге, Ваня, це мене страшно люблять...

М[арія] М[ихайлівна]¹⁶³ – Може, мені вийти?

– ...ВУСПП і „Нова Генерація”¹⁶⁴.¹

1. Телефон: Лісовий¹⁶⁵, Панченко, Дикий¹⁶⁶:

– Гонорар за мене на пропой оддаю, але сам не прийду, бо у мене болить живіт...

Умовляння, любовні інтонації. (А Панченко навіть зо мною не вітався...) ²

2. Зустріч з Семенком. Думав, що глибокий, розумний, талановитий.

Ти вважаєш мене за ворога? – Я взагалі не маю ворогів. С[еменко] пробачається за статті. – А ти ж був редактор, вождь? – Тепер я не вождь. – Він уже готує листа-покаяння. Подумав би зо два тижні, в чім же моя помилка, а то зразу ж: цукнули його, а він уже на задні лапки... І це називається письменник.

Реп’яшки:

1. Микитенко – Волошин¹⁶⁷ (лист Горева¹⁶⁸).

Ти не виписуєш „Комсомольської пр[авди]”?

¹ Яку мені гадость готують?

² Отой дурень Полт[орацький] наробив, а тепер бігає і питає, як би йому зректися? [Очевидно, ідеться про статтю О. Полторацького „Що таке Остап Вишня?”, див. примітку 59 – ТТ]

Хороша газета...

2. „Драм – пік” (трижди) Роланда.

3. 1-го фефреля починаю...

а) раз в декаду 1/2 літра;

б) капчону тараню з буд[инку]Блакитного.

4. Полювання на зайчиків...

NB. Взагалі про Блакитного¹⁶⁹.

29. I. 931.

В ЛіМ'ї з Вражливим – про Шайтана. З Лейтесом до будинку Блакитного, всю дорогу про „ленінський стиль”.

В МК Сенченко – про Осьмачку¹⁷⁰. Розійшовся з дружиною, хотів виїхати на Кубань, вирішив до Харкова, в Люботині згадав, що не купив Плеханова, пересів на поїзд. Тут почали його „переслідувати”, скочив, загубивши пальто. Десь підняли його робітники і приставили до району міліції коло ХПЗ¹⁷¹... Дзвінок зарослого, бандитського типа. Фігура: – Ви мене не знаєте? Я – Осьмачка. 5 день Сенченко ходить по установах, а завтра МК дає 160 крб на квиток і повертає хворого до Київa...

По дорозі до „Слова” Сенченко був в дурашливому настрої і все хотів викупати Квітко в снігу. Змова. Сигнал: сірники. Невдача.

Годині о 5 – у Аркадія.

1. Стара і нова професура (з приводу книжки Кюлле).

2. Чудесні вибори до міськради. Димний. Цехи. Комофракція. Кириленко „Як уже кандидатура пройшла по цехах...” Плагіатор. Недоля¹⁷². П[лагіато]р рекомендував Арк[адія], а автор „Аркадія Златоуста” збирав голови...

3. Передмова до трьох роб[ітничих] поетів (Калян[ник]¹⁷³, Нагн[ибіда]¹⁷⁴, Гор[дієнко]¹⁷⁵).

Мої зауваження.

4. Уривок з повісти. Кінець побудови.

5. Вертеп.

6. Радість.

Залізо.

Кров.

7. 13 тривоги.

8. Вибрані новели для Огіз'а.

О 10 годині О. Вишня з мадам – пропозиція поїсти в буд[инку]
Блак[итного] сухої тарані.

Кляус над „Патетичною”¹⁷⁶.

Роланд над військовою річчю.

30. I. 931.

Повернув Бібік. Справа купівлі дачі майже вирішена. (Кляус приймає
авдієнтів.)

Панч в своєму кабінеті...

Павлуша, Досвітній, Роланд „пішли, ви уже знаєте чого, до Чечвянського”
(Ю[лія] Г[ригорівна]).

Дістав від Тичини:

Любий Іване Даниловичу,

„Фаланга” –

це безперечно великий твір.

Це верхівля не тільки Ваше,

а й наше.

З таких верхівель

уже й на всесвітнє одкривається.

П[авло] Т[ичина]

25. I. 31.

Сьогодні у мене маленьке свято.

31. I. 931.

ЛіМ

А. Петрицький з рукою...

Аркадій з усмішкою...

Петро Панч надписує авторські...

Кляус – пробігом.

А все-таки бідне наше літераторське, бліде наше літературне!..

1. II. 931

Від 8 до 10 вечора Кляус розповідав „арбітрам” два варіанти фіналу „Патетичної сонати”. Розум, блиск, художня глибина, захоплення.

Зупинились на варіанті другому, цебто тому, що вигадася він сам проти поради Вахтангова¹⁷⁷...

2. II. 931.

На зас[іданні] Утодіку вискочив з конопель Досвітній з ідеологією контори. Трошки осік його я, далі ґрунтовно Кляус...

Нещасний Кляус видержував 3 годинний натиск шкурників всіх гатунків от Костенка через Мейтуса до безпринципного Майського, кінець кінцем, виніс цю справу на прилюдну (+Ірчан) фракцію...

Не знаю, чи пощастило йому вгамувати опортунізм і діляцтво „митців”, чи все було даремне.

Варавва був запрошений в гості і прийшов звідти „наче обпісяний”. А ще мріє про партію...

3. II. 931.

Після вчорашнього Кляус „не спав до 4 години ночі”.

По дорозі з буд[инку] Блакитного до ЛіМ'у з Головком¹⁷⁸ – на сільські теми.

На дворі не видно нікого, крім Копиленка та Сенченка. Февраль. Праця...

4. II. 931.

Заглянув на хвилинку Кляус.

– Сочіняєш? Ну, сочіння!..

Потім дважди Павлуша. Підбивав і мене „на облаву”. Оповідав чудеса про 25 зайців, 25 вистрілів на одну лисицю і т. д. Одівся Робін-гудом – і помаршував до вокзалу.

Казав, що Р[оландові] також не працюється.

Не думаю...

5. II. 931.

Нікого,
окрім
Панча,
в коридорі ЛіМ'а.

6. II. 931.

Кляус читав „любовні” уривки з „Сонати”.
8 – кінець і „хочеться одсвяткувати”...

7. II. 931.

Вернув із полювання Вишня: „осрамлений”.
15 душ убили 1 зайця –
тут же зажарили і з'їли.

Естрада дуже цікавить. З 1/2 години – на цю тему: серйозно, глибоко, захоплено. Характер.

Має „тревожные известия” про Хвильового і Досвітнього і боїться: чи не пропаде у них фефраль? Вони вчора „отдыхали”...

8. II. 931.

Павло М[ихайлович].
Податок 1500.
Резолюція Кляуса: „Сплачувати”.
„Дуру” вчора розпочато.
Дві дії – є вже й закінчення.
Дві інші – ще трохи неясно.
Без любовних фінтіфлюшок, без сюжета.
Дійові особи:
жінка-лікар,
чоловік-бухгалтер (соціалізм – это учет, учет – это бухгалтерія, итак бухгалтерія – это социализм. Головний бухгалтер – головний соціалізм).
Дід, папа, мама.
Бабушка, мама папи.
Жінки з дітьми.

Комсомолка і т. д.

Лінія наростання – по діагоналі.

І пікантні подробиці про „Кадри”¹⁷⁹.

Волошін – до РКІ.

Волошін – до ЦІК’а.

Студенти Інхоза – за Волошіна.

Ректор Інхоза – за свого студента.

Волош[ин] – партієць, канд[идат] парт[ії], б[увший] чекіст.

Знає всі ходи – і шукає правди.

Комісія 23/7 не дійшла висновку.

Тінь Авербаха.

Примірни́к п’єси в Утодік’у.

Сюжет, типажі – ті самі.

Дорфман – Мося і т. і.

Словом, вариться цікава трагікомічна каша.

Годині о 8 на виставці у Блакитного

Панч

Копиленко

Сенченко

Фельдман

Слісаренко

Смолич

Падалка.

Мізраелі¹⁸⁰ мене потряс.

9. II. 931.

Засідання Утодік’а. Казан. І нова лекція Кляуса шкурникам.

По дорозі Хаторг¹⁸¹, 2х3 і ідилічне свято закінчення „Сонати”.

10. II. 931.

Павлуша кликав на полювання.

Інформація про Роланда: 40°.

Запорожець 19–20. Крушельн[ицький] зняв „кулаки і взагалі – слушається”.

Позитивних мом[ентів] більше, ніж негат[ивних].
„Дура” – уже в роботі.

Телеграма Бібіка: „Недоумеваю. Жду Утодіка Хосте¹⁸²”.

Коцюба: Розгром – постанова ВУСПП’а.
Проліт політики (Досвітній, Хвильовий, Куліш і Епик¹⁸³).
Думки про вступ (перереєстрація дає надію).
Посівкампанія. 120. Роман з робітн[ичою] тематикою.
„Бронзовые люди” – 100 с.
Плагіатор на одній сторінці з Ворошиловим.
Голота вдруге. На цей раз револьвером...

Сенч[енко] Турксиб¹⁸⁴.
„Жизнь молодая”.
Деборін.

11. II. 931.

Коцюба зайшов спеціально спростувати чутку про Голоту. Шантаж спрац[ював]. Передається в сфері...

12. II. 931.

Епик – поздоровляв ВУСПовцем.
Коцюба – в числі 8 уже прийнятий.
Але радости мало.
Синя фарба обгортки.
У мене – скепсис.

13. II. 931.

Коцюба запрошував в оперу, на ген[еральну] репетицію речі, „яку може заборонять”.

Я не охочий до „клубнічки”. А вертаючись, Максимович кинув: „Гидота. Добре ти зробив...”

Вікна друзів моїх допізна, до глупої ночі освітлені.

Кляус носить з новою річчю „Голубий готель”. Шалена енергія!

14–15/II – зовсім безлюдні.

Приїхав з полювання Вишня, але він не заходить.

Засідання Утодіка з Кляусом відбулось трохи мляво.

Майський може заморозити людину, групу, мітинг...

Уклін Первомайського – принаймні, уклін принца Уельського.

Лише новина, непевна, але знов-таки, мабуть, не без вогню, про „Роман межигір'я”¹⁸⁵. На цей раз уже не студент, а далекий узбек... (новина Коцюби).

А за стінами гримить реконструкція...

16–17. II. 931.

Вчорашній день поганий, і під кінець п'яний і... гарний.

Вишня вернув з полювання „з посрамленієм”.

Запросив на „Запорожця”, на репетицію, ще не генеральну.

Ходили з ним „по мукам”, шукали грошей. Він, здається, 50 крб добув, а я посварився з Ю. Шполом¹⁸⁶ – і досить таки крупно.

Роланд пише п'єсу.

„Майстер Строган”.

Перша картина – чиста, рельєфна, зроблена добре і навдивовижу – театральна.

Парвеню за буржуазії.

Приспособленець за дикт[атури] пролетаріату.

Висуванець.

Карнавал висуванців.

Роман – головний пункт сьогодні.

Гасла, засвоєння гучних гасел, праця мислі.

„97”¹⁸⁷ і „Майстер Строган” = два путі, дві епохи...

Вишня, Фельдман і я ходили на останні репетиції „Запорожця”.

Страхи – передчасні, і спектакль вийшов прекрасний...

18. II. 931

Кляус взяв „Політику” і „Етику” Аристотеля.

Розмова про Платона.

Буддизм – <нрзб> – Платон.

З клунками, караванами купців йшла й філософія.

Замкнуті культури – ерунда.

Сократ у Платона...

Вишня – вручив „перепустку” і полетів „по парохві”.

А на воротах „Слова” зустрів: Бажан, Юр. Яновський з Тамарою¹⁸⁸ і... Яловий.

На репетиції багато наших: Кляус, що просидів сумно весь вечір.

Роланд з температурою.

Смолич, Копиленко, Первомайський і плагіатор...

Василько і Гаккебуш¹⁸⁹.

Новий театр.

Замовлення п'єси...

Щирість Юлії Григор'ївни...

Суворя критика Досвітнього – з гвинтиком.

19. II. 931.

О 10 годині – Аркадій запропонував позичити гроші. Зараз у нього – „багато”, і можна надовго.

Я був зворушений, але „тимчасом” відмовився.

Це наслідок розмови з Яловим, з цим сатрапом з малими сими і холуєм з великими тими...

20. II. 931.

О. Слісаренко з Даго.

Собаки – взагалі.

Теплота: 14–16°.

„Ромашка”.

Агроном і письменник.

21. II. 931.

Утодік.

Кляус не висидів, о 2 до ЦК.

Досвітній голова, а Майський – ж[о]па!

Мейтус і ¹⁹⁰ –

Костенко¹⁹¹ – шкурники.

Весела компанія!

Слісаренко. Хлібна картка.

(– Печаль –)

22. II. 931.

О. Вишня вперше після прем'єри.

І була ж історія з „Запорожцем”!

Плесский від Александровського.

Черпак.

Фурер.

Любченко П[анас]¹⁹².

Піль-Цуцкін, Піль-тіре-Цуцкий і т. д.

Пал-Карє – Мсьє Карє і т. д.¹⁹³

Котяче опалення... (А коли коти відпочивають, тоді голову правління і оправдома.)

Дістав листа від Софіївської-Левітінської, з Кисловодська. Все листування перечитав Аркадію.

Пав[ло] Григ[орович] – в МК:

„Фаланга” – замах на Леніна – творчий метод.

(Чернігів – Чернігів...)

(Лісовий і Коцюба рятує будинок.)

Моменти:

катастрофа з поїздом,

верба – дерево – Сан¹⁹⁴.

Люшня хоче показати дорогу...

Розстріл кавалериста.

Коняка – Берта.

Набої – пальці.

Маруся... доходите до полових органів, до такого оголення, а это добре, художньо¹⁹⁵.

Не читав нічого подібного.

Подача: і Сан, і городи, а війна – з середини.

Толстой, а не Ремарк; Франк – <нрзб> .

Наростання без зупинки.

Нема хиб, нема слабих місць.

Вистояє за стільки років...

23. II. 931.

У Панча – Підмогильний.

Дружнє інтерв'ю – і хамське поводження.

Буквально: чорний кабінет божевільного!..

24. II.

Остапові – „пишеться грустно”.

Вчора з Роландом випили по шклянці чаю, тільки чаю, набридло вже.

Роланд порадив, і П[авло] виступає на перших загальних консолідованих зборах ВУСППа з промовою¹⁹⁶.

Теза: партія керує всім літ[ературним] рухом і нема чого, товаришочки, хуячиться.

Тільки побоювання, щоб внутрішні вожді-старателі не почали всіх стригти під йожик – щоб було вільне змагання за стиль, за художні прийоми і т. д.

А коли провокація – буду мовчати (як виступлять шайки...)

Як Кляус реагує на „відмову”.

Про Панча:

обмежений, дурень,

самовдоволений,

просвітянин <нрзб> штибу,

черевики почищені,

піджак на певному місці,

спішити не треба,

діти вобуті, одягнені, ситі,

полапати дівчину, щоб не знала дружина.

Плагіят – мати вмирайте, бездарність. „Голубі ешелони”¹⁹⁷ – гавно (протиवाга Хвильовому).

Три-чотирі аркуші, тисяча крб., з них п'ятьсот на витрати, а п'ятьсот на речі – про чорний день.

Ні слова живого,

ні мислі,

бухгалтер, класичний тип бухгалтера, політ[ітичної] помилки не зробить, а як зробить, то йому її виправлять.

Тумба, не бити ж по тумбі, – краще її обійди!.. і т. д.

До будинка – Гордій і Павлуша.

Розмова – про метод писання.

Вишня – і чорнетка, сідає – все ясно, хоча в процесі писатиме...

Історичне засідання ВУСПП'а.

Промови – щирі, теплі і щирі...

Млинці.

Гор[ъ]кий – Ролан.

Франс.

Ніцше.

Оголення людини.

Мислящий художник (Бойчук – Петрицький).

Самобутність <нрзб> П[авло] Гр[игорович].

Ущільнення...

Як ви дивитесь на плагіатора? – Аби платив членські внески.

„Голубі ешелони”, „Роман Міжгір'я”, „Кучеряві дні”, „Без ґрунту”¹⁹⁸...
(Божко).

– Тепер покладіть їх на музику і пойте (Чернов).

„Ліквідація письменства на базі суцільної вуспізації...”

25. II. 31.

Захорував на ангіну Гордій М[аксимович].

На лікаря 5 крб.

Обида на ЛіМ (200 крб. аркуш).

Просьба Ю[лії] Г[ригорівни].

Вишня. „Ти – живою? – Живою...”

Все цікавиться промовою: чи не було у нього чогось принизливого?
(Ясність мислі – ясність мови і викладу. Мова народна без заїкання,
проста і мудра...)

Любов і розуміння Роланда.

Жаль до Кляуса...

Одстрочка змагання – на 2 тижні.

І дія уже готова. Але написав і „так стало грустно...”

26. II. 931.

Провідував Гордія Максимовича.

27. II. 931.

Кулик – Микитенко. Форма вітання.

28. II. 931.

Кляус на в[улиці] Шпитальній¹⁹⁹.

Закони Ману²⁰⁰.

I. III. 931.

Пів до 11 до Кляуса.

Закони Ману.

Переклад „Сонати”.

Матеріальне становище.

Він же з Довженком²⁰¹ – Яновським і, безумовно, Роландом

„отдохнули на півночі”.

Платон – Евтіфрон²⁰².

Апологія Сократа²⁰³.

Лукрецій²⁰⁴.

„Цветочки” Фр[анциска] Ас[сізького]²⁰⁵.

Жизнь – это большая вещь...

Надворі, на льоду Сенч[енко].

З півдня Юр[ій] Яновський, зі сходу Аркадій.

„Раз поета ново[го] секретаріату – слухали”.

Дез: Любченко, Доленго²⁰⁶,

автор „Алой были”²⁰⁷

і

я...

З чого помер Лукрецій²⁰⁸?

„Скепсис – божевілья – самогубство”.

Од читання 50%.

Сам – 100.

Ю[лія] Г[ригорівна]. Роланд сумує...

2–4

Ю[лія] Г[ригорівна].

Роланд сумує.

Пропозиція вчинити примирення.

19. III.

Розмова з Тичиною.

Антиалкогольний агітатор.

По повороті з позицій: „Я вже виконала свою місію...”

„Юлія Уманець”.

Поправки редактора...

Вишня читав одпувіть.

Присутні: Романицький²⁰⁹ і я.

Лукавий софізм: „З висоти своєї учености і всезнавства...” – обидва.

Звонок до Роланда.

Реклама українська.

Чутки про мою п'єсу.

Порятунок укр[аїнської] драматургії.

В куток! – одпувію.

„Под стол!” – поява Пенелопи.

„В[ишня,] я тебе ревную...”

Ноги і пика Вишні.

Кляус на зас[іданні] Утодіка.

Наука шкурникам.

Коли Кляус буває строгий.

Спочити од Утодіка... – А я?..

Дзвінки Любочки. (Справлялась про здоровля...)

Ясельки – Кулішівка.

Коцюба. Успіхи і розквіт таланту.

Роман а la Фауст²¹⁰.

3. III.

Доленго на літ[ературному] гуртку.

Вражливий. Кавказький дарунок.

Ревнощі Чернова.

Копиленко.

Собаки Хвильового...

Чернов. Порада. „Директор будинку відпочинку”.

Бібік – бомбардує телеграмами. „Приїду...” Малоросія!

Бухгалтерська книга – причча во язицех...

5. III.

Вишня приніс із города „бурака”.

„Є де мухам какать”.

Мур²¹¹. Ніс гарний, щоки гарні, тільки очі покрасити.

Пора уже – для потомства.

6–8. III.

6 – здається, жодної стрічі: очевидно, публіка працює над котячим опаленням.

7. Також. Ю[лія] Гр[игорівна].

8. Вишня дома.

Порожнє слово: пробачення.

Роланд на кухні.

Приїхав Бібік.

Аркадій студія.

Індивід[уальна] психологія.

15. IV. 931

Павлуша (про літературу):

„Пролетаріят в мазуті, в вугіллі... йому важко в забоях – він мало сміється... Буржуазія перед смертю танцює фокстрот, а прол[етаріят] воскрес – і не сміється. Треба його заставити сміятись. Треба йому дати <нрзб>... Треба одмити його після праці, після вугілля. Роланд і він, Вишня. Хто не дає радости? Панч, Любченко, Яновський, Сенч[енко], Копиленко, Тичина... Майстрі й не майстрі: 4 і 6. Література не пролетарська – без пролетаріату. Пролетаріят не тільки терпить нас – він любить. Сумніви, болі...”

„О. Вишня – это человек, которого все должны любить. Навіть той, що зроду не сміється...”

Весняне полювання. Пташка. Гарна²¹² і Цампа.

1933

V/22.

...З війни я привіз одну травму – неодступну думку про смерть. Повсякчас в окопах чекання її, підсилене в роки громадянської, перейшло й на мирне життя. Я постійно думав про неї. Нежданну, передчасну, трагічну, безглузду. Не було жодного оповідання, в процесі писання якого я не думав про те, що вона застане мене на нескінченій фразі.

Боявся я її? Ні, просто я не міг уявити її, власне застосувати її до себе, через те я її завжди уявляв і завжди примірював. І те і друге давали в сумі якийсь чорний жах. Мені хотілось од нього втекти – покінчивши з собою.

Таке в основному було моє „відношення” до смерти.

В моїх чернетках єсть план цілого роману „ЦК ВКПБу із глибоким жалем повідомляє про смерть”²¹³, де я хотів на всю широчінь розгорнути цю тему, мою найзаконнішу, найбільше продуманну, і найбільше притаманну, і найбільше улюблену. Може, коли я й візьмуся за неї, хоча тепер виконаю її зовсім інакше.

Справа в тому, що смерть в уяві моїй перестала бути страшною.

Коли перша аналіза принесла мені вістку про кохані палочки, раптом, тут же, за кілька хвилин, відбулася ця трансформація. Мертві перестали мене лякати. На вулиці я ставав (коли їх проносили) і з новим, з теплим чуттям, дививсь і на самих, і на їхніх супутників. І коні, і катафалк з його смолоскипами, і музика, й люди – все прибирало нового освітлення. До порожніх гробів я почував якусь таку химерну ніжність.

Сама смерть (для мене завжди недалеко) – робилась проста і дивно олюднена.

Рідною матір’ю (це найніжніший для мене образ!) стала вона для мене тоді, коли вона взяла Хвильового²¹⁴. За короткий час його лежання на третьому поверсі „Слова”³, коротке прощання в Будинку Блакитного, короткий шлях до цвинтаря, до закриття кришкою дорогого обличчя – я поправ її і присвоїв.

Смерти для мене не існує.

Віднині я дивлюсь я на неї – як на нежданну візиту хорошого друга.

.....

Хотілось би тільки дещо зробити. Таке, ради чого варт було пережити таке до цього часу невеселе життя, як моє. Таке, за що варт було заплатити

³ Я дивився на нього годинами. Я перекладав його з столу в труну. Стискав одставлену руку. Вдягав на ноги убогі капчики. Не випускав з рук – ні на крок.

такою неймовірною жертвою. І якби знання, що такого зробити мені не дано, – я б охоче схилив мою голову на материнські груди.

А хочеться написати мені:

про самого Григоровича²¹⁵,

про Гур'євича²¹⁶,

Михайловича²¹⁷,

Тичину –

так, як про них інший ніхто не напише.

Докінчити, або краще – зробити по-новому „Народе мій”²¹⁸ – (так, як ніхто).

Воєнний роман.

„Сира – земля”²¹⁹.

„Електра Киммерійська”²²⁰, також роман.

І якусь таку річ, в яку в одну вложити весь розум, всю душу.

Буде це те таким – не знаю.

А втім:

умру я безумовно радісно

і буду з гроба – простий і ніжний

– до живих.

Ранок

23. V. 933

Уже 10 день!

І все-таки, що він помер – не йметься віри.

Психіка одштовхується.

Психіка не приймає.

На дворі очі піднімаються до балкону третього поверху: чи не горить нічний вогник м'ятежного художника? Вікно кабінету темне. А серце питає: невже не засвітиться ніколи?

На сходах ухо прислухується: чи не почується голос друга, що повертає з нічної пивнушки?

В квартирі його все переставлено, а кожна річ повна спогадів про нього.

Він бродить вулицями.

Він піднімається сходами.

Він непевною ходою пересікає двір.

Він ходить по всьому будинку.

Він умер тому, що вмирав на наших очах протягом кількох років.
Умирав же він тому, що був рожденний вождем.
Як вождь, він страждав, що література йде хибним шляхом.
Як вождь, він був безсилий перебороти обставини.
Він не міг примирити непримириме.
Відповідав за всіх і був позбавлений змоги справедливо розподілити всім ролі.

Він мучився за свою генерацію, яку полюбив найбільше і яку політики ставили в найгірше становище.

В літературі – групізм, кар'єризм, куликовське²²¹ болото, офіційно-революційне, офіційно-освячене званням „пролетарських письменників” – їм же вся слава й життєві блага.

І попутники²²²,
друзі його старі, теж майстрі, гнані, духовно голодні.
Він метався між двома таборами.
Його злами – не приймав табір перший.
Його поведінку не ухвалював – другий.
Наскрізь хворе оточення.
Нещасливе родинне життя.
Брак великого рятівничого.
Кохання надзвичайної жінки.
Сіре, безнадійне становище укр[аїнських] письменників.
Соціальні „труднощі”, що проривали стіни його кабінету. Трубили в уші на кожному кроці.
Невдоволення було йому чуже.
Він ковтав усе, збираючи в свою ніжну велику груди, один за всіх переживаючи.

Він умирав і яко художник.
Вульгаризатори, упрощенці, ненависний сатана з бочки²²³ вимагав від нього зміни тематики, нового змісту, а по суті – халтури й омани – художник дозрілий хотів говорити на повний діапазон, розгорнутись на всю широчінь.

Засобами, за пляном, вимогами чортика художник не міг утворити великих речей, писав речі дрібні і слабкі, – і бився в безвиході.

Конфлікт художній утворював конфлікт ідеологічний.

Розкол поглиблювався.

Художник балансував над прірвою. Критика – змова мовчання⁴.

⁴ Округ Хвильового і роздування лжегігантів.

Дрібні удари самолюбства кожного дня, починаючи од ганебного „якого(сь) там Хвильового” до позбавлення пайка Йогансена²²⁴.

Літературний талант в'яв, осипався.

Гуллівер серед ліліпутів лежав пригвождений в саме своє безсмертне чоло.

Соняшна душа розривалась.

Вона кричала з третього поверху „Слова”, вона блукала нічними вулицями столиці, із пивнушки до пивнушки, не гоючи рани...

.....

Його чистою кров'ю куплено десяток пайків і в пишний колір розцвічено тоги убивць.

24. V. 933

Пізно вечором – П[авло] Г[ригорович].

Гості з КУ.

– Що ви ждете од з'їзду²²⁵?

– Нічого.

– Над чим працюєте останній рік?

– Над старими речами.

– Як вплинула на вас постанова 23/ІІІ²²⁶?

– ?!

Візити й телефони красивих жінок.

– Де ми можемо зустрітись?

– В редакції.

– Але ж ви десь живете?

– Маю приміщення.

– Де ви приймаєте?

– В редакції...²²⁷

Працює над ІІІ сценою „Сковороди”. Працює уже кілька днів з справжнім захопленням.

Працює глибинно – над річчю безумовно безсмертною.

(Погляд його на безсмертні твори.)

Как серна гор, пуглив и дик,
И слаб, и гибок, как тростник:
Но в нем мучительный недуг

Развил тогда могучий дух
Его отцов. Без жалоб он
томился...²²⁸

Навіть смерть Хвильового він прийняв – як Мцирі. Переживання про себе. На зовні навіть усмішка в той час, як під ним, одним поверхом нижче, лежав наш трагічний друг. Він переживатиме цю смерть ціле своє життя, але хто про це знатиме?

До речі:

дуже боюсь, що з легкої руки Меженка²²⁹ (музика!) з уст тих, хто бачив Тичину і не зазірав йому в душу, так, як в свою, – так і в історію перейде він, як – сентиментальна ікона.

Хто наважиться сказати, що Тичина –
Вишенський²³⁰ – Сковорода²³¹ – Залізник²³²?

Ця людина має своє могутнє кредо.

Могутній ум.

Любов і ненависть.

Реальність сприймання.

Пророцьке передбачення.

Сила волі.

Упертість.

Іронія.

Скепсис.

Діапазон: од сили й жорстокости вождя до ніжності дитини.

Політичний обрій.

Марксистська освіта, взята власним розумом.

Філософія в віках і філософія в віки.

(„Пишуть про мене, як про музичного поета... І ніхто не взяв, при-
міром, мужського начала, логіки образу... – Розуміється, скромно...”)

Мітинг і промова.

(Беззлобна людина, що не знає простої досади.

– Яка це нудна людина!)

Відповідальність за свою епоху.

Слово честі, почуваю:

зроблять (сукини сини!)

мадонисто-послушницьку задавлену ікону.

„Се – Тичина”,

– Прометей
– загине.

Коли бояться
„мужського начала”,
то божественного –
і поготів.
(Попробуєм...)

Гаккебуш і Василько.
(Години три. Тільки про нього...)

Тичина ще: калорифер.
Щирість! – Не завжди!
Портрет: тиль згорблений,
поріділа пишна [шевелюра],
очі – рот – губи. Секрет усмішки обличчя.
Жарт[ує] несп[одівано] дотепно.

На березі моря:
великі народи – великі твори.
– А Бельгія – Верхарн²³³?

Убивство.

Комашинка...

Оцінка Бажана²³⁴:

дош – скрипучі пера.
Чоботи і капці.

Великі твори (Фауст) –
– Умови!

(Ціла людина.)

Будинок медиків.
Доктор – лікування людства.
Лікар жіночих хороб.
Наркомат всесвітнього здоров'я.
Дружина і дочка.
Дружина.
Др[угорядні] персонажі.

Дике і дивне кохання.
 – Связь времен²³⁵ –
 – Розкол времен –
 Трагедія.

Сьогодні, 24 – о 6 Кляус.

Три дні – (...)

Вигляд – після тифу.

Візита Щупака²³⁶.

Годинна розмова про „Маклену”²³⁷.

Узяв – „Прощай, село”²³⁸.

А видання томиків? (Три видавництва = одмовились.)

До з'їзду – дома. (Кулик – трусливий ентузіаст.)

З'їзд всесоюзний – на село! (На місяць.)

Може, пощастить одвернути – на осінь.

Впорядковує з Ю[лією] Гр[игорівною] – спадщину²³⁹.

Тези до з'їзду²⁴⁰

Література

– писані літерами твори людського розуму, розраховані на розумове споживання людських колективів.

Твори, що діють на свою сучасність, змінюючи її лице.

Твори, що діють в далекому майбутньому і стоять вічно-зелені (<нрзб>) і молоді – просто як пам'ятки людського генія.

Люди, що пишуть ці твори...

Літератори єсть:

– наслідники культури, борці, агітатори і пропагандисти ідей, учені, соціальні реформатори.

У всі часи й у всіх народів:

синтетичний образ (Солон²⁴¹) –

талант правителя й поета,

трибун і літератор (Ціцерон²⁴²).

NB В історії так і лишилось діла та імена цезарів-полководців, філософів-поетів.

– Були поети-владарі.
Були письменники-міністри.

2. Співці в стані цезарів (почасти Овідій²⁴³).

3. Вороги й суперники цезарів (той же Овідій Пушкін, Лерм[онтов] – на берегах Дунаю).

Пушкін²⁴⁴ – убитий за пляном Б[енкендор]фа²⁴⁵.

Кос-Аральський солдат²⁴⁶.

Короленко²⁴⁷ – колодник.

(Достоевський²⁴⁸.

Толстой.)

(Їхнє гром[адянське] становище. Їх знали й любили народи.)

Корол[енко] – потрясав гр[омадською] думкою Європи.

Т[олсто]й здригав стіни цілого світу.

В наш час:

духовні вожді (не тільки інтелігенти).

Горький²⁴⁹.

Ролан²⁵⁰.

Барбюс.

Шоу²⁵¹.

Жид А.²⁵²

Синклер.

Тип.

Новий <нрзб, закреслено> письменника:

(емігрант, по ту сторону барикад).

Народження письм[енника]-комунара (попутник).

Ідейна платформа соціального вождя і літератора.

І його –

сіре, як солдатська шинеля – становище.

(Письменника з повн[им] з[и]б[ранням] творів.)

Чого бракує письменникові?

Політики випередили письменників (Фельдман).

Насамперед: творчої атмосфери, партійного (власне комуністичного!) оточення, знання роб[ітничого] класу.

(Робітничий клас)

Центра політики і мислі.

(Кабінет) Філософія епохи.
 РВМАХ.
 Перетворені ідеї своєї епохи.
 Шекспір – Єлизавета²⁵³ з двором, ученими.
 Гете²⁵⁴ – Веймар²⁵⁵ <нрзб>

З великих людей не був з великими світу цього тільки
 один – Езоп²⁵⁶, але й той, я гадаю, був рабом у значного
 патриція.

Кабінет,
хата,
хатня філософія

Колективізація. Кінець Ф. М.
 Світова правда. Хлібні фабрики.
 Здорово закроєно.

Раптом:

миші спинили поїзд.
 Я – в хаті – думаю:
 миша спинить поїзд соціалізму.
 Чому я так думаю? – Бо я один,
 я нікого не бачу, нікого не чую.
 Що сказав би мені політик?
 NB Що я дам політику?
 В боргу не зостанусь.
 Наслід[ування] світ[ової] культури.
 Крупне мишлення.
 Коли політик ф[ілософі]ю М[арк]са, то я її – назад,
 до Ар[истотеля] і трошки далі. А може, ще дещо цікавого...

У нас

Письменник не знає політика.
 Політик не знає письменника.
 Політику – відпов[ідальність], творчість письмен[нику].

(Фадеев²⁵⁷) – роля прислуги.
Письменник може спостерігати і бути надхненим.
Але двері для нього – зачинені.
Там – творча робота, події, реформи, а письм[енник] –
описати щось в закр[итій] кімн[аті].

Наслідки: іконописні комуністи.

Покажіть мені образ комуніста навіть у письм[енника]-комун[іста]!
(Куліш – Лука, Гамар²⁵⁸.)
Збірний образ к[омсомоль]ця (Калушевич, Лже-Шекспір).
„Анатема”²⁵⁹.
Мій секретар „Шахти Марії”²⁶⁰.

Я не бачив вождя:
Косіора²⁶¹ – ніколи;
Петровського²⁶² – чув здалеку;
Чубаря²⁶³ – бачив портрет;
Затонського²⁶⁴ – в автомобілі.

НВ Єдиного великого комуніста, якого я бачив зблизька, – це був зам
нарк[ома] РСІ Майоров²⁶⁵, але й той хвилини дві „виганяв” мене з кабінету, за те, що я зайшов без доповіді його секретаря.

XVII Партконференція:
радісний Кулик (тр[усливий] ентузіаст)
і невеселий – я.
– З газетних шпальт всі букви однакові.

Нові міста (буде біле місто, а воно – сіре...).
Дніпрельстан (балачки).
Опера.
Стадіон (!__!)
Двічі!

Лицем до письменника.
(Було: до села, до (навіть) лицем до свині! Пора лицем до письменника.)

Комун[істичне] оточення, виховання, перегляд творчості (імен і явищ).
Театри.

Обмін думок. Творча атм[осфера].
Критику – на виспіль! Чистка
всіх і всіляких авг[ієвих] стаєнь.
Гарантія од свавільства і розбою.

Мист[ецько]-гром[адський] кон-
тр[оль], ініціатива – люди на
постах культури, ліквідація лже-гі-
гантів.

Групізм! Витягти з черги!
Притягн[ути] до партії, кон-
фер[енція] міськради. Урочисті
і т. д. з[ібран]ня (бачити, знати,
битись в пульсі епохи).
Нові города.

(Див[ись] попер[едню] стор[інку].)

Літконтроль* (окр[емо]).

Специфікація (окремо).

За межі УСРР.

СРСР – нацменш[ини] Союзу.

На міжнародню арену (нам тісно на Україні!).

Командировки по Союзу, за кордон.

Окремо:

партійність літератури.

Письм[енники] на вироб[ництві] – секрети, партія, інт[елігенція],
роб[ітники].

„Русские товарищи”.

Не завжди грамотний вульгаризатор.

„Кокетл[ива] усмішка комсом[ол]ки”.

– А коли він, літконтроль, має рацію, – то... він не знає, що я не при-
ніс ворожий твір, а мою власну трагедію...

Становище надхненного спостерігача мені нестерпне.

Я, письменник NN, хочу творити і відповідати за епоху.

Сталін²⁶⁶ – Горький – од Москви до останнього ударника.

Домінанта,
притаманна тематика, або Коло досвіду (єресь!).

Тем[атика]: воєнна, робітнича, колгоспна, актуальність (<нрзб>).
ЛіМовські привілеї.
Шарпанина, метушня (прикладі).
Не витиснення – збагачення.

„В Лабораторії”²⁶⁷.

„Чернігів”²⁶⁸.

„Завойовники”²⁶⁹ – (в свинячий голос, які Щупак заніс на карб українським 23 квітня²⁷⁰).

„Металісти”²⁷¹ (до речі, притам[анна] тем[атика]).

„Наступ”²⁷².

„По той бік серця”²⁷³ (парадокс!).

Кузьміч – Коцюба (тираж романів).

Йогансен (и другие).

Мати (яка мати? Уенерівська чи пролетарська? Читач не знає символів.
Конкр[етна] мати, жінка, що породила трьох синів).

(Благословенне лоно, що принесло Черв[оного] Укр[аїнського]
Письменника, який говорить мовою, зрозумілою мільйонам.)

„Ховрашок”²⁷⁴.

Світлячок (чи Слимачок).

П'єси в кіно (РСФСР).

Вишня – на ролях головного інтенданта.

(Панів²⁷⁵ – пас гусят,

Вишня – розподіляв гусят,

тільки Паніву в ті часи було 7 літ, а Вишні – 47²⁷⁶.)

Офіційна вимога до Вишні:

– Ти творчість дай!

„Гуманіст доби пролет[арської] рев[олюції]”!

Ми ставимо до тебе вимогу не на фейлетон

– наблизився – ухилився, –

а на „Мертві Душі”²⁷⁷,

на <нрзб> Хлестакова²⁷⁸,

що шпаціює й сьогодні по бур'янах революції.

Театр.

Штучні кар'єри

не по документу таланта.

Суц[ільна] „Пісня пісень”²⁷⁹.

ФУ!

ЯКИЙ ХАОС!

10 год[ин] вечора.

Заскочив на хвилинку до Т[ичи]ни.

(„Отак ходиш по кімнаті, згадаєш його –

і враз – несподівані образи, ситуації...

Звідки? Звільнилась енергія...

Може, вона перейшла в мене?”

А потім: „Може, вона перейшла в вас”)

Узяв свою роботу і в мене прочитав початок сцени III (Вахтанг – Огенія²⁸⁰).

На очах росте. Остання сцена буквально – шекспіровська.

Але до конкурсу – безумовно не скінчить.

Для такого твору потрібен ще мінімум – рік.

25.

Цілий вечір Т[ичина] бавився з моєю хворою своїнькою²⁸¹.

Хотів би я, щоб той богомаз,

який писатиме з нього архівну ікону, побачив свій оригінал

і в такому вигляді!

(Виключно – п'єса.

Поза темою – жодних книжок.

Надхмелений і ясний.)

Снився він. В сумному в[игля]ді.

(Моє „Вийми, Жан, вийми”.)

Батьки теж – невеселі...

(„Моє ім'я в жалібних рямцях”...)

NB „...Умер дурно.

Засуджую.

Тобі раджу...”

26

ЛіМ. Гонорар п[исьменни]ка.

Мідь і срібло...

28.V. – збираються в Хосту.

Поруччя.

Дзвінок.

Коридор і т. д.

Альфа – під дверима.

Др[ужина]на Йогансена²⁸² „балує” собаку.

Вечором з Кл[яусом] до Дан-ки.

Впорядковує рукописи.

Ю[лія] Гр[игорівна] і Люба.

Мати (заповіт)²⁸³.

Турбота про матір.

„Прочно ушел старик”...

„3 секунди. Одкриті очі.

Крик Д[освітнього]ого і Ю[лії] Г[ригорівни]...”²⁸⁴

„Кооптація”. Реакція.

3 томики драматурга.

3 томики клясиків.

Сьогодні весь вечір і завтра весь день – до рукописів.

Змучена Ю[лія] Г[ригорівна].

27

Максимович повідомив про закінчення нового роману²⁸⁵.

Переписувати – нема охоти.

Новини з М[оскви].

Годині о 2 – виконую доручення Ю[лії] Г[ригорівни].

(Могила, Ком., Панч, Кир[иленко] – нікого!)

Щасливий ідіот!

Аркадій (МК і ЛіМ).

Лише 4 дні тому...

Серце.

Старушка.

(„Прийшла в савані, дивиться:

та це ж той молодик, якого люблять старушки...

починаючи од Хр[истини] Д[анилівни]²⁸⁶. Подумала і – полетіла.)

Петрицький: книга²⁸⁷.

Гонорар – безглуздий договір!

Фінінспектор.

Доручення Ю[лії] Г[ригорівни]. Підпис.

Люба.

Вечором – у мене.

Іще доручення. Спогади.

Що його убило?

Моє оповідання про ніч з рев[олюції].

1/4 на 12 Кляус – від Ю[лії] Г[ригорівни].

З спадщиною – більш-менш ознайом[илися].

Нотатки, яскраві ур[ивки].

„Як працював письм[енник]”

останнім томом.

„Вальдшнепи” – те, що надруковано.

Уривок „Ярмарка в країні голуб[их] дил[ижансів]”²⁸⁸.

Золочівськ. мр. – складає Любочка.

Періоди Кляуса²⁸⁹.

Доба Діда Миколи²⁹⁰.

Шукання себе в „Синіх етюдах”²⁹¹.

„Осінь”²⁹² – повний занепад.

Завершення дискусії²⁹³.

Після [19]27 – нічого.

Власні помилки Кляуса²⁹⁴ – з передмовою автора.

Як директор Шевченківськ[ого] Інст[итуту]²⁹⁵ зрєдагував VI томів Васильч[енка]²⁹⁶.

Над розб[итим] гніздом²⁹⁷.

„Зграї над снігами”²⁹⁸.

Заголовки над розділ – для Хвильового, а не для...

Пече романи.

Л[юбов] Гр[игорівна]: теорія Ф. – „подлая теория

ситого буржуа, що дорвався до Л²⁹⁹”.

На скільки літ?

Бажан – Борзенко³⁰⁰.

(– Не з того дерева!)

Первом[айський] – звисока.

(„Хвил[ьовий] застрелився – тепер почнуть стріляти його
последиші”, – фраза П[ервوماй]ського.

Не хам?)

28.

Годині о П Кляус знов пішов до Ю[лії] Г[ригорівни].

Я розбирав статті – до і ваплітовського періоду.

Любочка на романі.

Ю[лія] Г[ригорівна] (розуміється) на дріб'язках.

Кляус жартує, зве п[окійни]ка тільки ніжним „старик”...

Нотатка про Блека та про мій кабінет.

У К[ляуса] теж щось подібне. Він описав свої –

черевики. В п[ершому] в[ипадку] – гостре сприймання і несподі-
вані образи.

На тимч[асову] схорону я взяв рушницю, Кляус – машинку. Список
складено й поінформовано.

(Квитки.

Розписка в одерж[анні] р[ома]на.)

Свідзінський³⁰¹. (Інструкція Кляуса через мене – до кінця року дати
[томик] А[ристофа]на³⁰².)

Кляус полює: засинає на болоті, легка лихоманка.

Танок (Льолі³⁰³).

Куски червоного неба.

Вистріли.

Помахи і шуми птиць.

Правопис.

„Хулій Хурина”³⁰⁴ – молодість.

Захоплення автора. 1/2 п'єси.

Втрачена сміливість думки. Тепер
якби й наказали бути сміливим.

Сестра старика³⁰⁵.

Сестри і Ю[лія] Г[ригорівна].

Ніч на вокзалі.

На Серг[ієвому] Майдані³⁰⁶.

О 4.30 прибились додому. Дощ.

Наша дорога...

Тези В. Ф. – помилкові.

12-та...

Важко і боляче.

NB

Кохання Кляуса.

Портрет загубсоцвиха³⁰⁷: сіра шапка, селянські чоботи, вуса Т. Шевченка. „Війшла. Глянув. Красива жінка. Між 30. Вища за мене. Повнява³⁰⁸.

В неї закохувались: вищі по службі, кращі за мене чоловіки... Я не розумів: чому вона мене кохає. Так і не знаю: чи вона кохала мене, чи ні?”.

Перша візита. Школа і квартира. Чоловік за дверима (що згодом влаштував їй „сцену”). Вигляд. Схвильованість. Жести. Голос К[ляуса] – гучний. Розмова: духовні тв[ори] і інші високості.

Перший поцілунок – на дверях. „Обалдела”. Влепил (?). Вона на балконі.

Далі: поцілунки, кіно, по людних місцях, де було видно нас. Вона реагує – жахом. Потім – звикла.

П’яний Кл[яус]: „Ти чуєш?” – ні звука.

(Безпритульні.)

Степ. Хуторі. Жита. Маки. Мак. „А це мені мак? Я загадав на нього”. Як збожеволіла. Назад. Не перебільшую. Верстов п’ять од трамваю. Сіла. Плач... Останнє побачення. Харак[тер] героїні:

Вона була горда. Прокинулася жінка – після втрати маку.

А після поцілунку першого:

„Вона – красива. Отже, чи може вона бути нашого класу. Буржуазка”
і т. д.

Настрій героїні, коли її одвідував коханий гість...

(Фінал. Коридор Редакторату мови. Кожна людина, Ж[ане], має свою трагедію. Портфель. Листи. Ревнощі. Законний „муж”).

Як не напише сам старик – колись треба занотувати для нащадків...

(Нотатка 27. X. 929.)³⁰⁹

Вчора, в вівторок, була прем’єра „Марії”³¹⁰ і я не міг бути на чистці³¹¹. Ярмаркова публіка³¹² загалом задоволена з його прекрасної поведінки, глибоких відповідей, широти розуму „очищеного”, але він сам сьогодні в стані пригнобленім. Сьогодні ж вертались гуртом, не було жартів і дотепів. Запропонував піти в кіно, і ми швидко, попереду всіх (своїх) пішли скороченим шляхом.

– В моєму житті було три драматичні моменти, – розповідає. – Екзамени, що підрізали мій життєвий шлях³¹³, моя доповідь на <закреслено>, що

я почав з Володимира Святого, і вчорашня чистка. Головна моя трагедія на трибуні була та, що я не міг бути <закреслено>, і того морального очищення, що я ждав, не вийшло. Катарзиса грецької драми не було. На душі – брудно і холодно. Не міг же я щиро сказати, як я дивлюсь <закреслено>. Я вважаю, що художник <закреслено> угадав укр[аїн-ський] фашизм, що оце цими днями тільки розкрито, що <закреслено> треба було за це похвалити, що це (не знаю його кінця) <закреслено> прекрасний роман і т. д.³¹⁴ Я був стомлений, в'ялий. <Закреслено>. Сказав, що в мене був „матовий” голос, і я зрозумів, що й весь виступ мій був матовий. Я ждав удару по комусь <закреслено>. Коли вони пройшли, гаразд, я вже знав, що удар призначено мені. І я не помилився. Треба було дискредитувати когось, і це зроблено. Тепер буде краще і для нашої нової літорганізації³¹⁵, і для мене, коли я буду стояти осторонь. Хай працює молодь. Так приємно бачити, що вона, талановита молодь, є. Ковтун³¹⁶, Сенченко, Момот³¹⁷... Шкода мені моїх <закреслено>. Чи напишу їх тепер? (Захоплять інші теми). А я хотів дати філософську трактовку <закреслено>. Далеко, за межі У[краї]ни, вона не пішла б (п'єса), але для України це була б моя найкраща річ... Не знаю навіть, чи закінчу тепер <закреслено>. Не знаю взагалі, чи буду ще жити, чи буду вже доживати...” Я називав його ідеалістом, романтиком, героєм <закреслено> п'єси <закреслено>, радив м'якше реагувати, не падати духом і не втрачати активного тону. Та я його добре знаю, щоб не вгадати, на який час виведено його із „строю”. Словом, в глибині душі і мені було сумно... А на дворі був вітер і летіла харківська мжчика...

– Головне, що я тут – чужий. Будь тут два, три <закреслено>, і все було б зовсім інакше. А я тут, у <закреслено>, мене ніхто на роботі не знає, поведжусь на ячийці незалежно, і нема в мене друзів... Ніхто, абсолютно ніхто, не виступив за мене з словом. Ячейка змовчала, обійшла мовчанкою, знехтувала мною. Виступ <закреслено> був непочутий. Словом, почував я себе досить самотньо. А будуть чистить <закреслено>, – виступлять негайно <закреслено>.

Був один тільки в усьому цьому хороший момент. Це коли я вийшов на трибуну, я побачив молоденьку стенографістку. На губах у неї була якась така співчутлива усмішка і такі хороші людяні очі. Вона тесала олівець і дивилась на мене. „Зараз, мовляв, будуть мучить тебе, і я все запишу, запишу і твою промову...” А я дивився на неї і знав, що промова моя буде погана, не така, як би мені хотілось. Розуміється, я міг зробити виступ такий...

– Щоб далеко було чути...

– ...Да, щоб далеко було чути, але взяло гору почуття відповідальності, переміг у мені партієць... Що ж тепер? Комісія напише: в партії залишити, але... неврівноважена ідеологія, хитання і т. д. Фактично я буду партієць, але... од роботи доведеться одмовитись. Повного голосу я вже не матиму. І так уже буде до краю... <Закреслено> все буде по-старому. Я міг би поправити свою репутацію, перейшовши на „вуспівський стиль”, але по-вуспівському я писати не буду...”.

Говорили ще про <закреслено> зове „політичним Малахієм”, про нашу молодь, про 800–900 душ нашої молоді, що пішла за голубими мріями і т. д. Хвиля переказував К[ляусові], що „академічний змовець” ненавидить <закреслено> і <закреслено> з цього дуже вдоволений. „Він замовчав, знехтував всю нашу революційну літературу” і т. д., і т. д.

(Пропуск)

28. XI.

Був <закреслено>. Так і не пощастило мені розвеселити його розмовою, і я дав йому роман. Цим він зацікавився і просить додому. Пішли на чистку: <закреслено>, вусповці. Всі чекають на чистку <закреслено>, а він страшенно хвилюється і жартома каже, що тепер він напише психологічне оповідання, як член партії чекав 2 тижні на чистку і що з цього вийшло. Аркадій закрився в інституті марксизма³¹⁸, майже не працює. Не працює ніхто. Якесь психічна депресія...

3 оповідання рядового партизана про Кляуса⁵

1 Крестьянский Советский Днепровский полк. 10 июня оформлен в Херсоне. Таран – командир, Кулиш – помощник. Встретился в Херсоне, 10.VI., когда были слиты партизанские отряды. В том же месяце – наступление на Олешки. Взято три орудия, 16 офицеров. Кулиш „стратегические способности проявлял”. Простояли потом мес[яца] 1½. Был прорван фронт, отступили на Николаев. Бой около Еврейск[ого] кладбища. Ранен[ых] 60. Потом бросились через Варваровский мост³¹⁹. Стояли дня 3. Бой с Деникиным, Петлюрой и Махном. На Умань. Попали на Ирпень, стояли мес[яцев] 5. Голод, нужда, масса армии. Наступали на Киев, забрали Крещатик. Поражение – кипятилок, стреляли с крыш.

Под Рождество 1919 взято Киев.

Была дисциплина. Баштаны – ни-ни!

⁵ Прод'армійця Яременка. Освіта – 4 кл[аси] пар[афіяльної] шк[оли] в м. Копанях.

Умело взяли полк в руки. 4000 чел[овек] в полку. Из Киева – на Перекоп (Яременко – на польский фронт).

К[улиш] – спокойная, выдержанная натура, без всякой ругани. (Партизаны ругались.) Обращался – хорошо. Его любили. Никогда никто не грубиянил. „Влияющая фигура нашот этого...”

В одном из серьезных боев, на Варв[аровском] мосту, когда „полк окрутили” Петлюра, Махно, Деникин, – К[улиш] принял активное участие, остановил от паники словом. Тогда мы захватили галичан 500 и „много офицеров”. Рассказчика поймали, мордовали. Он – озверел, схватил утюг, хотел убить – Кулиш „остановил меня”.

Одет „в самое препаришное, грязный, черный, заросший бородою”.

Это влияло на красноармейцев.

Когда перешли В[арваровский] мост, наших чел[овек] 7 было оторвано, часть хотела перейти до Махна, Кулиш уговорил на митингу – „удар в спину революции”.

В Кам[енец]-Под[ольской] губ[ернии], деревня Василиха, в июле [19]19, наших 4 чел[овека] убито.

После этого расск[азчик] перешел в строй. Садок. Пригласили ребят. Тут инцидент⁶...

Второй случай. Забрал я лошадь у дядька. Страшнейшая была дисциплина⁷. Тут снова К[улиш] – вернул я лошадь. Сам отвел хозяину.

Петлюровские броневики на Белоцерковщине. Там – сильные были бои. Полк уже назывался 347. Взято броневик.

К[улиш] – в бою – в передних рядах, на правом фланге или всередине.

29.

Доручив ЛіМ Всеукраїнському просвітянину³²⁰ зредагувати VI томів Васильченка.

Оний виконав завдання так:

Васильченко	Просвітянин
батюшка –	під
празник –	свято
в квартирі учителя –	в учительській квартирі
именно –	саме
положив –	поклав

⁶ Кулиш вызвал: – Слушай, Я[ременко], на этом не сделаешь революции...

⁷ Палился – можно сказать – через час тебя не будет.

завідуючого –	завідувача
затія –	витівка
город –	місто
на його долю прийшлася –	йому випала
последний –	останній
ящик горіхів –	мішок (!!!) горіхів
невідомий –	незнайомий
прощай –	прощавай
бог прибрав –	хвороба забрала
осталась –	лишилась
будуть сіно косити –	коситимуть сіно
і т. д. і т. д.	

Це називається:

сам письменник,

вища освіта,

директор Шевченківського інституту.

В Румунії не найти такого невігласа!

Не доведи, боже, попасти по смерті до рук його асистентам!

30

Кляус в голубому стані.

Почав з Епіка, а кінчив на могилі нашого друга.

– 3 старика борода зелена росте.

Сіли з Вухналем, не на могилі, поблизу, спиною до нього... витягли 2 огірка, один дає сусідові... Сяду й на могилі, але... Зимою, в сніг, коли ітиме сніг... скажу: „Чуєш, старик?”.

Вухналь заплакав, я за компанію. Ідемо, а позад нас громадянин, теж плаче:

– У вас, конечно, умерла мати...

(– Хорошо сделал старик... – ? – (Розсердився) – Он меня предупредил. Теперь я этого, конечно, не сделаю...)

Спав – „під мотив полонез” на канапі своїньки години 1 ½ .

П[авло] Г[ригорович] – в доброму настрої.

Числа 3–4 – на Київ, в сер[едніх] числах – до Чернігова, де умовились побачитись. Монастир: „Борт. і мене” – мені самому незручно, але – там же Подвойський³²¹...

Меланія Загорська³²².

Родина Розумовських³²³.

Розумиха і т. д. – далека історія.

(Але П[авло] Г[ригорович] органічно з неї росте і вона для нього – як і власне життя.)

Копіювання Могиянського³²⁴. Цехи. Образи.

Сковорода. Сковорода...

Ю. Яновський з Т[амарою] забрали К[ляуса], а П[авло] Г[ригорович] з В'Арфоломом³²⁵ – пішли о 1 год.

NB „Приходжу додому о 1. Зустрів Одчинив мені Вова³²⁶, стрічає Джой³²⁷, виведу його, заходжу в кабінет – тоска, самота. – Чоловека у мене нема, человека! Не сплю, гризу подушку...”

31.

З'їзд наш одкладено на осінь³²⁸.

1 червня

Вечором завітав Сашок К[опиленко].

Посумували за небіжчиком.

Вернув Гр. Епик із Москви.

Пропонує мені дати книжку на переклад.

А „Фаланга” лежить у чіхлі 9 міс[яців].

Кляус. (Його серце. „Пийте і куріть...”

– Що ви, докторе? – Це гарні хлопці. Все одно вам недовго жити...”)

Рецензує він книжку Борзенка³²⁹.

– Значне „даровання”?

– Так.

(Не толстовско-короленківська помилка?)

2.

Кляус. Війна. 347. Мемуари.

Вечором П[авло] Г[ригорович] – „Пурсоньяк”³³⁰.

По дорозі: укр[аїнське] життя.

Звізда.

Умови.

4. 5.

Кл[яус] і П[авло] Г[ригорович].

Як і про що розмовляють драматург і поет.

„Пурсоньяк” в Березолі.

Г.

„Мина Мазайло”³³¹ (повторний мотив).

Кл[яусу] – скучно й самотньо.

Поет продовжує „Сковороду”, уперто перемагаючи опір матеріалу і свій власний настрій.

Повторив III сценку I дії з невеличким додатком (пані й дударики).

Критика підкреслила „зростання” драматурга і зазначила, що дударики³³² – лубочні („Голодні ми, не бийте нас”). Дударики повинні показати соціальні зуби, щоб цим протестом протягти нить до гайдамаків.

Всеук[одрама]³³³, а далі в скверику розмова з Левітіною³³⁴.

Жінка нападає на жінку.

Місяць – і забули хвильовізм.

Роланд в гробу.

Т[ичина] – попрощався (Київ).

Товариш Старк³³⁵ і <нрзб> театри.

6.

О[лекса] С[лісарен]ко з Даго, я – з Цампою.

ЛіМ.

Мистецтво.

Наші плакати.

Література.

(Коли що над як...)

Вожді...

7.

Муза Гор[дія] Макс[имовича]³³⁶ – поправляється.

Роман на II арк.³³⁷

Доповідь вождю про соц[іалістичний] реал[ізм].

Інцидент з Коряком³³⁸.

Чутка про Д-ого.

Кляус – весь організм руйнується. (Зуб.)

Надійшов Аркадій.

Голод. Тиф. Ілюстрація.

(Соц. <нрзб> – не го_ний.)

Вожді.

Красний дьячок.

Кузьміч (Лейтес: „Слушайте, у вас на <нрзб> – читали?“).

Пер. + 1000 крб + 1 пуд пш[ениці] з якогось кол[гос]па.

2-м секр[етарем].

Кандидати Нема людей (мое обурення).

Григорович („В день смерти, останні дні: в літературу
йдуть Т[орі]ни³³⁹” (моя ред[акція] Григоровича).

7 і 63.

2 голоса...

На „последышей” (я розповів з спеціальною метою):

– На зло Пер[вомайськ]им умру своєю смертю...

К[ляус] повісив на стіні портрет нашого друга, і сидючи на канапі,
жестикулює на нього:

– Григорович...

Жаль, ніжність, розуміння.

Не було ще жодної стрічі з друзями, коли б ми не говорили про нього.

Наш, ясний, живий і близький.

Все ждемо. Ждемо його...

Приїхав із Москви Олесь Д[освітній] і завітав до мене, коли я був
у Кляуса. Смутна душа шукає його друзів...

8

...Сьогодні, 8.VI. о 1 год[ині] дня до мене додому завітав мій колиш-
ній лектор французької та англ[ійської] мови А. Я. А.³⁴⁰ (адреса), який
після незначних вступних фраз розповів мені, що за кілька день до смерті
М. Г. Хвильового він був у італійського консула³⁴¹, де викладає дружині
консула, здається, французьку мову, і побачив у нього італійський журнал⁸
(журнал начебто з нашої, з Короленківської б[ібліоте]ки), де видруко-
вана стаття про хвильовизм під заголовком „Україна проти Москви”, він,
оповідач, зацікавився статтею, брав її додому, стаття глибока. Очевидно

⁸ За лютий ц[ього] р[оку], ім'я журналу не названо.

автора в українських справах добре поінформованого;

що стаття ця, очевидно, належить перу попереднього італійського консула;

що тепер, очевидно, має бути стаття про смерть Хвильового;

що учениця оповідача, дружина консула, цими днями від'їздить до Італії –

і тут же звернено до мене просьбу поінформувати його, оповідача, про причини смерти, про лист, залишений небіжчиком, і т. д.

В делікатний спосіб я одхилив дивну цікавість, після чого мій авдієнт залишив мою квартиру.

Вважаю, що відомості, яких невдало добувалося в мене і які, очевидно, будуть добуті в іншому місці, мають бути скеровані проти Радвледи – і довожу про це до відому Держполітуправління.

Підпис. Адреса.

Уранці, гуляючи з собачкою, зустрів Гжицького. Турбується про червонозаводський театр³⁴² і пропонує підписати листа до редакції. Охоче! У нас бо топчуть золото і – вихваляють говно!

НВ Лист до редакції написаний погано, але я дав свій підпис.

3 9 до 12 грали з К[ляусом] в карти.

10

О[лесь] Д[освітній] прийшов, але не другого дня.

Москва. Новини.

Нікіфоров³⁴³, Прибой³⁴⁴.

К[ляус]. Дев'ять...

Винзак.

Геній за 1 міл. літ.

Місяць – дарма.

Безнадія.

Син купця і монумент купчихам.

Анти:

Англійська педагогіка.

С. Д. – анархіст!

Сила, воля і талант.

Генеральний твір.

Далекосяглі, але імперативні.

Завдання.

NB До роману.

13.

11. О[лесь] Д[освітній] поїхав до Москви.

2 прим[ірники] „Привида”³⁴⁵.

Годині о 9 група:

Майк Йогансен

Слісаренко

Копиленко

Сенченко

Доленго

Падалка...

На воротах – Кляус.

„Динамо”.

За пляшкою пива:

„Привид” – одну сцену.

Творчого тону не має.

Про село – ВЦК.

„Маклена” – в липні.

„Прощай...”³⁴⁶ – Репетком:

Дмитрик – КСМ³⁴⁷,

постава питання.

Марко – другорядна <нрзб>

маса, подія, ідея.

Хв[ильовий] – не людина.

Тебе – гартує.

Мотив:

Мажорний п'яниця.

Умови і „целеустремленность”.

Григорович і Гурович.

„Ви мене, друзі, не розумієте...”

„Фауст” і „Горе от ума”³⁴⁸.

– Не умови, а гр[омадянський] протест.

„10 п'єсушок”

– Я б розгорнувся...

Од думки до філософії доби.

„Подн[ятая] цел[ина]”³⁴⁹:

Міцний середняк.

Тал³⁵⁰, Телешов³⁵¹, Чіріков³⁵², Серафімович³⁵³.

„Мастер” Луначарського³⁵⁴ – ні!

Епігон.

Сад – для чого „ <нрзб>”.

Запахи.

Тили.

Переконливість.

Порів[няти] з „першою весною”.

4 місяця – не використав. Не взяв, забракло таланту.

Світогляд – стиль – техніка.

– Еклектик!

І вже по дорозі додому – про нього, хоч він ходить серед нас з самого ранку свого улюбленого числа...

15.

Кляус так і не прочитав „Привида”, який проголошено (–) конкурентом „Маклені”. Всього лише одну сцену.

Василько прочитав другий примірник.

Коштом скорочення 1 половини – поширити другу.

Викинути „невідомого”.

Яскравіше – есдемократію.

Показати фашизм.

Попрацювати над образом, якого там немає жодного.

„ „ над мовою – (до цього зобов’язує фірма).

Проти прози – слабо.

Я додаю:

Оживити Невідомого, давши йому розв’язку на кораблі.

Розв’язати там же – професора з дочкою.

Сцену „дочка – професор” пересунути наперед.

І – хоч раз за цілий вечір усміхнутись.

Кляус в городі –

шукає парусових черевик.

Відзив про „Привид”.

Підписання угоди на друк „Маклени” і „Села”.

Зустріч з автором „Малоросії” і розмова про „Кварцит”⁹.
З секретар Всеукомдрами.
Сьогодні збуджений і милий.

В ЛіМ'і – Петніков³⁵⁵.
У дворі „Слова” – Бажан.
(„Мука слова” – чи слова?)

NB

А мій новий роман –
„ВЧК Медсантруд з глибоким жалем повідомляє...”
– майже оформився.

Головна – проблема життя і смерті.
Безконечна печаль – безмежний патос.
Memento mori – гімн.
Лице епохи в дзеркалі людини.
Ідеї і люди.
Філософія філософії.
Смерть землі.
Секрет життя – ланцюг людини.
Члени ЦК умруть – ЦК буде жити.
(Не ЦК – ідея людського прогресу.)
Рівновага епох (таланти, вожді, полководці).
Самогубці (скрайня теорія).
Рокованість – межа.
Старики.
Плин і зміна поколінь.
– Він буде – мертвий. Кожне лице буде мертво.
Живий похорон (ювілей).
Розкуйте стаття.
1800 міл[ьйонів] Львів Толстих.
„Остання людина”.
Ціль боротьби.
(Боротьба, а не повивальник. Спорт і – няня. Беззубе людство.)
Влада.

⁹ Просвітитель почув жарене м'ясо. Чи не можна мовляв спекулювати? Все 'дно – мертві сраму не імуть.

Всі святині й абсолюти.

Мораль.

(Пайок і – Кант³⁵⁶.)

Поставити гаряче проблему – може навіть єретично!

Розгром і смерть індивіда.

Рецепт із п'яти слів.

Безсмертя...

Перемішати з бездимним

порохом і – бахнути –

по суспільству!

Велика епоха – великий стиль.

Ворожий дрібницям, епізодам, амурам і витребенькам.

Стиль – масив.

Стиль – повстання.

Стиль – творчого пориву.

Сильні, повнокровні чуття.

Природа – повних запахів, форм, фарб і звуків.

Природа,

людина,

переживання,

діла –

повним, звучним, бадьорим оркестром.

23.

19/VI Кляус таки виїхав на Одещину.

„Слово” живе дивним життям „тихого божевілья”. Вряди-годи мигне та чи інша знайома фігура. Вразливий, Слісаренко з собаками, пара-друга випадково збіглись у дворі, коротка зустріч і – знову пустеля, над якою от уже місяць третій бродять дощі.

Всім (О[лексі] С[лісаренку], Г. М.) моїм ровесникам, що знали й любили його, працюється туго. Щоправда, Сенч[енко] скінчив вчора повістужку з XI віку, не нашого, арк[ушів] на 4 – і більше нічого не чути. Неможлива психічна депресія!

Я взяв був свій „ВЧК медсантруд”, накидав три розділи, але сьогодні кидаю. Надто все свіже, болюче і головне – кипить нехороше чуття. Треба спокою – у мене – тривога, рівноваги і мудрости – у мене – злоба і обурення...

.....

- (... 1. „Кампанелла” Ліста.
2. Рапсодія VI.
3. „Поема” Скрыбіна.
4. „Кукольний кек-вок” Дебюссі.
5. „Інкетюд” Пфейфера.
6. „Осінь” Шемінада.
7. „Іспанське капріччіо” Мошковського.
8. Рапсодія V Ліста.
9. 3 балада Шопена.
10. 2 балада Ліста.
11. „Прелюдія” Шопена.
12. „Скерцо” Шопена.
13. 5 і 2 ноктюрни Шопена.
14. Соната VII Бетховена.
15. „Вальс Фауста” Ліста.
16. „Фантазія” Шопена.
17. „Марш” Прокоф'єва ...)

Микола Куліш
(нотатки до біографії³⁵⁷)

Темні батьки. Батько, його портрет, фізичний. Портрет соціальний. Од старого режиму через революцію до смерти сторожем вол[осного] ревкому³⁵⁸. Окремі характерні моменти. Мати. Оповідальний талант. Походження (мандрівна полтавчанка).

Хлопчик – чабан. Древній дід з отарою³⁵⁹. Потяг за горизонт – „до залізних стовпів, на яких держиться небо”³⁶⁰.

Народня школа. Учителі. Хлопчик виявляє талант³⁶¹.
Город³⁶².

– Ставши підлітком, пізнаючи себе, нуте до своїх шкільних зошитів ті причини, що зробили його „злим і заздрим”. (Уже тоді усвідомлював він соціальні контрасти свого походження, життя.)

Справді: це був „злий підліток”. Керівники і добродії притулку не могли зробити його ручним³⁶³. Свої рани ховав про себе. На язик – злий. („Тіпун тобі на язик...”) Коновод всякого незадоволення в притулку і в школі. Дарунки как должное. Непривітно. Соц[іальна] іронія. Сарказм. Незалежна поведінка³⁶⁴.

Товариші. Міша Перерва.
Приятелі (Всеволод Римарев та ін.).

Однокашники (Портнягін).

Вороги (Барбаумов і Ко).

„Колорит”.

„Прогнивший общественный строй” (продовж[ення]: журнали³⁶⁵).

1905 рік – останній клас гор[одської] школи³⁶⁶.

За живий відгук на політичні події школу „реорганізовано”, і К[уліш] вилетів з школи³⁶⁷.

Років через три – гімназія общества „Образование”³⁶⁸.

В. Панкеева³⁶⁹.

Безправність гімназії не притягає кваліфік[ованих] педагогів „в футлярах”, поруч різних нездар – революціонери (включно до розстриженого о. Олександра). Вплив їх на „молоду молодь”. (Витковский М. М., І. П. Замотвило, К. І. Табунов, А. В. Калубіна.)

Кв[артира] Шевченко³⁷⁰ – проти Ворожченко.

Скрипка і гелікон³⁷¹.

Проти тюрми.

Кв[артира] Невель³⁷².

Кв[артира] Мішеля³⁷³.

Бібліотека дяді Мішеля³⁷⁴.

Що читали юнаки (історія цивілізації, філософія, класики всіх часів і народів).

Портрет К[уліша] в юності.

Журнали: „Наша жизнь” (легальний)

„Колючка”

„Стрела”

„Веселое язычество”

„Братила”³⁷⁵.

Інцидент зі звільненням.

1913 рік. Гімназія здобуває права, але... починаючи з молодших класів³⁷⁶.

„Синуси і косинуси”.

Тифліс³⁷⁷.

Вчився – посередньо. Математика – зовсім погано. Зате – русский язык...

Художник-декадент.

„Матері Україні – її вірні діти”.

Український вірш.

Прокляті питання:

„Боль мира сего”.

„Мировая тоска”.

„Освобождение от власти вещей”.

„Первая любовь”. (Бледные трупы. Памятник – сюжет.)

„Современная сказка”.

Майбутня дружина³⁷⁸.

Інструкція на канікули.

Юний педагог на хуторі.

Мрії – університет і слава³⁷⁹.

„Сатирический сатириконт”.

Ролі друзів (Мішеля).

Собака (____)

Скрипка: гелікон (що через 20 років зазначить в „Патетичній сонаті”).

І _____

Мобілізація (під абрикосом)³⁸⁰.

Школа прапорщиків.

Смоленск³⁸¹.

„Непобедимый и неуловимый” – 224 Юхновский пех[отный] полк³⁸².

Фронт (листування).

Революція.

Цензор „з непорозуміння” (?!).

Жванчик³⁸³.

Майбутній драматург – режисером.

1917 рік. Проскурів³⁸⁴.

Інцидент на вокзалі.

Олешки³⁸⁵.

Член Дн[епровского] Раддепа³⁸⁶.

Редактор газети „Селянська думка”.

Арешт (на 3 числі)³⁸⁷.

Листопад [19]18 року³⁸⁸.

Повстання випускає з тюрми свідомого комунара...

NB

В день виїзду Кляуса на О[де]су Лесі приснився сон:

– ...Наче Хвильовий повісив у нас на вікні Куліша і сховався
в домовину...

Я пережив яскраву картину – досить кошмарна.

Між іншим, пишу я мої нотатки з якимось химерним побоюванням.
Не попадуть вони на ті очі, яким вони, нотатки мої, не призначені? Не звик

я до шифра, то й важко впливає на мене самого такий і в таких умовах гатунок нотаток. Через це й перші спроби був кинув, не знаю – чи надовго ще стане моєї живучості?

Хотілось би мені дуже писати все повно і прямо, нотуючи все, чим живе наш безсмертний будинок. Хотілось би, щоб ясно, наче живі, виступили з моїх сторінок мої найкращі сучасники, друзі і приятелі. Невже пропаде на вічні віки таке грандіозне багатство?

До речі, всі, кого я знаю, і листуються мало, і страшно безбарвно (власні признання) тільки тому, що через кожне плече заглядає око хоч і нашого, але все таки цензора. Слово честі, не варт друкувати листування письменників. Які вбогі були вони! – може сказати і скаже далекий нащадок, і в таку неповторну епоху! Нашадок буде не правий.

До речі, серед нашої братії є така публіка, що не живе власним життям, почуттями, а просто (як каже К[ляус]) юродствує, тобто уже тепер лежить в домовині і втішається восторгом нащадків з приводу власного красивого образу.

Щирість, запал, м'ятеж – уже одійшли в область предателства.

З великим трудом і я сам розшукую свою душу. Скільки бруду, намулу і ран!

Але останні роки я заглибився в самі нетра життя – моторошно і радісно. Сьогодні я ще не знаю, до чого прийду, ~~але так чи інакше од життя~~ прийму чи одкину (для себе), але – так чи інакше, я пізнав його, гада! І – так чи інакше – я страшно вдоволений. Разом з тим констатую: ті нові сторони дались мені ближче, яскравіше, їх і писати можна з вогнем, а соняшні – вони скорше абстрактні, розумові, і зробити з них антитезу – сьогодні для мене річ неможлива.

Події:

Лист від Олеся³⁸⁹.

„ „ Ю[лія] Г[ригорівна].

Проводи подолянок³⁹⁰.

Картина Седляра³⁹¹.

Розмова з Падалкою – і мислі з приводу.

В. Поліщук.

29.

Людина – це піхотний полк з додатком усіх видів зброї, поєднаний для спільних дій, для війни – за існування. Він завжди в русі, в походах, в боях, перемагає, падає, хоронить убитих, лікує ранених, слабких і т. д.

Бойовий успіх окриляє весь полк. Він – єдиний (єдине хотіння, єдина мета, одна гіркота і утіха), певний своєї сили, слухняний командиру і всім його найдрібнішим начальникам,

вольовий,

завжди готовий до акції.

Бойові невдачі в'ялять дух полка. Заздрощі, чвари, ворожнеча і тяга до розпуску (потяг до самознищення). Дух невіри, занепаду, розкладу. Непокора цілих рот, нарікання на командира і його адміністративну манеру. Відступ за відступом. Печальний фінал.

(Це д-ру Клейтуху.)

Мужський полк, жіночий полк.

Кул. команда.

Ком. тел[ефонного] і радіо зв'язку.

Смерть – демобілізація.

Кожну людину (бодай іронічно) можна назвати командиром полка. Хіба керувати ним в нашу добу не умілість – мистецтво мистецтв?!
Сум – з полком негаразд
Спочинок, поведінка після поразки.
П'ять слів – титли твого секрету.

30. VI.

Іще вчора найшов серед книжок „Дневник” Т. Шевченка, за редакцією Єремії Айзенштока³⁹², і за дві туб[еркульозні] лежалки, – туберкульозні спочинки після обіду прочитав 60 стор[інок]. (Колись давно читав його в перекладі.)

Річ у тім, що нашого брата письменника ошукати в таких надделікатних речах, як мемуари й щоденник, – марна спроба! Покушение с негодными средствами³⁹³. Найменша удавана поза, фальшива красивість, натяк на неї, нюанс – усе буде викрито.

(До власного відому: коли на йоту, на 1/32 ноти ти візьмеш фальшивий акорд – ~~ти будеш~~ в тому дзеркалі, в якому хочеш показати епоху, твоїх сучасників, твій нащадок углядить насамперед твою лживу фізіономію!..)

І от дивне вражіння від того „Щоденника”.

Пророча вищість.

Найглибша щирість.

Але яке жахливе непротивенство!

Яка обурлива беззлобність!

Просто – „Квіточки” Фр[анциска] Ассізського!

(Характеристика деяких типів, поезій і т. д. – це соціальні категорії, а де особисті чуття? Де клекіт ненависти? Ні, цей момент я рішуче беру під підозру.)

Іще вчора спало мені на думку замість ерогліфів почати справжній бодай коротко-фактичний щоденник. Сьогодні я вирішив: хай буде щоденник!

І почати його не випадковим випадком, чи думкою, стрічею, а заздалегodi обдуманим образом.

Але насамперед кілька слів до нащадка <закреслено>.

Дунав ти, що думає письменник, коли він вмочив в чорнило перо і написав на папері „Щоденник”? Не хоче фуком проскочити до тебе підлота в замаскованім вигляді „позитивного героя”? В якій мірі він щирий? Чого він хоче од тебе? Трибунала чи ще одну ганчірку слави?

Будь хитрий, як дьявол.

Інакше ти будеш жертвою пригоди і розумової вбогости. Виключно – своєї.

А тепер – до цих рядків, власне, до їхнього автора. Як він, автор, уявляє тебе? Любить тебе? Працює для тебе? Дає тобі відчит? – Він тебе зовсім не знає. Знає він твоїх попередників од гробака через рибу і малп до Гете, і хоча на твоєму верхівлі і стоїть двуєдиний Мефістофель і Фауст – про тебе, нащадка, він, автор, не високої думки. – Байдужий до тебе. – Ні грама крови для тебе. – Трибуналу твого не визнає. Милосердя не потребує.

Автор цих рядків заявляє:

– Я родився для великих масштабів. Мені тісні кордони не тільки УССР, а й усього ССР. Моє серце кипіло. Мозок палав. Я прагнув і був готовий до жертви. Доля Гуса³⁹⁴ й Томаса Мора³⁹⁵ – малювалася мені – як фінал мого призначення. Я вірив в людину. Я любив людину. Я оддав їй усе, що міг за неї – не токмо свою кар’єру, життєву репутацію, а оддав своє життя.

Сьогодні я не даю за людину того волоска, що вряди-годи злітає мені з голови.

Діялог (межи мною і нащадком):

- Серйозно? Продумано?
- Серйозно. Продумано.
- Ти егоїст і як такого я тебе знищу.
- Включно до імені!
- Викину тебе на поглум.
- На саму ганьбу...
- Ні я, ні ті, що прийдуть після мене, не будуть читати твоїх озлоблених наклепів.
- Прошу закрити цей зошит.

А завтра, 1.VII.933. я почну свій щоденник, і май на увазі – з заздалегоди обдуманим наміром почну <закреслено>.

Щоденник.

1 липня 1933.

Харків.

Розуміється, „Слово”.

Кв. 21.

4. VII.

4 повернувся із К[иєва] – П[авло] Г[ригорович].

„Сковорода”. Що перша дія.

„Дещо змінив”.

Декому з киян читав.

Вахтанг³⁹⁶ – Гурамішвілі³⁹⁷.

Злоба дня. Уперше голосно.

¹ Аркадій Любченко (1899–1945) – український письменник. Член Спілки пролетарських письменників „Гарт”, ВАПЛІТЕ, „Пролітфронт”, ЛОЧАФ, Спілки радянських письменників України (далі СРПУ). Від 1924 р. працював редактором у секторі художньої літератури ДВУ. Під час II Світової війни видавав в окупованому Харкові газету „Нова Україна”. Емігрував до Німеччини.

² Кляус – одне з дружніх прізвиськ Миколи Куліша.

³ Радом – місто в центральній Польщі, близько 100 кілометрів від Варшави.

⁴ Квартира Аркадія Любченка.

⁵ Юрій Яновський (1902–1954) – український прозаїк, поет, драматург. Член літературних організацій „Жовтень”, ВАПЛІТЕ, „Пролітфронт”, СРПУ/СПУ. У 1925–26 рр. працював на Одеській кінофабриці художнім редактором. Під час II Світової війни Ю. Яновський був військовим кореспондентом на Нюрнберзькому процесі. Редактор журналу „Українська література” (згодом „Вітчизна”; 1941–1946). Лауреат Державної премії СРСР (1949).

⁶ Павло Тичина (1891–1967) – український письменник і громадський діяч. Від 1923 жив у Харкові, працював у газеті „Вісті ВУЦВК”, згодом у журналі „Червоний шлях”. Член Спілки пролетарських письменників „Гарт”, ВАПЛІТЕ, „Пролітфронт”, СРПУ/СПУ. 1934 р. переїжджає до Києва. Під час II Світової війни перебуває в евакуації в Уфі, де очолює Інститут літератури імені Тараса Шевченка. 1943 р. був призначений народним комісаром освіти УРСР. Від 1944 р. член ВКП(б). Лауреат Державної премії СРСР (1941) і Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1962).

⁷ Варвара Маслюченко (1902–1983) – українська акторка. Дружина українського письменника Остапа Вишні.

⁸ Микола Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов; 1893–1933) – український письменник, публіцист, критик. Брав участь у I Світовій війні, партизанському загоні на боці більшовиків. Член КП(б)У від 1919 р. Від 1921 р. мешкав у Харкові. Член спілки пролетарських письменників „Гарт” (1923), ініціатор створення і лідер ВАПЛІТЕ та „Пролітфронт”, член ВУСППУ. Один із головних учасників літературної дискусії 1925–1928 рр. Покінчив життя самогубством 13 травня 1933 року.

⁹ Остап Вишня (справжнє ім'я Павло Губенко; 1889–1956) – український прозаїк, гуморист і сатирик. Працював у газеті „Вісти ВУЦВК”. Разом з Василем Елланом-Блакитним організував журнал „Червоний перець” (1922, від 1927 р. поновлено), у якому працював з перервами до кінця життя. У 1933 р. заарештований, засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Звільнений у 1943 р., реабілітований у 1955 р. Після заслання жив і працював у Києві. Далі в тексті Остап Вишня згадується як Михайлович чи Павлуша.

¹⁰ Республіканський Будинок літераторів імені Василя Блакитного у 1927–1931 рр. було розташовано за адресою: Харків, Червонопрапорна вулиця, 4 (нині вулиця Мистецтв, Радіоастрономічний інститут).

¹¹ Іван Кириленко (1903–1938) – український письменник, літературний критик. Закінчив Павлоградську православну семінарію РПЦ (1921). Член ВКП(б) від 1927 р. Входив до літературних організацій „Плут”, „Гарт”, ВУСПП, СРПУ. Редактор журналу „Червоний шлях”. Репресований, розстріляний.

¹² „Кучеряві дні” – повість І. Кириленка, опублікована 1929 р.

¹³ Ольга Горська (1888–1973) – українська акторка. Перша дружина Аркадія Любченка, мати актриси Тамари Жевченко, дружини Юрія Яновського.

¹⁴ „Бенкет” – діалог давньогрецького філософа Платона. Тут: іронічно про святкування.

¹⁵ У 21 квартирі Будинку „Слово” мешкала родина Івана Дніпровського.

¹⁶ „Коломба” – повість французького письменника Проспера Меріме. В українському перекладі було видано окремою книжкою: П. Меріме, *Коломба*, пер. з фр. В. Підмогильний, Київ 1927.

¹⁷ Вірогідно, ідеться про те, що в цей час Іван Дніпровський із дружиною Марією Пилинською працювали над перекладом роману Максима Горького „Мої університети” (вийшов друком у 1933 і 1934 рр.).

¹⁸ Гордій Коцюба (справжнє прізвище Коцегуб; 1892–1938) – український письменник. Один із фундаторів і редакторів журналу „Шляхи мистецтва”, газети „Культура і побут”. Працював у редакціях газет і журналів. Був членом літературних організацій „Гарт”, ВАПЛІТЕ, „Пролітфронт”, СРПУ. Репресований, розстріляний.

¹⁹ „Сковорода” – поема-симфонія П. Тичини. Первісний варіант поеми написано у 1920–1922 рр., надруковано наприкінці 1922 р. в газеті „Вісті”, а в середині 1923 р. – у журналі „Шляхи мистецтва”. Протягом 1930–40-х рр. поет продовжував роботу над поемою. Упорядкована С. Тельнюком та П. Тичиною, симфонія „Сковорода” вийшла у світ 1971 р., а також у 4 томі „Вибраних творів” П. Тичини 1985 р.

²⁰ „Диспут” – назва однієї з частин поеми „Сковорода”.

²¹ Лев Толстой (1828–1910) – один із найвідоміших російських письменників і мислителів.

²² Анатоль Франс (1844–1924) – французький прозаїк, літературний критик, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1921).

²³ „Масони”, „Пролог” – очевидно, робочі назви частин поеми „Сковорода”.

²⁴ Карла Лібкнеха вулиця – нині вулиця Сумська в Харкові.

²⁵ Госпітальна вулиця – нині вулиця Миколи Хвильового (до 2023 року – Маяковського) у Харкові.

²⁶ Будинок „Слово” – житловий будинок у Харкові по вул. Культури, 9 (перша адреса – вулиця Червоних Письменників, 5, після II Світової війни – провулок Барачний, 9, потім – провулок Покровського, 9). Побудований наприкінці 1920-х років кооперативом літераторів, має в плані символічну форму літери „С”. Заселений 1930 р.

²⁷ „Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію” – праця Володимира Леніна, уперше видана 1909 р.

²⁸ Оноре де Бальзак, *Смехотворные рассказы*, пер. с фр. М. Голицын; ред. проф. А. Смирнов; с рис. Густава Доре, Москва–Ленинград 1929.

²⁹ Э. Казимир, *Баски, быки и арабы. Книга об Испании и Марокко*, пер. с нем. Е. Эйхенгольц, Москва–Ленинград 1929.

³⁰ Письменник Гордій Коцюба. Ідеться про вибір назви для його нового роману.

³¹ МК – місцевком письменників, організований у грудні 1926 р. у Харкові за адресою: вул. Сумська, 31. Цей орган клопотався організацією письменників у профспілку, оформленням їхніх спілчанських прав, проблемами тарифів і авторських гонорарів, забезпечення житлом, санаторним і стаціонарним лікуванням, страхуванням та іншими матеріально-побутовими питаннями.

³² ЛіМ – „Література і мистецтво” – видавництво, засноване в Харкові 1919 р. У 1922–1929 рр. – „Державне видавництво художньої літератури” у складі ДВУ („Державного видавництва України”). Після реорганізації 1930 р. ДВУ на ДВОУ („Державне видавниче об’єднання України”) увійшло до його складу під назвою „Література і мистецтво” („ЛіМ”). Від 1934 р. мало назву „Художня література”, від 1935 р. – „Держлітвидав України”, від 1964 р. – видавництво „Дніпро”.

³³ „Державне видавниче об’єднання України” – засноване в Києві 1919 р. як „Всеукрвидав”. Від лютого 1920 р. називається „Державне видавництво України” (ДВУ) і розташовується в Харкові. У 1920–1921 рр. діє під двома назвами: „Всевидав” і ДВУ. 1930 року в результаті реорганізації ДВУ утворено „Державне видавниче об’єднання УСРР” (ДВОУ). 1934 року ДВОУ ліквідовано.

³⁴ Ідеться про „осучаснену” переробку опери С. Гулака-Артемовського (уперше поставлена в Петербурзі 1863 р.) „Запорожець за Дунаєм”, яку здійснив Остап Вишня. Прем’єра п’єси відбулася взимку 1931 р. в Українському державному театрі музичної комедії (режисер Мар’ян Крушельницький, композитор Михайло Тіу). Видана друком окремим виданням: О. Вишня, *Запорожець за Дунаєм: музична комедія на 3 дії*, Харків 1932.

³⁵ „Березіль” – український театр, заснований Лесем Курбасом 1922 р. в Києві. У 1926 році був переведений до Харкова як центральний український театр УРСР. Після звільнення Леся Курбаса з посади художнього керівника за звинуваченням у „буржуазному націоналізмі” 1933 р. театр перейменовано на Харківський український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка (художній керівник Мар’ян Крушельницький).

³⁶ Музкомедія – Український державний театр музичної комедії, заснований у Харкові 1929 р. групою „березильців”, учнів Леся Курбаса (Борис Балабан, Януарій Бортник, Богдан Крижанівський). Зараз – Харківський академічний театр музичної комедії.

³⁷ Театр імені Івана Франка засновано у Вінниці 1920 р. (керівник Гнат Юра). Переведений до Харкова 1923 р., до Києва 1926 р. Зараз – Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка в Києві.

³⁸ Гнат Юра (1888–1966) – актор і режисер, народний артист СРСР (1940). На професійній сцені з 1907 року. Виступав у трупі С. Максимовича, Руському народному театрі у Львові (1913–1914), „Молодому театрі” в Києві (1917–1919). У 1920 р. став одним із засновників Українського драматичного театру імені Івана Франка, у якому працював як художній керівник і режисер до 1961 р.

³⁹ Алексей Смірнов (1890–1942) – український і російський радянський режисер театру і кіно. У 1923–1927 рр. викладав разом із дружиною Александрою Смірною (1896–2000; сценічний псевдонім Іскандер часто вживається як друга частина прізвища подружжя) у Музично-драматичному інституті імені М. В. Лисенка (нині – Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого). У 1918–1931 рр. і 1934–1938 рр. виступали на сценах київських театрів імені Шевченка (нині Національна опера України) та імені Івана Франка, у Краснозаводському театрі Харкова, Одеському театрі імені Жовтневої революції тощо.

⁴⁰ Так Іван Дніпровський жартівливо-зневажливо називає Остапа Вишню за швидку згоду.

⁴¹ Натяк на те, що бесіда була майже такою ж, як і 2 січня.

⁴² Єфросинія Зарницька (1867–1936) – актриса українського театру кінця XIX – початку XX ст.

⁴³ Ілья Уралов (1872–1920) – російський актор, працював в театрі В. Комісаржевської, МХАТі, Александрінському театрі.

⁴⁴ „Дура” – задум п’єси Остапа Вишні, про реалізацію якого невідомо.

⁴⁵ Поліна Самійленко (1889–1984) – актриса, заслужена актриса УРСР. Грала в Молодому театрі, театрі імені Івана Франка, театрах Харкова, у т. ч. у „Березолі”. У першому шлюбі – дружина Йони Шевченка, українського актора та театрознавця, у другому – Амвросія Бучми, актора та режисера.

⁴⁶ Лесь (Олександр-Зенон) Курбас (1887–1937) – видатний український режисер, актор, теоретик театру. Народний артист УСРР (1925). Організатор, художній керівник і режисер „Молодого театру” (1917–1919), Кийдрамте (1920–1922), мистецького об’єднання „Березиль” (1922–1933). Репресований, розстріляний.

⁴⁷ Особу не встановлено.

⁴⁸ Петро Панч (справжнє прізвище Панченко; 1891–1978) – український письменник. Член Спілки селянських письменників „Плуг”, ВАПЛІТЕ, ВУСПП, СРПУ/СПУ. Працював у редакції журналу „Червоний шлях”. Голова Харківської організації СРПУ (1949–1953), секретар правління СРПУ (1966–1969). Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1965).

⁴⁹ Яків Мамонтов (1888–1940) – український поет, драматург, історик української драматичної літератури й театру.

⁵⁰ Юрій Смолич (1900–1976) – український письменник, журналіст, театральний критик. Член спілки пролетарських письменників „Гарт”, ВАПЛІТЕ,

„Техно-мистецької групи А”, СРПУ/СПУ. Редактор журналів „Сільський театр” (1926–1929), „УЖ” (1928–1929), „Червоний шлях” (1935), „Літературний журнал” (1936–1937), „Україна” (1943–1950). Заступник голови (1934–1938) і голова (1938–1944) Харківської обласної організації СРПУ, заступник голови і член секретаріату правління СРПУ/СПУ (1944–1963), голова правління СПУ (1971–1973). Член правління (1942–1976) і секретар правління СП СРСР.

⁵¹ Лев (Лейб) Квітко (1890–1952) – радянський єврейський (ідиш) поет. Жив і працював у Німеччині, Харкові, Москві. Учасник літературного угруповання єврейських письменників „Бой”. Під час II Світової війни був членом президії Єврейського антифашистського комітету. Репресований, розстріляний.

⁵² Яків Кальницький (1895–1949) – український російськомовний письменник єврейського походження, прозаїк, фантаст. Був репресований за звинуваченням у приналежності до сіоністської терористичної організації, відбував покарання.

⁵³ Катерина Перелісна (справжнє прізвище Глянько, у заміжжі Попова; 1902–1995) – українська поетеса і письменниця, авторка творів для дітей. Народилася і працювала в Харкові. 1942 р. емігрувала в Північну Америку. Письменниця української діаспори.

⁵⁴ Марія Курська-Досвітня, дружина письменника Олеса Досвітнього.

⁵⁵ Антоніна Куліш (1891–1978) – дружина драматурга М. Куліша.

⁵⁶ Сергей Радугін (справжнє ім'я Самуїл Ноевич Ражба; ? – 1942?) – російський поет, критик, журналіст. Один із чільних діячів українського Пролеткульту, ВУАППу (Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників).

⁵⁷ „Реп'яшки” – памфлет Остапа Вишні.

⁵⁸ „Меню” – уривок із п'єси Остапа Вишні „Запорожець за Дунаєм”, опублікований у „Літературній газеті”, 1931, ч. 2.

⁵⁹ Критик Олександр Полторацький 1930 р. у журналі „Нова генерація” (№ 2–4) опублікував статтю „Що таке Остап Вишня” із брутальною ідеологічною критикою творчості гумориста. Стаття була передрукована в журналі „Радянська література”, 1934, № 4.

⁶⁰ Роланд – прізвище Миколи Хвильового.

⁶¹ Клейтух – жмуток прядива, тканини, повсті тощо для забивання заряду у вогнепальну зброю.

⁶² „Динамо” – спортивний магазин на площі Тевелева (нині Конституції) у Харкові.

⁶³ „Некто в сером” – одна з дійових осіб у п'єсі російського драматурга Л. Андрєєва „Життя Людини”, 1907. Символ долі, фатуму.

⁶⁴ ВУСПП – Всеукраїнська спілка пролетарських письменників. Українська літературна організація, заснована в Харкові на Всеукраїнському з'їзді пролетарських письменників 1927 р. ВУСПП утворилася із членів літературної організації „Гарт”, що не ввійшли після її розпаду до ВАПЛІТЕ, а також із членів організацій „Плуг”, „Жовтень” і пролетарського письменницького молодняка (керівник І. Кулик; члени: І. Микитенко, В. Сосюра, М. Терещенко, Л. Первомайський, Н. Забіла, Іван Ле та інші). ВУСПП представляла позицію партії в літературі та боролася з націоналістичними й буржуазними ухилами.

⁶⁵ Марія Пилинська (1898–1976) – українська перекладачка, мовознавиця. Дружина Івана Дніпровського. Працювала перекладачкою в РАТАУ, літредактором у газеті „Соціалістична Харківщина”, відповідальним секретарем журналу „Прапор”.

⁶⁶ Окрліти – місцеві структури Головліту (Головного управління у справах літератури та видавництва), органу державного управління СРСР, що здійснював цензуру друкованих творів і захист державних таємниць у засобах масової інформації 1920–30-х рр.

⁶⁷ В'ячеслав Губенко (1923–2001) – син Остапа Вишні, лікар-травматолог, полковник медичної служби, був головним травматологом Київського військового округу.

⁶⁸ Іван Сенченко (1901–1975) – український письменник та журналіст. Член літературних організацій „Плуг”, „Гарт”, ВАПЛІТЕ, „Пролітфронт”, СРПУ/СПУ. Працював у журналах „Вапліте”, „Літературний ярмарок”, „Пролітфронт”. Від 1943 р. у Москві був відповідальним секретарем журналу „Україна”. Пізніше жив і працював у Києві.

⁶⁹ Олекса Слісаренко (справжнє прізвище Снісар; 1891–1937) – український поет і прозаїк. Належав до Спілки пролетарських письменників „Гарт”, ВАПЛІТЕ, угруповань футуристів „Комкосмос”, Асоціації панфутуристів і Асоціації комуністичної культури. Головний редактор видавничого відділу „Книгоспілки”. Разом з Майком Йогансенем заснує „Техно-мистецьку групу А” (1929). У 1928–1929 рр. співредактор „Універсального журналу”. Громадський обвинувач на процесі СВУ 1930 р. Репресований, розстріляний.

⁷⁰ „Чорний ангел” (1929) – роман Олекси Слісаренка.

⁷¹ Майк Йогансен (справжнє ім'я – Михайло Йогансен 1895–1937) – український поет, прозаїк, перекладач, критик, лінгвіст, сценарист. Член Спілки пролетарських письменників „Гарт”, один із засновників ВАПЛІТЕ, „Техно-мистецької групи А”, член СРПУ. Один зі співзасновників „Універсального журналу” та альманаху „Літературний ярмарок”. Репресований, розстріляний.

⁷² Ернест Томпсон Сетон (1860–1946) – канадський (шотландського походження) письменник, художник-аніمالіст, один з ідеологів і натхненників скаутського руху. В українських перекладах твори Томпсона Сетона виходили друком від 1917 до 1930 рр.

⁷³ Ідеться про перемовини М. Куліша щодо постановки його п'єси „Патетична соната” у Москві.

⁷⁴ Мосьпан – пес Миколи Хвильового.

⁷⁵ Ідеться про п'єсу „Світить нам, зорі” (інша назва – „Кадри”) та звинувачення Івана Микитенка в плагіаті.

⁷⁶ Іван Микитенко (1897–1937) – український прозаїк і драматург. Брав участь у I Світовій війні, навчався в Одеському медінституті, працював на посаді завітчастиною Одеської укрдерждрами. Згодом керує письменницькою філією „Гарту”. Наприкінці 1926 року переїздить до Харкова, де стає одним з керівників ВУСППу, а 1932 р. – членом оргкомітету Спілки письменників СРСР. Останні роки життя працює переважно в галузі драматургії. 1937 р. на партійних зборах Спілки радянських письменників України І. Микитенка виключили з партії, а за два тижні знайшли застреленим на околиці Харкова. За офіційною версією, це було самогубство, хоча існують свідчення, що смерть була насильницькою.

⁷⁷ Леопольд Авербах (1903–1937(?)) – радянський літературний критик, член Спілки письменників СРСР, головний редактор журналу „На літературному посту”, комсомольський діяч. Репресований, розстріляний.

⁷⁸ Всукраїнське товариство драматургів і композиторів – музично-громадська організація. Заснована 1926 р. у Харкові як „Українське товариство драматургів і композиторів” (УТОДІК). До організації входили М. Куліш, Іван Дніпровський, Остап Вишня та інші. Від 1931 р. має назву ВСЕУКОМДРАМ.

⁷⁹ „Пролітфронт” („Пролетарський літературний фронт”) – літературне об'єднання, засноване у квітні 1930 р. у Харкові. Ініціаторами створення виступили Микола Хвильовий та інші ваплітяни, автори журналу „Літературний ярмарок” та частина письменників з організації „Молодняк”. Серед учасників були Г. Епik, М. Куліш, І. Момот та інші. „Пролітфронт” ідейно протистояв Всеукраїнській Спілці Пролетарських Письменників (ВУСПП). При об'єднанні видавався літературно-критичний місячник „Пролітфронт”, що виходив у Харкові від квітня до грудня 1930 р. У журналі друкувалися Микола Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, Остап Вишня, Ю. Шовкопляс, В. Мисик, П. Панч, І. Сенченко та інші. „Пролітфронт” самоліквідовано в січні 1931 р.

⁸⁰ Юрій Вухналь (справжнє ім'я Іван Дмитрович Ковтун; 1906–1937) – український письменник, гуморист і сатирик. Навчався в Харківському інституті народної освіти. Працював у газетах „Селянська правда”, „Комсомолец України”, журналі „Червоний перець”. Належав до літературних організацій „Плуг”, „Молодняк”, ВУСПП. Репресований, розстріляний.

⁸¹ Давид Фельдман (? – 1937) – єврейський прозаїк, критик, перекладач. Член літературних організацій ВАПЛІТЕ, „Пролітфронт” (керівник єврейської секції, член редколегії журналу „Пролітфронт”). Засновник літературного об'єднання єврейських письменників „Бой” (1927–1929). Редактор і автор передмови до „Антології української прози в єврейських перекладах”. Директор бібліотеки й архіву ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів). У 1930-х рр. виїхав до Москви, найімовірніше репресований і знищений як троцькіст.

⁸² Цампа – собака Дніпровських.

⁸³ Леонід Улагай-Красовський (справжнє прізвище Красовський, інші псевдоніми Ігор Улагай, Л. Красовченко; 1880–1944) – український поет, драматург і театральний діяч.

⁸⁴ Олекса (Олекса Петрович) Варавва (також Варава) (справжнє ім'я Олекса Кобець; 1882–1967) – український письменник, сценарист. У Харкові редагував місячник „Сільський господар”. Завідував літературною частиною Українфільму. Під час німецької окупації у II Світовій війні працював у газеті „Нова Україна” (1941–1944). У 1943 р. із сім'єю емігрував до Західної Європи, потім виїхав до США, де прожив до кінця життя.

⁸⁵ Галина Орлівна (справжнє ім'я Галина Мневська; 1895–1955) – українська письменниця, перекладачка, актриса. Дружина письменника Кліма Поліщука. Належала до літературної організації „Плуг”. Репресована, відбула термін 10 років таборів, після чого їй було заборонено повертатися в Україну. Працювала вчителькою в Актюбинській області Казахстану.

⁸⁶ Мирослав Ірчан (справжнє ім'я Андрій Баб'юк; 1897–1937) – український поет, прозаїк, публіцист, драматург, перекладач, літературознавець, журналіст. Протягом 1920-х рр. жив у Празі та в Канаді, редагував масові українські журнали „Робітниця” і „Світ молоді”, був секретарем заокеанської філії Спілки пролетарських письменників „Гарт”. Від 1932 р. мешкав у Харкові, очолюючи літературну організацію „Західна Україна”. Репресований, розстріляний.

⁸⁷ Леонід Первомайський (справжнє ім'я Ілля Гуревич; 1908–1973) – письменник, літературний критик, перекладач. Належав до літературного об'єднання „Молодняк”. Під час II Світової війни був військовим кореспондентом. Лауреат Сталінської премії (1944).

⁸⁸ І. Микитенко.

⁸⁹ Олександр Копиленко (1900–1958) – український письменник. Член Спілки селянських письменників „Плуг”, Спілки пролетарських письменників „Гарт”, ВАПЛІТЕ, „Пролітфронт”, СРПУ/СПУ.

⁹⁰ Георг Кайзер (1878–1945) – німецький драматург, поет, прозаїк. Один із найвизначніших представників німецької літератури XX ст., представник експресіоністської драми.

⁹¹ Ернст Толлер (1893–1939) – німецький поет, драматург, очільник Баварської Радянської Республіки, один із яскравих представників експресіонізму.

⁹² Ептон Білл Синклер, молодший (1878–1968) – американський письменник, журналіст, політичний діяч соціалістичного спрямування. Лауреат Пулітцерівської премії (1934).

⁹³ Мольєр (справжнє ім'я Жан Батист Поклен; 1622–1673) – французький письменник, драматург і актор.

⁹⁴ Соскін – співробітник редакційної ради видавництва „ЛіМ”, імовірно, очолював фінансовий відділ або бухгалтерію.

⁹⁵ „Фаланга” (1931) – повість Івана Дніпровського, присвячена подіям I Світової війни.

⁹⁶ Олександр Лейтес (справжнє ім'я Абрам; 1901–1976) – критик і літературознавець. Член Спілки пролетарських письменників „Гарт”, ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Разом із М. Яшеком підготував тритомний біобібліографічний довідник „Десять років української літератури (1917–1927)”, т. 1–2, Харків 1928. На початку 1930-х рр. переїхав до Москви.

⁹⁷ Еріх Марія Ремарк (1898–1970) – німецький письменник, автор романів про I Світову війну, один із представників літератури „втраченого покоління”.

⁹⁸ Ролан Доржелес (справжнє ім'я Ролан Лекавеле; 1885–1973) – французький журналіст і письменник.

⁹⁹ Анрі Барбюс (1873–1935) – французький письменник, журналіст. Підтримував комуністичні ідеї та політику Радянського Союзу.

¹⁰⁰ Невідомо, яку книжку А. Барбюса має на увазі Іван Дніпровський.

¹⁰¹ Можливо, ідеться про те, що роман Е. М. Ремарка „Повернення” у період від 7 грудня 1930 р. до 29 січня 1931 р. частинами друкувався в берлінській газеті „Vossische Zeitung”.

¹⁰² Персонажі повісті Івана Дніпровського „Фаланга”.

¹⁰³ Любов Уманцева (1914–1998) – пасербиця Миколи Хвильового.

¹⁰⁴ Володимир Гжицький (1895–1973) – український письменник, публіцист, перекладач. Член Спілки селянських письменників „Плуг”, організації „Західна Україна”. Репресований, відбував термін заслання в Республіці Комі. Після звільнення та реабілітації продовжив займатися літературною творчістю.

¹⁰⁵ Остап Вишня.

¹⁰⁶ Ідеться про А. Любченка, автора оповідання „Гайдар” (уперше надруковано в журналі „Червоний шлях”, 1925, № 9).

¹⁰⁷ Ідеться про М. Куліша, персонаж п'єси якого „Народний Малахій” зветься Малахієм Стаканчиком.

¹⁰⁸ Ідеться про П. Тичину, який перекладав тексти бенгальського та індійського письменника Рабіндраната Тагора (1861–1941).

¹⁰⁹ У 1920-х рр. П. Тичина працював редактором журналу „Червоний шлях”.

¹¹⁰ „Чернігів” – збірка поезії П. Тичини, опублікована 1931 р., у якій він звертається до санкціонованих владою тем (індустріалізація, революційне перетворення суспільства).

¹¹¹ Микола Скрипник (1872–1933) – український радянський партійний і державний діяч. Очолював Народний комісаріат освіти УРСР. Збірка П. Тичини „Чернігів” побачила світ без передмови.

¹¹² Андрій Хвиля (1898–1938) – партійний і державний діяч УРСР. Завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, від 1933 р. – заступник народного комісара освіти.

¹¹³ Володимир Кузьмич (1904–1943) – український письменник. Член організації „Молодняк”. Під час II Світової війни евакуйований до Алмати. Репресований 1942 р., помер у таборі.

¹¹⁴ Вільгельм Ріхард Вагнер (1813–1883) – німецький композитор, диригент і теоретик мистецтва. Реформатор опери, що справив значний вплив на європейську музичну культуру.

¹¹⁵ Вільям Шекспір (?–1616) – видатний англійський драматург, актор і поет.

¹¹⁶ Гете Йоган Вольфганг фон (1749–1832) – німецький поет, прозаїк, драматург і філософ.

¹¹⁷ П. Тичина став академіком АН УРСР 1929 р.

¹¹⁸ Юрій Озерський (справжнє прізвище Зебницький) (1896–1937) – український державний і освітній діяч. Працював у системі політосвіти, був членом Колегії політосвіти дорослих Наркомосу УСРР (1921–1922), очолював Головнауку Наркомату освіти УСРР, обіймав посаду голови Держвидаву УСРР (1932–1933). Викладач Харківського інституту народної освіти. Репресований, розстріляний.

¹¹⁹ Микола Горбань (1899–1973) – український історик, архівіст, письменник. Від 1928 – завідувач сектору в Інституті історії української культури. Від середини 1920-х рр. – активний діяч історичних комісій ВУАН. Від 1929 р. – дійсний член та вчений секретар Археографічної комісії ВУАН. Письменник, автор історичних романів про добу козаччини. Репресований.

¹²⁰ Дмитро Багалій (1857–1932) – український історик, філософ та громадський діяч. Ректор імператорського Харківського університету (1905–1910), голова міської думи, міський голова Харкова (1914–1917).

¹²¹ Дніпрельстан (скорочення від „Дніпровська електростанція”, поширене в 1930-х рр.; Дніпровська ГЕС (ДніпроГЕС)) – п'ятий ступінь нижчої частини каскаду гідроелектростанцій на річці Дніпро. Розташована у Дніпровському районі міста Запоріжжя. Будівництво Дніпровської ГЕС було розпочато 1927 р. у рамках програми індустріалізації СРСР. Перший гідроагрегат ввели в експлуатацію 10 жовтня 1932 року. Українські письменники часто відвідували будівництво Дніпрельстану з метою створення текстів про соціалістичне будівництво.

¹²² Дмитро Загул (псевдоніми І. Майдан, Б. Тиверець та ін.; 1890–1944) – український поет, літературознавець, публіцист, перекладач. Член письменницьких

організацій ВУСПП і „Західна Україна”. Останнє місце роботи письменника на волі – старший науковий співробітник ВУАН. Репресований. Обставини смерті невідомі. Імовірно, помер в одному з колимських таборів.

¹²³ Шпитальний провулок – зараз частина вулиці Данилевського в Харкові.

¹²⁴ Михайло Яловий (1895–1937) – український поет, прозаїк, драматург, публіцист. Член Асоціації комуністичної культури (АсКК), ВАПЛІТЕ. Член редколегії і фактичний редактор журналу „Червоний шлях” (1923–1926), офіційний редактор (січень–квітень 1933). Репресований, розстріляний.

¹²⁵ Іван Падалка (1894–1937) – український художник. Учень Опанаса Сластіона та Михайла Бойчука. Працював у Харківському художньо-промисловому інституті (1925–1934). Репресований, убитий.

¹²⁶ Юлія Уманцева (Уманець) (1894–1962(?)) – друга дружина Миколи Хвильового.

¹²⁷ ЛОЧАФ (рос. ЛОКАФ) – Літературне Об’єднання Красної (Червоної) Армії і Флоту, створене в СРСР у липні 1930 р. У 1931 р. з’явився однойменний журнал, пізніше перейменований в „Знамя”; у Ленінграді виходив журнал „Залп”. Ліквідовано 1932 р.

¹²⁸ Максимович – Гордій Коцюба.

¹²⁹ „Укрфіл” – Всеукраїнське акціонерне філармонічне товариство „Укрфіл”, створене в Харкові 1928 р. з уповноваженими товариствами в окружних центрах.

¹³⁰ „Вісті ВУЦВК” (Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету) – всеукраїнська республіканська газета. Від 1920 до 1934 р. видавалася в Харкові (до 1925 р. під редакцією Василя Блакитного).

¹³¹ Ідеться про лист М. Куліша до редактора „Літературної газети”, що був надрукований 28 лютого 1931 р. під назвою „За большевицьку самокритику”. У листі драматург визнає свої „помилки”, зокрема „ідеологічну неясність” п’єси „Народний Малахій”, недостатнє суворе ставлення до ухилу „хвильовізму”, агресивне ставлення до ВУСППу тощо.

¹³² Олесь Досвітній (справжнє ім’я Олександр Скрипаль; 1891–1934) – український прозаїк. Член Спілки пролетарських письменників „Гарт”, ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Репресований, розстріляний.

¹³³ „Вальдшнепи” – роман Миколи Хвильового, перша частина якого була опублікована в 5 номері журналу „ВАПЛІТЕ” за 1927 р. Номер 6 із другою частиною було конфісковано і знищено.

¹³⁴ „Народний Малахій” – п’єса Миколи Куліша, прем’єра якої відбулася взимку 1927 р. в театрі Леся Курбаса.

¹³⁵ Леонід Чернов (справжнє прізвище Малошийченко; 1899–1933) – український поет, прозаїк, драматург, перекладач, кінооператор, мандрівник. 1922 р. разом з Юрієм Філянським і Олександром Горським заснував власний театр – українське мистецьке об’єднання „Махудрам” („Майстерня художньої драми”). Подорожував по Далекому Сходу і Сибіру, 1924 р. здійснив подорож до Індії. Від 1926 р. жив у Харкові. Член літературної організації „Авангард”. Помер під час Голодомору.

¹³⁶ Валер’ян Поліщук (1897–1937) – український поет, прозаїк, критик, публіцист. Член Спілки пролетарських письменників „Гарт”, СРПУ. Засновник і керівник літературного угруповання „Авангард” (1925–1929). Репресований, розстріляний.

¹³⁷ Петро Голота (справжнє прізвище Мельник; інші псевдоніми Петро Балашівський, П. Балаш; 1902–1949) – український поет, прозаїк, журналіст, художник. Член Спілки селянських письменників „Плуг”, літературних організацій „Молодняк”, ВУСПП. Репресований, звільнився перед початком II Світової війни.

¹³⁸ Олексій Бібік (1878–1976) – радянський робітничий письменник і драматург, революціонер. Народився і працював у Харкові. Репресований, після повернення з таборів займався літературною творчістю.

¹³⁹ Владімір Юрезанскій (справжнє прізвище Нос; 1898–1957) – російський письменник, сценарист. Після 1917 р. тривалий час працював в Україні, зокрема кореспондентом газети „Известия” на Дніпробуді.

¹⁴⁰ Грігорій Петніков (1894–1971) – російський поет, перекладач, видавець. Навчався в харківській гімназії, 1914 р. заснував журнал „Лирень”, де видавалися твори футуристів. До 1931 р. значну кількість часу жив і працював у Харкові, публікував переклади з німецької мови.

¹⁴¹ Василь Вразливий (справжнє ім'я Василь Штанько; 1903–1937) – український письменник, перекладач. Член Спілки селянських письменників „Плуг”, ВАПЛІТЕ, „Пролітфронт”. Репресований, розстріляний.

¹⁴² Гіз („Госиздат”) – „Державне видавництво РРФСР”; те саме, що „ГІЗ”, „Гіз”, пізніше – „Огіз”, „ОГІЗ”. Перше велике радянське видавництво, засноване 1919 р. в Москві.

¹⁴³ Борис Ейхенбаум (1886–1959) – російський і радянський літературознавець, педагог, один із чільних представників „формальної школи”.

¹⁴⁴ Стендаль (справжнє ім'я Анрі-Марі Бейль; 1783–1842) – французький письменник.

¹⁴⁵ Амадей Теодор Ернст Гофман (1776–1822) – німецький письменник, композитор, художник, один із чільних представників романтизму.

¹⁴⁶ „Серапіонові брати” – чотиритомний збірник оповідань Е. Т. А. Гофмана, що видавався в Берліні від 1819 до 1821 рр. Найбільший за обсягом пам'ятник німецької новелістики епохи романтизму. Під назвою „Серапіонові брати” існував літературно-мистецький гурток, до якого належав сам Гофман.

¹⁴⁷ „Центральний робітничий кооператив”.

¹⁴⁸ Друга назва п'єси Івана Микитенка „Світить нам, зорі” (1930).

¹⁴⁹ Жан – прізвище Івана Дніпровського.

¹⁵⁰ Спілка селянських письменників України „Плуг” – літературно-мистецька організація. Заснована в Харкові навесні 1922 р. Від 1931 р. – Спілка пролетарсько-колгоспних письменників „Плуг”. Самоліквідована після постанови ЦК ВКП(б) № 97 від 23 квітня 1932 р. „О перестройке литературно-художественных организаций”. Ініціатор створення і єдиний голова „Плугу” – Сергій Пилипенко, члени організації – А. Головка, А. Панів, І. Сенченко, Г. Епик, І. Кириленко, О. Копиленко, Д. Гуменна, П. Панч, В. Гжицький, П. Усенко та інші. Плужани виступили головними опонентами ваплітян у літературній дискусії 1925–1928 рр.

¹⁵¹ Поль де Кок Шарль (1793–1871) – французький письменник, чиє ім'я служило загальною назвою для фривольного автора.

¹⁵² „В степах” – роман С. Божка, опублікований 1930 р. Сава Божко (1901–1947) – український прозаїк, журналіст. Належав до Спілки селянських письменників

України „Плуг”, СРПУ. Репресований, працював у Комі АРСР, учасник II Світової війни. По війні працював у Херсоні, потім на Донбасі.

¹⁵³ Тарас Божко, син С. Божка та Н. Забіли.

¹⁵⁴ Олесь Ясний (справжнє ім'я Олекса Савицький, інший псевдонім Юхим Гедзь; 1896–1937) – український письменник-гуморист. Належав до Спілки селянських письменників України „Плуг”. Репресований, розстріляний.

¹⁵⁵ П'еса Івана Дніпровського „Яблуневий полон” (написана 1926 р.) Прем'єра відбулась 26 та 27 січня 1928 р. в Одеській держдрамі (режисер В. Вільнер під керівництвом В. Василька). Також входила до репертуару харківського театру „Березіль” (режисер Я. Бортник) та інших театрів України і Росії. Драма викликала гостру критику в пресі.

¹⁵⁶ Анатоль Петрицький (1895–1964) – український живописець, художник театру і книги, авангардист, конструктивіст. Головний художник Молодого театру Леся Курбаса (1917–1919). Оформив більшість вистав театру. Один із засновників футуристичної організації „Нова генерація” (1927–1930). Пізніше – головний художник Першого державного драматичного театру УРСР й Української музичної драми в Києві.

¹⁵⁷ Анатоль Петрицький як представник „Нової генерації” виступав із критикою творчості „бойчуків” (послідовників „монументальної” школи художника Михайла Бойчука, що спиралася на фольклорні та неовізантійські засади творчості), які складали більшість в Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ). Між ним і представниками течії точилася постійна полеміка.

¹⁵⁸ Мура – Марія Пилинська, дружина Івана Дніпровського.

¹⁵⁹ Зиночка – двоюрідна сестра Івана Дніпровського.

¹⁶⁰ Мар'ян Крушельницький (1897–1963) – актор, театральний режисер, народний артист УРСР (1939), народний артист СРСР (1944), професор, один із фундаторів українського театру. 1924 р. починає працювати в театрі „Березіль” у Києві, від 1926 р. – у Харкові. У 1933–1952 рр. – художній керівник, режисер і актор Харківського українського драматичного театру імені Тараса Шевченка. У 1952–1963 рр. – актор і головний режисер Київського академічного драматичного театру імені Івана Франка.

¹⁶¹ Василь Василько (справжнє прізвище Миляєв; 1893–1972) – український режисер, актор, педагог, народний артист СРСР (1944). Працював у Театрі Миколи Садовського, „Молодому театрі”, Першому театрі Української Радянської Республіки імені Шевченка, Кийдрамте, „Березолі”. Очолював українські музично-драматичні театри: Харківський Червонозаводський, Донецький імені Артема, Чернівецький імені О. Ю. Кобилянської, Одеський імені Жовтневої революції. Один із засновників театального музею в Києві (1924).

¹⁶² Януарій Бортник (1897–1938) – український режисер і актор. Навчався і працював у режлабі „Березоля” (1922–1928), де поставив п'єсу Дніпровського „Яблуневий полон”. У 1927–1930 рр. очолював харківський театр малих форм „Веселий пролетар”, створений з ініціативи „Березоля”. Пізніше працював у Харківському театрі музкомедії (1930–1934), Дніпропетровському театрі імені Шевченка (1934–1936), Харківському театрі революції (1936–1937). Репресований, розстріляний.

¹⁶³ Марія Пилинська.

¹⁶⁴ „Нова генерація” – назва журналу і групи українських футуристів. Журнал „Нова генерація” (редактор Михайль Семенко) виходив від жовтня 1927 до грудня 1930 р. у Харкові. У журналі друкувалися Гео Шкурупій, Д. Бузько, Л. Скрипник, О. Полторацький, О. Влизько, В. Коряк, А. Михайлюк, В. Гаряїв; художники В. Меллер, А. Петрицький та інші.

¹⁶⁵ Петро Лісовий (справжнє ім'я Петро Свашенко; 1891–1937) – український журналіст, прозаїк та публіцист. Член Спілки селянських письменників „Плуг”. Співробітник, від 1919 р. заступник редактора газети „Вісті ВУЦВК”, член редакційних колегій журналів „Червона преса”, „Всесвіт”. Репресований, розстріляний.

¹⁶⁶ Антін Дикий (1900–1937) – український письменник, драматург, член Спілки селянських письменників „Плуг” та ВУСПП. Директор Харківського історичного музею. Репресований, убитий.

¹⁶⁷ Див. примітку 75.

¹⁶⁸ Дмитрій Горев-Тарасенков – провінційний актор і письменник, який звинуватив відомого російського драматурга Александра Островського в тому, що той присвоїв собі текст його п'єси „Банкрут” і оприлюднив її під назвою „Свої люди – сочтемся!” (закінчена 1849 р.). Іван Дніпровський, очевидно, натякає на паралель між відкритими звинуваченнями Волошина в бік І. Микитенка та листуванням А. Островського і Д. Горєва 1853 р.

¹⁶⁹ Василь Еллан-Блакитний (справжнє ім'я Василь Елланський; 1894–1925) – український письменник, політичний діяч. Член УПСР, УКП (боротьбистів), КП(б)У. Голова Державного видавництва України, редактор урядової газети „Вісті ВУЦВК”, засновник і редактор додатку до неї „Література, наука, мистецтво” (пізніше „Культура і побут”). Засновник і редактор журналів „Шляхи мистецтва”, „Всесвіт”, „Червоний перець”. Організатор і керівник Спілки пролетарських письменників „Гарт”.

¹⁷⁰ Тодось Осьмачка (справжнє ім'я Феодосій Осьмачка; 1895–1962) – український прозаїк, поет, перекладач. Член Асоціації Письменників (АСПИС), а потім „Ланки” (МАРС). У 1930–32 рр. мешкав на Кубані. Протягом 1930-х рр. неодноразово був заарештований, перебував на примусовому лікуванні, переховувався. 1944 р. емігрував за кордон, мешкав у Німеччині, США, Канаді.

¹⁷¹ Харківський паровозобудівельний завод.

¹⁷² Леонід Недоля (справжнє ім'я Лук'ян Гончаренко; 1897–1963) – український письменник. Член РСДРП(б), працював на заводах Москви, під час жовтневого перевороту керував загоном Червоної гвардії. Організатор і учасник „Юголефа” (Одеса). Один із керівників літературного угруповання „Нова генерація”. Від 1933 р. член ВУСПП.

¹⁷³ Іван Каляник (справжнє прізвище Калянников; 1911–1937) – український поет, перекладач. Працював на Харківському паровозобудівельному заводі. Член літературної організації „Пролітфронт”. Репресований, розстріляний.

¹⁷⁴ Микола Нагнибіда (1911–1985) – український поет, перекладач. Працював на Харківському велозаводі, будовах Запоріжсталі й Дніпрогесу. Член літературної організації „Пролітфронт”. У 1931–1941 рр. працював у газетах „Ленінська зміна”, „Харківський паровозник”, „Комуніст”. Лауреат Сталінської премії (1952) та Державної Премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1970).

¹⁷⁵ Дмитро Гордієнко (1901–1974) – український письменник, журналіст. Працював у редакціях газет „Вісті”, „Пролетар” та журналів „Декада” і „Всесвіт”. Був

членом літературних організацій „Молодняк”, „Пролітфронт”, ВУСПП. Репресований, засуджений двічі. Достроково звільнений через хворобу.

¹⁷⁶ „Патетична соната” – п’єса Миколи Куліша, перший варіант якої створено 1929 р. Український репетком не дав дозволу на постановку, тож прем’єра драми в російському перекладі П. Зенкевича відбулася в Камерному театрі (Москва) у постановці Александра Таїрова 20 грудня 1931 р.

¹⁷⁷ Очевидно, Іван Дніпровський помилково називає замість А. Таїрова прізвище російського театального режисера Євгенія Вахтангова, який помер 1922 р.

¹⁷⁸ Андрій Головка (1897–1972) – український прозаїк, поет, драматург. Член Спілки селянських письменників „Плуг”, СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1969).

¹⁷⁹ Див. примітку 75.

¹⁸⁰ Можливо, Іван Дніпровський помилився на письмі і мав на увазі Дізраелі. Бенджамін Дізраелі, граф Біконсфілд (1804–1881) – визначний британський державний та політичний діяч, консерватор, прем’єр-міністр уряду в 1868 р. та 1874–1880 рр.; успішний письменник-романіст.

¹⁸¹ Центральний Універмаг було засновано 1933 р. у складі Харківського акціонерного товариства як зразковий універмаг Хаторга.

¹⁸² Хоста – місцевість у Сочі (Краснодарський край Російської Федерації), де в 1920–1930-х рр. був Будинок відпочинку Українського товариства драматургів і композиторів (УТОДІК).

¹⁸³ Григорій Епик (1901–1937) – український письменник, перекладач, публіцист. У 1924–1926 рр. – головний редактор видавництва „Червоний шлях” і ДВУ в Харкові. Навчався в Інституті марксизму-ленінізму. Входив до Спілки селянських письменників „Плуг”, потім – до ВАПЛІТЕ. Репресований, розстріляний.

¹⁸⁴ У квітні 1930 р. І. Сенченко разом із делегацією письменників України побував на Турксибі (Туркестано-Сибірська магістраль – залізниця, побудована в 1926–1931 рр., що з’єднала Середню Азію з Сибіром) з нагоди його відкриття. На основі отриманих вражень з’явилися подорожні нотатки „Гіганти пустель” (1932).

¹⁸⁵ Роман Івана Ле. Вірогідно, Гордій Коцюба приніс новину, що цей текст, написаний на східному матеріалі, також містить плагіат (згадка про студента – натяк на крадіжку п’єси І. Микитенком).

¹⁸⁶ Юліан Шпол – літературний псевдонім Михайла Ялового.

¹⁸⁷ „97” – п’єса М. Куліша, завершена та поставлена на сцені харківського театру імені Івана Франка 1924 р., надрукована 1925 р.

¹⁸⁸ Тамара Жевченко-Яновська (1908–1958) – українська театральна актриса, грала в театрі „Березіль”. Дружина письменника Ю. Яновського.

¹⁸⁹ Любов Гаккебуш (1888–1947) – українська драматична актриса, народна артистка УРСР (1943). Працювала в театрах „Березіль”, Одеському українському музично-драматичному театрі імені Жовтневої революції, Харківському Червонозаводському українському драматичному театрі, Донецькому українському музично-драматичному театрі, Харківському українському драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка. Зіграла Ярославну у виставі „Яблуневий полон” за п’єсою Івана Дніпровського.

¹⁹⁰ Юлій Мейтус (1903–1997) – український радянський композитор, фундатор української радянської опери, керівник одного з перших джаз-бендів України.

Працював із Лесем Курбасом у театрі „Березіль”, написавши музику до 13 вистав, створених у Харкові, зокрема популярного естрадного ревію „Алло на хвилі 477”. Від 1933 р., після ліквідації „Березоля”, працює в Харківському державному драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка. Працює в Москві, під час II Світової війни перебуває в евакуації в Ашгабаді та Іркутську, потім повертається до Харкова. Очолює Харківське відділення Спілки композиторів України, викладає. Лауреат Державної Премії УРСР імені Тараса Шевченка (1996). Репресований, звільнений за амністією.

¹⁹¹ Валентин Костенко (1895–1960) – український радянський композитор, музикознавець, музичний критик. Навчався у Петербурзькій консерваторії, викладав у Харківському музично-драматичному інституті. Засновник і голова Асоціації революційних композиторів України (АРКУ), що існувала протягом 1927–29 рр. Був звинувачений у буржуазному націоналізмі в 1930 р. Під час німецької окупації перебував у Харкові, завідував відділом мистецтв міської управи, був членом організації „Просвіта”, оркестрував гімн „Ще не вмерла Україна”. Репресований, звільнений за амністією.

¹⁹² Панас Любченко (1897–1937) – український радянський партійний та державний діяч. Від 1927 р. до 1934 р. – секретар ЦК КП(б)У, від квітня 1934 р. – голова Раднаркому Української РСР. Відіграв керівну роль у колективізації та реквізуванні збіжжя, що призвело до Голодомору 1932–33 рр. Громадський обвинувач на процесі Спілки визволення України. У передчутті арешту покінчив життя самогубством.

¹⁹³ Дійові особи п'єси Остапа Вишні „Запорожець за Дунаєм”.

¹⁹⁴ Сан (Сян) – річка в Україні та Польщі, найбільша карпатська притока Вісли. На Сяні відбуваються події повісті Івана Дніпровського „Фаланга”.

¹⁹⁵ Люшня, Маруся – ідеться про персонажів та події повісті Івана Дніпровського „Фаланга”.

¹⁹⁶ Виступ Остапа Вишні вміщений серед інших у стенограмі зборів ВУСППу від 24 лютого 1931 р. Опубліковано в „Літературній газеті”, ч. 10 від 30 березня 1931 р.

¹⁹⁷ „Голубі ешелони” (1928) – збірка повістей П. Панча.

¹⁹⁸ „Без ґрунту” (1931) – повість Г. Епіка.

¹⁹⁹ Шпитальна (Госпитальная) – тепер вулиця Миколи Хвильового в Харкові.

²⁰⁰ „Закони Ману” („Ману-Смріті”) – пам'ятка давньоіндійської літератури, збірник моральних і релігійних настанов для благочестивих громадян.

²⁰¹ Олександр Довженко (1894–1956) – український і радянський письменник, кінорежисер, кінодраматург, художник, класик світового кінематографа. Режисер культових кінострічок „Україна в огні”, „Земля”, „Звенигора”, „Арсенал”. Заслужений діяч мистецтв УРСР (1939), двох Сталінських (1941, 1949) і Ленінської премій (1959, посмертно).

²⁰² „Евтифрон” – один із ранніх діалогів Платона, датований приблизно 399 р. до н. е. Учасники діалогу – Платон та Евтифрон, знавець релігії, згадуваний також у діалозі „Кратил”. Темою є обговорення благочестя, або святості.

²⁰³ „Апологія Сократа” – твір давньогрецького філософа Платона, що є його версією промови, виголошеної Сократом на суді 399 р. В „Апології” філософ спростовує звинувачення в безбожництві та розбещенні молоді. Суд виніс рішення про смертну кару Сократу.

²⁰⁴ Кар Тит Лукрецій (бл. 99 до н. е. – 55 до н. е.) – давньогрецький поет і філософ. Автор поеми „Про природу речей” – пам’ятки матеріалістичної філософської думки античності.

²⁰⁵ „Квіточки Франциска Ассізького” – анонімний італійський флорилегіум (тобто антологія, зібрання уривків із різних робіт), що складається з 53 коротких розділів, які розповідають про життя французького святого, монаха, місіонера Франциска Ассізького (1181–1226).

²⁰⁶ Михайло Доленго (справжнє прізвище Клоков; 1896–1981) – український поет і критик, учений ботанік, доктор біологічних наук (1947). Належав до літературних організацій „Арена”, ВУСПП.

²⁰⁷ С. Радугин, *Алая былъ: епос*, Харьков 1928.

²⁰⁸ Про життя Лукреція відомо зі згадки у св. Єронима, котрий, імовірно цитуючи Светонія, стверджує: „Опоєний любовним зіллям, Лукрецій втратив розум, у світлі проміжки він написав декілька книжок, пізніше виданих Цицероном, і позбавив себе життя”.

²⁰⁹ Борис Романицький (1891–1988) – український радянський актор, театральний режисер.

²¹⁰ Фауст – персонаж трагедії німецького поета та мислителя Йоганна Вольфганга Гете „Фауст” (перші видання 1808 і 1832 рр.).

²¹¹ Мур – скорочене від „Мура”, Марія Пилинська.

²¹² Гарна – собака Остапа Вишні.

²¹³ В архіві Івана Дніпровського немає рукопису роману „ЦК ВКПБу з глибоким жалем повідомляє про смерть”, натомість у ЦДАМЛМУ зберігаються три рукописи тексту під назвою „ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...” [опис I, од. зб. 41, 42, 43], датовані 1933 р.

²¹⁴ Микола Хвильовий покінчив життя самогубством 13 травня 1933 р. в Будинку „Слово”.

²¹⁵ Григорович – Микола Хвильовий.

²¹⁶ Гур’євич, Гурович – Микола Куліш.

²¹⁷ Михайлович – Остап Вишня.

²¹⁸ „Народе мій” – рукописи незавершеного роману Івана Дніпровського зберігаються в ЦДАМЛМУ [опис I, од. зб. 13–15 за 1929–34 рр.; опис II, од. зб. 14–19, 21–23 за 1928–34 рр.].

²¹⁹ „Сира земля” – нотатки до ненаписаного роману Івана Дніпровського зберігаються в ЦДАМЛМУ [опис I, од. зб. 58., б/д].

²²⁰ „Електра Кіммерійська” – рукописи незавершеного роману Івана Дніпровського зберігаються в ЦДАМЛМУ [опис I, од. зб. 20–35 за 1931–32 рр.].

²²¹ Іван Кулик (справж. Ізраїль Кулік; 1897–1937) – український письменник, партійний і громадський діяч. Радник радянського повпредства в Канаді (1924–1926). Один з керівників ВУСПП (1927–1934), голова СРПУ (від 1934 р.). Головний редактор „Літературної газети” і журналу „Радянська література” (1934–1936), голова Радіокомітету УСРР (1936–1937), директор Партвидаву УСРР (1937). Репресований, розстріляний.

²²² Попутники – радянський жаргонізм на позначення митців, які симпатизували більшовикам, однак формально не були членами ВКП(б).

²²³ „Сатана з бочки” – ідеться про загальну назву плужан і просвітан у памфлеті Миколи Хвильового „Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітан»». (Перший лист до літературної молоді)”, опублікованому 30 квітня 1925 р. в газеті „Культура і побут” (додаток до „Вістей ВУЦВК”).

²²⁴ Про несправедливий поділ пайків письменникам див. більше в розділі „Конфлікт” документальної повісті „Микола Хвильовий”.

²²⁵ Неодноразово згадуваний у записках Івана Дніпровського за 1933 р. „з'їзд” – масштабно планований I Всеукраїнський з'їзд радянських письменників. Він мав відбутися восени цього року, однак насправді пройшов 17 червня в Харкові, 12 серпня 1934 р. в Києві. Головною подією було створення Спілки радянських письменників України, що ввійшла як складова частина до Спілки письменників СРСР.

²²⁶ Можливо, у даті помилка, і йдеться про постанову ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. „Про перебудову літературно-художніх організацій”, згідно з якою всі письменницькі об'єднання в колишньому СРСР скасовувалися, а натомість було створено Оргкомітет з підготовки до I з'їзду письменників СРСР.

²²⁷ Очевидно, ідеться про побут П. Тичини на початках його перебування в Харкові (1923–26 рр.), коли поет жив у маленькій кімнатці без ліжка при редакції газети „Вісті ВУЦВК”, яку редагував його друг Василь Еллан-Блакитний.

²²⁸ Цитата з поеми М. Лермонтова „Мцирі”.

²²⁹ Юрій Меженко (справжнє прізвище Іванів або Іванов) (1892–1969) – український та російський бібліограф, бібліотекознавець, літературознавець. Організатор бібліотечної справи в 1918–19 рр., директор Всенародної бібліотеки України при УАН (тепер Національна бібліотека імені В. Вернадського) (1920–22), директор Українського наукового інституту книгознавства (1922–1931). Засновник літературно-мистецького об'єднання та видання „Музагет” (1919–20). На початку 1930-х рр. виїхав до Росії, де працював головним бібліотекарем Державної публічної бібліотеки імені М. Салтикова-Щедріна (1934–45). Після II Світової війни повертається до Києва, відновлює роботу Бібліотеки Академії наук УРСР, керує підготовкою „Репертуару української книги, 1798–1914”. Після посилення політичних нагінок знову їде до Ленінграда. Співпрацює з Головною редакцією Української радянської енциклопедії в Києві. Від 1911 року збирає колекцію „Шевченкіани” (понад 15000 одиниць зберігання), передану в дар Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка. Ідеться про статті Ю. Меженка, присвячені творчості П. Тичини, опубліковані в журналах „Книгар” (1919), „Музагет” (1919) та збірнику „Гроно” (1920).

²³⁰ Іван Вишенський (? –1621) – релігійний і суспільний діяч, чільний письменник-полеміст ранньомодерної доби, представник православ'я. У 1570-х рр. став ченцем Афонського монастиря в Греції.

²³¹ Григорій Сковорода (1722–1794) – видатний український філософ, богослов, письменник, педагог.

²³² Максим Залізняк (близько 1740 – після 1769) – козацький отаман, керівник гайдамацького повстання 1768–1769 рр., відомого під назвою Коліївщина.

²³³ Еміль Верхарн (1855–1916) – бельгійський поет, писав французькою мовою. Один із чільних представників символізму в Європі. Згадка про нього виникає в контексті бесіди про те, чи можуть невеликі країни стати батьківщиною великих письменників.

²³⁴ Микола Бажан (псевдоніми Нік Бажан, Панфутурист; 1904–1983) – поет, перекладач, науковець, громадський діяч. Належав до літературних угруповань ВАПЛІТЕ, Аспанфут і „Нова генерація”, СРП/СРПУ (голова СРПУ в 1953–1959). Голова Ради Міністрів УРСР (1943–1948). Головний редактор УРЕ (1958–1983). Академік Академії наук УРСР (1951). Член ЦК КПУ (1951–1983). Герой Соціалістичної праці (1974). Лауреат Ленінської премії (1982), двічі лауреат Сталінської премії (1946, 1949) та Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1965, 1971), Державної премії Грузинської РСР імені Шота Руставелі (1937). Вірогідно, Іван Дніпровський у розмові з П. Тичиною давав оцінку поемі М. Бажана „Гофманова ніч” (1929), де важливими образами є дощ, пера для письма, а протиставлення „чобіт і капців” (у тексті – туфлів) символізує два штиби життя Т. А. Гофмана. Більше про „гофманові ночі” у житті Миколи Хвильового та його товаришів – у розділі документальної повісті „Микола Хвильовий”.

²³⁵ „Распалась связь времен” – фраза з монолога Гамлета з однойменної драми В. Шекспіра.

²³⁶ Самійло Щупак (1895–1937) – критик, літературознавець. У 1920-х рр. був редактором журналу „Глобус”, газет „Більшовик” та „Пролетарська правда”. У 1930–1936 – редактор „Літературної газети”. Від 1930 рр. жив у Харкові, був редактором журналу „Критика”. Належав до літературної організації ВУСПП, відігравав визначну роль у літературній дискусії 1925–1928 рр. Виступав проти Миколи Хвильового та його кола. Окремими виданнями вийшли літературознавчі і літературно-критичні збірки: „Критика і проза” (1930), „Боротьба за методологію” (1933), „Соціалістичний реалізм у художній літературі” (1934). 1934 р. переїхав до Києва. Репресований, розстріляний.

²³⁷ „Маклена Граса” – п’єса М. Куліша. Текст завершено наприкінці 1932 р. Прем’єра в театрі „Березіль” відбулася 24 вересня 1933 р. Виставу нещадно розкритикували та заборонили до постановки.

²³⁸ „Прощай, село” – п’єса М. Куліша, останній твір трилогії про українське село, до якої входили також драми „97” і „Комуна в степах”. Твір було завершено в лютому 1933 р. та опубліковано в журналі „Радянська література” (ч. 4). 1934 р. п’єса вийшла окремим виданням під назвою „Поворот Марка”. Автор був змушений зробити значні зміни в тексті.

²³⁹ Ідеться про впорядкування архіву Миколи Хвильового.

²⁴⁰ Див. примітку 225.

²⁴¹ Солон (близько 640 до н. е. – 558 до н. е.) – афінський політик, поет, один із „семи мудреців”. Заклав основи Афінської демократії.

²⁴² Марк Туллій Цицерон (106 до н. е. – 43 до н. е.) – давньоримський політичний діяч, оратор, філософ. Один із засновників римської розповідної прози.

²⁴³ Публій Овідій Назон (43 до н. е. – 17) – давньоримський поет, політик, ритор. Імператор Октавіан Август вислав Овідія в Томи – грецьку колонію в гирлі Дунаю (нині місто Констанца в Румунії).

²⁴⁴ Александр Пушкін (1799–1837) – російський поет, драматург, прозаїк.

²⁴⁵ Александр Бенкендорф (1782–1844) – російський державний діяч; у 1826–1844 – шеф жандармів і Головний начальник III відділу царської канцелярії. Цар Микола I доручив А. Бенкендорфу нагляд за А. Пушкіним, що перетворився на

психологічний тиск. Існує версія про те, що дуель А. Пушкіна з Дантесом була спланована та організована А. Бенкендорфом за схвалення імператора.

²⁴⁶ Тарас Шеченко (1814–1861) – видатний український поет, прозаїк, драматург, художник. Після арешту у справі Кирило-Мефодіївського братства був призначений рядовим в Оренбурзький окремих корпус із заборобою писати й малювати. У 1848–49 рр. Т. Шевченко брав участь в Аральській описовій експедиції на острові Косарал.

²⁴⁷ Володимир Короленко (1853–1921) – письменник, публіцист, громадський діяч. „Колодником” Іван Дніпровський називає Короленка, який перебував в ув'язненні та на засланні в різних місцях Російської імперії за революційну діяльність.

²⁴⁸ Фьодор Достоевський (1821–1881) – російський письменник.

²⁴⁹ Максим Горький (справжнє ім'я Алексей Пешков; 1868–1936) – російський пролетарський письменник. Очолював Спільку письменників СРСР, активно впроваджував метод соціалістичного реалізму як єдиний для всіх пролетарських письменників.

²⁵⁰ Ромен Роллан (1866–1944) – французький письменник, мистецтвознавець, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1915).

²⁵¹ Бернард Шоу (1865–1950) – ірландський драматург і публіцист, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1925).

²⁵² Андре Поль Гійом Жид (1869–1951) – французький письменник, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1947).

²⁵³ Єлизавета I (1533–1603) – королева Англії та Ірландії між 1558 та 1603 рр. Правління відоме як Єлизаветинська епоха, позначена розквітом культури, зокрема англійського театру й драматургії на чолі з В. Шекспіром.

²⁵⁴ Йоган Вольфганг фон Гете (1749–1832) – німецький поет, прозаїк, драматург і філософ. Засновник сучасної німецької літератури, лідер романтичного руху „Буря і натиск”.

²⁵⁵ Веймар – головне місто герцогства Саксен-Веймар-Ейзенах у Німеччині. 1775 р. Гете на запрошення герцога Карла Августа приїхав до цього міста, вступивши на державну службу, де перебував до 1876 р.

²⁵⁶ Езоп (жив близько 600 р. до н. е.) – легендарний давньогрецький байкар. Давні історики (Геродот, Геракліт) указували, що він був рабом, пізніше відпущеним на волю.

²⁵⁷ Александр Фадеев (1901–1956) – російський радянський письменник і компартійний діяч. У 1926–1932 рр. був одним із організаторів та ідеологів РАПП („Российская ассоциация пролетарских писателей”). Від 1934 до 1956 рр. займав чільні посади у керівництві Спільки письменників СРСР. Лауреат Сталінської премії (1946).

²⁵⁸ Персонажі п'єси М. Куліша „Патетична соната”.

²⁵⁹ „Анатома” (1930) – оповідання Івана Дніпровського.

²⁶⁰ „Шахта «Марія»” – п'єса Івана Дніпровського, яка стала відгуком на т. зв. „Шахтинський процес” 1928 року – перший великий показовий процес в СРСР, на якому було засуджено 53 інженерів і техніків-гірників, заарештованих у березні 1928 року в Шахтинському районі Донбасу. Їх обвинувачено в шкідництві, саботажі, утримуванні злочинних зв'язків із колишніми власниками копалень, у приналежності до „контрреволюційної організації”. Драма мала різні редакції („Шахта № 3”, „Шахта

№ 7”, „Шахта «Марія»»), опублікована окремим виданням 1931 р. У „Березолі”, для якого первісно писалася драма, її мав ставити режисер Ф. Лопатинський, але „не відчув п’єси”, тож постановка не відбулася. П’єсу було поставлено в 1929 р. на сцені Одеської держдрами (режисери – подружжя Смірнових-Іскандерів) та Харківського Червонозаводського театру (інший варіант вистави тих самих режисерів).

²⁶¹ Станіслав Косіор (1889–1939) – радянський партійний діяч, генеральний секретар та перший секретар ЦК КП(б)У в 1928–1938 рр. Безпосередній організатор геноциду українського народу, що виявився в ліквідації „українізації” і проведенні політики русифікації, організації штучного Голодомору 1932–33 рр., розгортанні антиукраїнського терору. Репресований, розстріляний.

²⁶² Грігорій Петровський (1878–1958) – державний і політичний діяч Російської імперії та СРСР. Був одним із ініціаторів створення Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК), яка відповідала за фізичний терор на окупованих територіях колишньої Російської імперії. Від березня 1919 до літа 1938 – голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету („всеукраїнський староста”).

²⁶³ Влас Чубар (1891–1939) – радянський державний і партійний діяч. Голова Ради Народних Комісарів УСРР (1923–1934), один із організаторів Голодомору, опонент О. Шумського та Миколи Хвильового. Репресований, розстріляний.

²⁶⁴ Владімір Затонскій (1888–1938) – радянський державний і партійний діяч. Народний комісар освіти УСРР (1922–1924). Опонент М. Скрипника. Репресований, розстріляний.

²⁶⁵ Михайл Майоров (при народженні – Меєр Біberman; 1890–1938) – радянський державний і партійний діяч. У 1927–1930 рр. – заступник голови Центральної Контрольної комісії КП(б)У – заступник народного комісара робітничо-селянської інспекції Української СРР. У 1930–1932 рр. – народний комісар постачання Української СРР. Репресований, розстріляний.

²⁶⁶ Іосіф Сталін (справжнє прізвище Джугашвілі; 1878–1953) – радянський державний і партійний діяч. Перебуваючи на постах генерального секретаря Комуністичної партії Радянського Союзу (1922–1953) та голови уряду (1941–1953), установив у СРСР однопартійну тоталітарну систему та став фактично одноосібним диктатором.

²⁶⁷ Можливо, ідеться про новелу „З лабораторії” Миколи Хвильового, опубліковану у збірці „Сині етюди” (1923).

²⁶⁸ „Чернігів” (1931) – збірка віршів Павла Тичини.

²⁶⁹ „Завойовники” (1932) – п’єса Ю. Яновського.

²⁷⁰ Ідеться про постанову ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. „Про перебудову літературно-художніх організацій”.

²⁷¹ „Металісти” (1932) – роман І. Сенченка.

²⁷² „Наступ” (1931) – п’єса В. Гжицького.

²⁷³ „По той бік серця”(1930) – п’єса Ю. Смолича.

²⁷⁴ „Ховрашок” – новела Валер’яна Поліщука. Олександр Левада згадує, як у часи його праці літредактором у Харкові в „Літературній газеті” Поліщук навесні 1933 р. надрукував там новелу „Ховрашок”, що викликала гостру критику в газеті „Комсомолец України”. У статті „Про милого ховрашка, що знайшов собі нору в «Літературній газеті»” доводилося, що ховрашок – це куркуль, а співчуття до нього – це співчуття до класового ворога [*Коли жити – гордо жити! Літературна*

спадщина. *Спогади про Валер'яна Поліщука. У вінок поету*, упор. З. Суходуб, Рівне 1997, с. 131–132].

²⁷⁵ Андрій Панів (літературні псевдоніми А. Невіра, А. Селянин, Анд. та інші; 1899–1937) – український поет, журналіст, перекладач, відповідальний секретар літературного об'єднання „Плуг”. Репресований, розстріляний.

²⁷⁶ Очевидно, тут маємо алюзії на усмішку Остапа Вишні „Плуг”: „І так, розумієте, з 1922 р., з березня місяця, коли після славнозвісного «мугу»... (Це так голова спілки часто говорить: «мугу») – кажу, – після того «мугу» – народився «Плуг». «Мугукнули» разів зо-два, зо-три, – а тоді: – Що ж, хлопці, робитимемо? А Панів: – Хтойзна! Щось робитимемо! – «Мугу»! Треба щось робити... А Панів: – Хтойзна! Треба щось робити... – А що саме робитимемо? – (Тоненько) Писати-мемо. Ось послушайте: Коли пас я маленьким гусят, Мені сонце всміхалося люблю. – Пас маленьким гусят? – Пас! – Сонце всміхалося? – Всміхалося... – От, і добре! Будете за секретаря” (див. Остап Вишня, *Вибрані твори*, Краків 1940, с. 138–139).

²⁷⁷ „Мертві душі” (рос. видавнича назва „Похождения Чичикова, или Мертвые души”) – роман Ніколая Гоголя, перший том якого було опубліковано 1842 року.

²⁷⁸ Хлестаков Іван – головний персонаж комедії Ніколая Гоголя „Ревізор” (опубліковано 1856 р.), який уособлює авантюризм та брехню.

²⁷⁹ „Пісня пісень” – у Старому Заповіті книга любовної лірики царя Соломона, звернена до його нареченої Суламіти. Метафорично означає любов Бога (Ягве) до обраного юдейського народу.

²⁸⁰ Вахтанг і Огенія – персонажі поеми П. Тичини „Сковорода”.

²⁸¹ Олена Пишинська-Чілінгарова (1896–1977) – сестра М. Пишинської. Від 1923 р. працювала друкаркою в установах Харкова. Мешкала разом з родиною сестри. Рідні й друзі її називали Лесею, Олесею, Ленчиком, своїньою та іншими зменшено-пестливими іменами.

²⁸² Алла Гербурт-Йогансен (1901–1933) – художниця, дружина Майка Йогансена.

²⁸³ Очевидно, ідеться про останні рядки передсмертної записки Миколи Хвильового: „Р. С. Все, в тому числі й авторські права, передаю Любові Уманцевій. Дуже прошу товаришів допомогти їй й моїй матері”.

²⁸⁴ Під час самогубства Миколи Хвильового в його квартирі перебували Олесь Досвітній, М. Куліш та Ю. Уманцева.

²⁸⁵ Очевидно, ідеться про роман Гордія Коцюби „Родючість” (1934).

²⁸⁶ Можливо, ідеться про українську письменницю Христю Алчевську як представницю „старшої” генерації українських письменників у Харкові.

²⁸⁷ Імовірно, ідеться про перший том „Творів” Івана Дніпровського, ілюстрований А. Петрицьким. Дніпровський видавав зібрання у зворотному порядку: 1931 р. – том третій, 1932 р. – том другий, 1933 р. – том перший.

²⁸⁸ „Ярмарок у країні голубих диліжансів” – романний задум Миколи Хвильового останнього періоду життя.

²⁸⁹ Згадка про Кляуса (Миколу Куліша) тут очевидна описка, адже далі Іван Дніпровський стисло окреслює періоди творчості Миколи Хвильового.

²⁹⁰ Ще одна неточність: маловідомий псевдонім Миколи Хвильового – не Дід, а Дядько Микола (саме так підписано книжку віршованої сатири „Універсал Петлюри”, Харків 1920).

²⁹¹ „Сині етюди” – збірка малої прози Миколи Хвильового, Харків 1923.

²⁹² „Осінь” – збірка малої прози Миколи Хвильового, Харків 1924.

²⁹³ Ідеться про літературну дискусію 1925–1928 рр.

²⁹⁴ Іван Дніпровський знову помилково називає Кляуса (Миколу Куліша) замість Миколи Хвильового.

²⁹⁵ Ідеться про Сергія Пилипенка, який у 1932–1933 рр. був директором створеного при Народному комісаріаті освіти Інституту Тараса Шевченка.

²⁹⁶ Степан Васильченко (справжнє прізвище Панасенко; 1879–1932) – український письменник і педагог. „Повну збірку творів” Степана Васильченка в 4 томах було видано Держвидавом України протягом 1927–29 рр. У пізніший період з’явилося видання „Вибраних творів” із передмовою Є. Кирилюка (Київ 1936). Очевидно, задум 6-томника так і не було зреалізовано.

²⁹⁷ Можливо, алюзія до назви новели Миколи Хвильового „Шляхетне гніздо” (опубліковано [у:] Микола Хвильовий, *Твори. Том I. Етюди*, Харків 1927).

²⁹⁸ „Зграї над снігами” – розділ першої частини роману І. Микитенка „Ранок”, Київ 1935.

²⁹⁹ Цю фразу Івана Дніпровського розшифрувати не вдалося. Можливо, це натяк на статтю Владіміра Леніна „Буржуазия сытая и буржуазия алчущая”, уперше опубліковану 1905 р.

³⁰⁰ Сергій Борзенко (1909–1972) – український письменник, журналіст, військовий кореспондент. Ветеран II Світової війни, Герой Радянського Союзу. Вірогідно, Іван Дніпровський протиставляє рівень художнього обдарування М. Бажана та С. Борзенка, що належав до літературної робітничої молоді.

³⁰¹ Володимир Свідзінський (1885–1941) – український поет і перекладач. Працював літературним редактором у журналі „Червоний шлях”. Трагічно загинув під час евакуації заарештованих харків’ян під час наступу німецьких військ 1941 р.

³⁰² Комедії Аристофана „Хмари”, „Оси”, „Жаби” у перекладі В. Свідзінського було видано за редакцією та зі вступною статтею і примітками В. Державина 1939 року.

³⁰³ Льоля – Ольга Куліш, донька М. Куліша.

³⁰⁴ „Хулій Хурина” – п’єса („комедійка”) М. Куліша. Вийшла друком окремим виданням (Харків 1926). Прем’єра відбулася в Новому Київському театрі. П’єсу включив до своїх репертуарних планів ряд колективів, серед інших Московський театр сатири й харківський „Березіль”. 1927 р. була заборонена до постановки.

³⁰⁵ У Миколи Хвильового було три сестри: Євгенія, Валентина та Людмила. Наразі невідомо, кого має на увазі Іван Дніпровський.

³⁰⁶ Сергіївський майдан – площа в центрі Харкова на лівому березі річки Лопань, під Університетською гіркою. Виникла в XVIII ст. Мала назви Надлопанська, Декабристів, Пролетарська.

³⁰⁷ Цей фрагмент „Літературних стріч” змальовує період біографії М. Куліша 1922–1925 рр., коли той був інспектором Одеського губсоцвиху (а не завідувачем, як указує Дніпровський) – „губернського підвідділу соціального виховання”, що в системі радянської народної освіти керував школами, дитбудинками та дитячими садками.

³⁰⁸ Записана нібито зі слів М. Куліша історія кохання до Олімпіади Корнеєвої-Маслової (у приватному листуванні з письменником – Ладушки), завідувачки дитячого садка для радянських працівників в Одесі (туди ходив син драматурга Володимир).

Жінка була одруженою, тож взаємини припинилися після того, як М. Куліш із родиною 1925 р. переїхав до Харкова. Від 1933 р. після смерті чоловіка О. Корнеевої-Маслової вони відновили листування та зустрічалися, коли М. Куліш бував в Одесі. Близько 1935 р. Олімпіада переїхала до Москви, працювала в Педагогічному інституті. Коли М. Куліш відбував заслання на Соловках, вона двічі посилає йому посилки; зберегла листи, які передала дослідниці життя і творчості письменника Н. Кузякіній. Опубліковані [у:] Куліш М., *Твори*: у 2 т., Київ 1990, т. 2 *П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади про письменника*, упор. Л. Танюк, с. 595–655.

³⁰⁹ Очевидно, цей запис з'являється тут у контексті роздумів Івана Дніпровського про біографію М. Куліша.

³¹⁰ Див. примітку 260.

³¹¹ Чистки у ВКП(б) – сукупність заходів із перевірки відповідності членів Комуністичної партії висунутим до них вимогам. У 1929–1930 рр. за рішенням XVI партійної конференції (квітень 1929 р.) розпочалася друга загальнопартійна („генеральна”) чистка – перша, якою керував особисто Сталін. Микола Куліш як член ВКП(б) також проходив цю чистку.

³¹² „Літературний ярмарок” – щомісячний художньо-літературний журнал-альманах, що виходив у Харкові з грудня 1928 р. по лютий 1930 р., а також відтинок Сумської вулиці в Харкові від кафе „Пок” і театральної площі, де розташовувалися редакції газет і журналів, до площі Мироносицької, де розташовувалося ДВОУ. Символічно „ярмаркова публіка” означає групу митців, які поділяли погляди Миколи Хвильового та зліквідованої 1928 р. ВАПЛІТЕ.

³¹³ Очевидно, ідеться про іспити на атестат зрілості, які 1913 р. Іван Шевченко, Микола Куліш та Михайло Перерва намагалися скласти екстерном після закриття гімназії в Олешках. Вони вирушили на Кавказ, де лише М. Кулішеві вдалося скласти іспити за 7 клас. 1914 р. М. Куліш отримує атестат зрілості, склавши іспити в Тифлісі.

³¹⁴ Ідеться про роман Миколи Хвильового „Вальдшнепи”, який вважали виявом крайнього націоналізму, тоді як, на думку Миколи Куліша, автор лише діагностував народження українського фашизму (більше див. у розділі „Конфлікт” документальної повісті „Микола Хвильовий”).

³¹⁵ Мається на увазі „Пролітфронт”.

³¹⁶ Див. примітку 80.

³¹⁷ Іван Момот (псевдонім О. Мак; 1905–1931) – український письменник, літературний критик. Член літературного угруповання „Плуг”, один із засновників літорганізації „Молодняк”, член „Пролітфронту”, заступник редактора однойменного журналу.

³¹⁸ Інститут історії партії при ЦК Компартії України (філія Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС) – науково-дослідна установа, створена 1921 р. в Харкові. Від 1934 р. – у Києві.

³¹⁹ Варварівський міст – міст через річку Південний Буг, побудований на так звані Варварівський міліні. Поєднує Варварівку і решту Миколаєва.

³²⁰ Сергій Пилипенко (1891–1934) – український письменник, громадський діяч. Організатор і голова Спілки селянських письменників „Плуг” (1922–1932), редактор газети „Селянська правда”, журналу „Плужанин”. У 1932–1933 рр. був директором створеного партією при Народному комісаріаті освіти Інституту Тараса Шевченка. Репресований, розстріляний.

³²¹ Микола Подвойський (1880–1948) – радянський партійний і державний діяч. У січні-вересні 1919 р. – наркомвоєнмор УРСР. Народився на Чернігівщині, можливо, був знайомий із П. Тичиною через кола, близькі до Чернігівської духовної семінарії (і М. Подвойський, і П. Тичина там навчалися).

³²² Меланія Загорська (1837–1891) – українська співачка. Працювала в Чернігівському драматичному театрі. Друга дружина етнографа і фольклориста Опанаса Марковича.

³²³ Розумовські – рід козацького походження з Чернігово-Сіверщини. Олексій Розумовський (1709–1771) – чоловік імператриці Єлизавети Петрівни. Кирило Розумовський (1728–1803) – останній гетьман Війська Запорозького.

³²⁴ Михайло Могилянський (1873–1942) – український літературний критик і публіцист, літературознавець, науковий співробітник ВУАН і керівник Комісії для складання біографічного словника. До Жовтневого перевороту займався революційною та суспільно-політичною діяльністю, працював адвокатом. Пізніше повністю присвятив себе літературній діяльності, мав публікації в журналах „Життя і Революція” та „Червоний Шлях”, брав участь у літературній дискусії 1925–1928 рр. Під час сталінських репресій було розстріляно доньку М. Могилянського поетесу Ладю Могилянську та сина Дмитра (творчий псевдонім Дмитро Тась). Звільнений із усіх посад, Могилянський мешкав у дочки Ірини в Дніпропетровську, а на початку II Світової війни опинився в Красноярському краї, де перебувала на засланні дочка Олена. Помер у с. Велика Мурта Красноярського краю.

³²⁵ Варфоломій Кириленко (псевдонім В. Арфолом; 1893–1965) – український поет, драматург, перекладач. Навчався в Кам'янець-Подільському ІНО (1921–1924), був редактором журналу „Буяння” (1921), працював літредактором у місцевій газеті „Червона правда”. Разом з Іваном Дніпровським і Захаром Кицюком очолював кам'янецьку філію „Гарту”. У 1942 р. вивезений на примусові роботи до Німеччини. За даними літературознавця Григорія Гусейнова, змінив ім'я і прізвище, щоб родичі в УРСР не зазнали репресій. Помер у 1965 р., похований у Торонто (Канада) під іменем Павло Степ.

³²⁶ Володимир Куліш (1917–2009) – син М. Куліша, український письменник. У роки II Світової війни емігрував, мешкав у США.

³²⁷ Джой – собака Миколи Куліша.

³²⁸ Див. примітку 225.

³²⁹ Книжка С. Борзенка, яку редагує М. Куліш, очевидно, його перша збірка „Народження комуніста” (1933).

³³⁰ „Пан де Пурсоньяк” – постановка комедії-балету Ж.-Б. Мольєра й Ж.-Б. Люллі. У „Березолі” прем'єра вистави відбулася 29 травня 1933 р.

³³¹ „Мина Мазайло” – п'єса М. Куліша, поставлена на сцені 1929 р. в Дніпропетровському театрі імені Шевченка, „Березолі”, театрі імені Івана Франка. Того ж року вона вийшла друком окремою книжкою.

³³² Дударики – персонажі поеми П. Тичини „Сковорода”.

³³³ Всеукомдрама – перейменоване від 1930 р. УТОДІК (Українське товариство драматургів і композиторів).

³³⁴ Софія Левітіна (псевдонім Софієва; 1891–1957) – радянська письменниця і драматургиня; цензорка Головліту. Сусідка родини Хвильових по комунальній

квартирі на вул. Римарській, 19. Стала прототипом Хаї, персонажки оповідання Миколи Хвильового „Свиня” зі збірки „Сині етюди” (1923).

³³⁵ Товариш Старк – персонаж оповідання Миколи Хвильового „Щасливий секретар” (уперше надруковано у збірці „Майбутні шахтарі” (1931)).

³³⁶ Олена Колобкова-Коцюба (1901–?) – дружина письменника Гордія Коцюби (1892–1938). Працювала бібліотекаркою в Комуністичному університеті імені Артема, очолювала раду жінок при СРПУ. Замолоду належала до поетичного гуртка В. Гофмана в Полтаві.

³³⁷ Ідеться про роман Гордія Коцюби „Майстер кухля” (1933).

³³⁸ Володимир Коряк (справжнє ім'я Волько Блюмштейн; 1889–1937) – український літературознавець, літературний критик. У 1919–1920 рр. працював в установах Наркомосу УСРР в Києві й Харкові, у 1921–1924 рр. – у редакціях журналу „Шляхи мистецтва” і газети „Вісти ВУЦВК”. У 1925–1936 рр. – професор і завідувач кафедри української літератури Харківського інституту народної освіти. Належав до Спілки пролетарських письменників „Гарт”, ВУСПП, СРПУ. Автор двотомового „Нарису історії української літератури” (1925; 1929), досліджень творчості Т. Шевченка, М. Коцюбинського, В. Стефаника. Репресований, розстріляний.

³³⁹ Володимир Торін (справжнє ім'я Леонід Ільєвич; 1911–1965) – український радянський письменник. Писав на робітничу тематику, став членом першого на Донбасі літературного об'єднання „Забой”. 1930 р. опублікував книжку „Два Донбасса”. Навчався в Харкові. Микола Хвильовий в останній період свого життя був рішучо налаштований проти В. Торіна. Про це свідчить, зокрема, протокол допиту Ю. Уманцевої, складений відразу після самогубства письменника, у якому вона посиляється на слова свого чоловіка про те, що „...спекулянти, пришедшие в литературу сегодня, <...> занимаются травлей Старой Генерации писателей и персонально ТОРИН, который стоял во главе” (див. *Полювання на „Вальдишну”*..., с. 182).

³⁴⁰ А. Я. А. – особу не встановлено.

³⁴¹ Королівський консул Італії в Харкові Серджіо Граденіго упродовж 1932–33 рр. передавав своєму керівництву документи (донесення, рапорти, листи), що підтверджували факт Голодомору в Україні. Ці матеріали вийшли друком: *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932 – 1933 роки*, упор. Андреа Граціозі, пер. Мар'яна Прокопович, Харків 2007.

³⁴² Харківський червонозаводський державний український драматичний театр – театр, який діяв 1927–1933 рр. у Червонозаводському районі Харкова. 1927–1928 рр. мистецький керівник Олександр Загаров, від 1928 – Василь Василько. Оформленням театру займалися „бойчукісти”. 1933 р. театр було розформовано і переведено до м. Сталіного (нині Донецьк), де на його базі створено Сталінський державний український драматичний театр імені Артема.

³⁴³ Георгій Нікіфоров (1884–1938) – російський радянський письменник. Входив до літературних об'єднань „Кузніца” та „Октябрь”.

³⁴⁴ Алексей Новіков-Прібой (справжнє прізвище Новіков; 1877–1944) – російський прозаїк-мариніст. Лауреат Сталінської премії (1941).

³⁴⁵ Невідома п'єса М. Куліша.

³⁴⁶ У цей час Репетком вимагав від М. Куліша внести зміни в текст п'єси „Прощай, село”.

³⁴⁷ КСМ – „Комуністичний союз молоді”. У переробленому варіанті п’єси „Прощай, село” М. Куліша один із персонажів, Дмитрик, вступає до комсомолу.

³⁴⁸ „Горе от ума” – віршована комедія російського драматурга А. Грібєєдова, уперше опублікована 1825 р. (повне видання 1862 р.).

³⁴⁹ „Поднятая целина” – роман М. Шолохова, присвячений колективізації. Перший том опублікований 1932 р., другий – 1959 р.

³⁵⁰ Н. А. Тан, В. Г. Тан (справжнє ім’я Владімір Богораз, при народженні Натан Богораз; 1865–1936) – російський письменник, етнограф, лінгвіст. За революційну діяльність був відправлений у заслання, де захопився етнографією, вивчав життя чукчів та інших народностей Півночі. Його перша збірка нарисів мала назву „Чукотські оповідання” (1899).

³⁵¹ Ніколай Телешов (1867–1957) – російський радянський письменник.

³⁵² Євгеній Чіріков (1864–1932) – російський письменник, драматург і публіцист.

³⁵³ Александр Серафимовіч (1863–1949) – радянський письменник, журналіст, воєнний кореспондент. Найвідоміший твір – роман „Залізний потік” (1924) про події т. зв. Громадянської війни.

³⁵⁴ Анатолій Луначарський (1875–1933) – радянський політичний діяч, письменник, драматург, літературний критик. Навчався в Цюрихському університеті. Після Жовтневого перевороту – нарком освіти в радянському уряді. Від 1929 р. – голова Вченого комітету при ЦВК СРСР. На початку 1930-х рр. – директор науково-дослідного інституту літератури й мистецтва, один із редакторів Літературної енциклопедії. Іван Дніпровський згадує публікацію А. Луначарського „Думки про майстра”, опубліковану в „Літературній газеті” (1933, № 27).

³⁵⁵ Грігорій Петніков (1894–1971) – поет-футурист, перекладач, видавець. Навчався в третій харківській гімназії. 1914 р. разом із поетами Божидаром (Богданом Гордєєвим) і Ніколасем Асєєвим заснував у Харкові видавництво „Лірень”, де виходили друком збірки поетів-футуристів. 1916 р. знайомиться з Велеміром Хлебніковим, стає одним із 317 Голів Земної Кулі – членом створеного Хлебніковим утопічного уряду поетів, художників і вчених.

³⁵⁶ Іммануїл Кант (1724–1804) – німецький філософ, засновник німецької класичної філософії.

³⁵⁷ Цими записами Івана Дніпровського скористалася дослідниця Н. Кузякіна для створення біографічного дослідження про Миколу Куліша [далі посилаємося на: Н. Кузякіна *Доля Миколи Куліша* [у:] *Траєкторії долі*, Київ 2010, с. 22–421 – ТТ].

³⁵⁸ Батько М. Куліша Гурій Куліш був наймитом, працював в економіях Скадовських і Фальц-Фейнів.

³⁵⁹ Розповіді М. Куліша про дитинство лягли в основу окремих новел роману Ю. Яновського „Вершники”. Зокрема, дід-чабан став прообразом прадіда Данила з новели „Дитинство”.

³⁶⁰ Можливо, малий Микола намагався повторити подорож малого Тараса Шевченка: історія про те, як „ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч” дуже популярна і змальована, зокрема, в оповіданні Степана Васильченка „Залізні стовпи”.

³⁶¹ До чотирикласної школи в Чаплинці М. Куліш вступив 1901 р., а закінчив навчання 1905 р. з „похвальним листом”.

³⁶² 1905 р. Микола Куліш вступив до міського училища Олешків. Спочатку жив у родині Алейнікових, пізніше потрапив до притулку („богадельни”) Олешківського благочинного товариства, відкритого Вірою Іванівною Панкеевою. На думку Н. Кузякіної, він жив там у 1907 і 1908 рр.

³⁶³ В автобіографії 1921 р. М. Куліш пише: „...питался крохами и подаями благотворительствующих буржуев. Вместо благодарности испытывал к своим благотворителям ненависть” [далі цитуємо за: *Автобиография член Николаевского губисполкома и Днепровского уисполкома Кулиш [у:] Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років*, упор. Р. Мовчан, Київ, с. 259–261].

³⁶⁴ У тій же автобіографії: „В третьем классе начальством был отмечен как бунтарь и политически неблагонадежный юноша, подающий примеры дурного мужицкого тона. Был неоднократно изгоняем из стен училища за организацию кружков молодежи и непочтение к начальству” (с. 260).

³⁶⁵ В училищі М. Куліш із друзями видавали літературний журнал із власними творами серйозного та сатиричного змісту.

³⁶⁶ Тут плутанина з датою та назвою навчального закладу: можливо, мається на увазі 1909 р. і училище як „вища початкова школа”.

³⁶⁷ В автобіографії М. Куліш пише: „В 1908 году очутился на улице и целое лето питался воздухом, ночуя поочередно у добрых людей. Осенью при поддержке некоторых молодых учителей поступил в общественную мужскую гимназию, которая в 1913 г. была закрыта высшим начальством как имеющая в своих стенах кухарских сынов, извозчиков и мужиков” (с. 260). Очевидно, що Іван Дніпровський плутає хронологію подій і заклади, коли пише, що М. Куліш „вилетів” із реорганізованої школи, аби вступити до гімназії через три роки. На думку Н. Кузякіної, 1908 р. М. Куліш опинився „на вулиці”, бо його вигнали з притулку, а не з училища, тому далі був змушений жити з ласки в родині приятеля М. Перерви (с. 51). Із училища його відрахують, за версією Н. Кузякіної, „в останньому класі” (за логікою це мав бути 1909 р.) через сатиричну поему на вчителя Кольце (с. 54–55). Дослідниця посилається на автобіографію письменника 1927 р., де у графі „освіта” зазначено: „...міського училища не закінчив, 1909 р., Олешки”. У цьому випадку інформація суперечить указаній самим М. Кулішем в автобіографії 1921 р., згідно з якою 1908 р. він уже вступив до гімназії.

³⁶⁸ Н. Кузякіна вказує, що М. Куліш навчався в олешківській гімназії – чоловічому навчальному закладі „першого розряду товариства «Освіта»” від 1909 до 1913 рр. (с. 56).

³⁶⁹ Віра Панкеева (1861–1930) – дружина Ніколая Панкеева, міського голови Олешків. До жовтневого перевороту була головою Олешківського благодійного товариства.

³⁷⁰ Н. Кузякіна пише, що до 1911 р. М. Куліш мешкав у Марії Іванівни Шевченко (с. 51).

³⁷¹ Скрипка і гелікон були в родині Невеллів, сам М. Куліш умів грати на геліконі і зробив його одним із символічних образів у драмі „Патетична соната”.

³⁷² У родині Невеллів М. Куліш мешкав у 1911–13 рр., навчаючись в Олешківській гімназії. Всеволод Невелль був його гімназійним приятелем, а Антоніна Невелль 1915 р. стала дружиною.

³⁷³ Після того, як його вигнали з притулку, М. Куліш жив у шкільного приятеля М. Перерви.

³⁷⁴ Н. Кузякіна згадує також бібліотеку дядька М. Перерви і те, що „на квартирі у Мішеля Перерви, батько якого перебував під наглядом за політичну неблагонадійність, виникає підпільний гурток самоосвіти” (с. 52).

³⁷⁵ Очевидно, ідеться про самвидавні журнали, які створювали учні гімназії і до підготовки яких були причетні М. Куліш та Іван Дніпровський.

³⁷⁶ Н. Кузякіна пише, що гімназія, у якій навчалися М. Куліш та Іван Дніпровський, як „безправна громадська” установа не видавала атестатів зрілості, тож екзамени доводилося складати екстерном (с. 56).

³⁷⁷ Див. примітку 313.

³⁷⁸ Антоніна Куліш (дівоче прізвище Невелль; 1891–1978) – дружина М. Куліша. Під час II Світової війни емігрувала, до кінця життя мешкала в США з родиною дочки.

³⁷⁹ М. Куліш мріяв про вступ на історико-філологічний факультет Одеського університету, однак йому перешкодила мобілізація влітку 1914 р.

³⁸⁰ Перші два місяці після мобілізації М. Куліш провів у 44-му запасному полку в Херсоні, далі його було відправлено до Одеської школи прапорщиків.

³⁸¹ Після завершення Одеської школи прапорщиків 20 лютого 1915 р. М. Куліша на пів року було відправлено на службу в Смоленськ (запасний батальйон). Там вони повинчалися з Антоніною Невелль.

³⁸² У серпні 1915 р. М. Куліш поїхав на фронт. До 1917 р. перебував на передовій, мав поранення та контузію. В автобіографії 1921 р. указує, що в березні 1917 р. одним із перших у полку перейшов у революційний табір, працював у полковому комітеті й був членом культпросвіткомісії Ради Депутатів Особливої Армії. „Политически был слабо развит. Сочувствовал эсерам” (с. 260).

³⁸³ Жванчик – річка у Хмельницькій області, притока Дністра.

³⁸⁴ Проскурів (до 1794 р. Плоскирів, від 1795 до 1954 р. Проскурів) – зараз місто Хмельницький. Під час I Світової війни Проскурів був прифронтовим містом.

³⁸⁵ На початку 1918 року М. Куліш повертається в Олешки, а в лютому стає головою міського виконкому ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

³⁸⁶ Від 1802 до 1920 рр. Олешки були центром Дніпровського повіту Таврійської губернії.

³⁸⁷ На третьому числі газета „Селянська думка” припинила існування, а редактора М. Куліша було ув'язнено новою владою – Гетьманатом. У тюрмі М. Куліш перебував від липня до листопада 1918 р.

³⁸⁸ У листопаді 1918 р. по всій Україні спалахнули повстання проти гетьмана Скоропадського та німецького війська. М. Куліша було звільнено з ув'язнення.

³⁸⁹ Очевидно, Олеся Досвітнього.

³⁹⁰ Подолянки – М. Пилинська та О. Пилинська-Чілінгарова, які були родом із Кам'янця-Подільського.

³⁹¹ Василь Седляр (1899–1937) – український художник-монументаліст, графік, художній критик, належав до творчої групи „бойчуків”.

³⁹² Ієремія Айзеншток (1900–1980) – український і російський літературознавець, текстолог. 1926 р. за активної участі І. Айзенштока в Харкові було створено

Інститут Тараса Шевченка. Від 1926 р. до 1931 р. обіймав посаду вченого секретаря цього інституту. Підготував перше повне коментоване видання Шевченкового „Щоденника” (під назвою „Дневник”, 1925).

³⁹³ Термін із кримінального кодексу.

³⁹⁴ Ян Гус (близько 1369–1415) – чеський релігійний мислитель, філософ, реформатор, національний герой. Ректор Празького університету. Відомий своїм протистоянням із Римо-католицькою церквою. Був засуджений і спалений на вогнищі як єретик.

³⁹⁵ Томас Мор (1478–1535) – англійський письменник, філософ, державний діяч, лорд-канцлер (1529–1532). Автор суспільно-політичного трактату „Утопія”. Святий Римо-католицької церкви.

³⁹⁶ Вахтанг VI (1675–1737) – письменник і законодавець, цар Картлі (у 1711–1714 рр. та 1716–1724 рр.), феодальної держави у Східній Грузії, що виникла у другій половині XV ст. у результаті розпаду єдиного Грузинського царства.

³⁹⁷ Давид Гурамішвілі (1705–1792) – народився у Грузії у збіднілій родині грузинського князя Георгія Гурамішвілі. Близько 1727 р. Давида захопили в полон лезгини та вивезли в Дагестан, звідки той зумів утекти. Діставшись до Москви, потрапив у середовище грузинського царя Вахтанга VI Багратіоні, який з політичних мотивів покинув Батьківщину. Гурамішвілі отримав високу посаду джабадар-баші, тобто начальника арсеналу, а також наділ на 20 дворів у Миргороді на Полтавщині та селі неподалік – тут поет мешкав до кінця життя. Згадується у вірші П. Тичини „Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді «Витязя у тигровій шкурі»”, написаному в 1937 році.

Микола Хвильовий

Академія безсмертних

Портрет м'ятежника

Публікуємо за: *Колекція Івана Дніпровського у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею. Дніпровський І. Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника*, упоряд. Г. Мартинова, О. Марущак; статті Я. Голобородька, Н. Кузякіної, Херсон 2020.

I

Вересень 1930 року.

Академія безсмертних (негативи).

Сьогодні їх – дванадцять.

І можливо, це число не лише випадково збіглось з євангелічним числом древніх рибалок-апостолів.

Можливо, це нова Зоряна Україна, простуючи в землю обіцяну, поставила їх на сторожі свого ясного трудного шляху.

Ось вони, всі особисто, в повному складі – 12.

Якби ми схотіли їх взяти на одну фотографію, вони б розмістилися так:

Курбас, Куліш,

Хвильовий, Тичина

і

Остап Вишня –

театр, драма, проза, поезія, кіно – усміхнутий гумор.

По боках, на окремих стільцях, сіли б непоправні екзотичні українські „індуси”:

Володимир Сосюра і Анатолій Петрицький.

Решта, як завжди, стали б справа наліво, позаду крісел передніх:

За Курбасом – Меллер¹;

Кулішем – Арк[адій] Любченко;
Хвильовим – Йогансен;
Тичиною – Сенченко;
Вишнею – Копиленко.

І сказали б ми так, забігаючи в веселу далечинь. Так вони, в такому ж порядку, і житимуть там, беручися туманом з заднього фону. Це бо викінчена п'ятикутна зізда нового мистецтва епохи доби з її своїми супутними зорями.

Але:

1. Ми – не фотографи.

2. Дані особи, знавши наш намір зняти їх з п[ев]ною ціллю, можливо, почали б чепуритись, голитись, набирати поважного вигляду і т. д., що було б вельми штучно, що суперечило б нашому завданню.

Проте ми хочем зібрати їх разом, нам конче потрібно зафіксувати їх разом, хоч, може, це й буде лише „моментальний” аматорський знімок.

– Навіщо? – спитав би мій дальній читальник.

– Навіщо? – знявся б дружний гомін усіх дванадцяти.

А от ми скажемо, друзі.

По-перше: нині вони – живі. Нині вони – люди, реальності.

По-друге: завтра вони будуть – легенди. Завтра вони стануть недосяжні, дивні туманності.

Сьогодні ми знаєм їх, любимо. Сьогодні вони – наші, близькі, зрозумілі. Завтра ми їх обожнимо. Перетворим в ікони, картини.

Сьогодні ми бачим їх. Завтра ми будем ловити їхній образ, колір очей, вираз обличчя...

Чую голос здалеку:

– Без передмови! По суті...

Гаразд.

Отже, спочатку ми спробуєм все-таки зняти їх групою. Чи не зробити нам, по старій пам'яті, за воєнним ранжиром? В такому разі у нас на правому фланзі були б:

Йогансен, Курбас, Тичина, Копиленко, Меллер. На лівому Куліш, Остап Вишня, Хвильовий... Ні, навряд щоб на око ми могли зберегти цю природну гармонію. Словом, ранжир – це був тільки творчий прийом, щоб поставити на лівому фланзі самого найменшого і сказати, що це буде... Хто це буде? Пригляньтесь! Оцей самий найменший – це той, хто тривожив нашу епоху памфлетами, ухилами, хто завдав смертельного удару чумакам, просвітянам, голопупенкам, енкам², і з ухилів, зигзаг і падінь вийшов прямий, загартований, вірний. Узнали?

Готово! Красненко...

Отже, тепер (після спільної зйомки дальнім планом) перейдімо до крупного, до осіб окремих. Давайте візьмем тепер навпаки, з лівого флангу.

Це буде наша фотографія

№ 1

і на ній наш найменший

іспанець Дон-Квізадо³ –

~~Микола Хвильовий~~.

...Є, друзі мої, щасливі обличчя, що викликають одним одне почуття, і воно зоветься симпатія. Цих облич не можна боятися ні зблизька, ні здалека, бо вони прості, милі.

Є лица, що до них треба звикнути, включитися в них, бути прийнятим ним. Прийняти обличчя нашого друга не потребує часу, ні звички, ні включення.

Нехай стороння людина обережно, з трепетним страхом підійде до Тичини. До нього треба звикнути. Правдивіше: йому до самого. Треба вгледіти його жіночу усмішку;

нехай часом Куліш видається жорстким і строгим – це вражіння пройде;

нехай перед Курбасом опанує вас якась чудна ніяковість, ви її згодом позбудетесь;

нехай Остап Вишня, коли він мовчить, із своїм демократично-цегляним лицем не навіє на вас потрібного дружнього настрою –

для Хвильового не треба ні усмішки, ні голосу. Він вас покорає одразу. Не силою, не величчю імені, а саме своєю простотою, своєю химерною симпатичністю.

Так він діє однаково на всіх: незнайомих, знайомих;

на діда, бабу, молодицю і юнку;

на робітника, батрака, незаможника;

на куркуля, аристократа, буржуа, чиновника, перекупку – однаково.

(Це тому, що Хвильовий – сама симпатія.)

У нього можуть бути зависники,

у нього можуть бути вороги,

але у нього не буде того, хто б його зненавидів самою кров'ю.

Що ж особливого є в цьому незвичайному чужинцеві? Чи такі в нього очі? Чи гармонія ліній? Чи... Невідомо. Очевидно, це та внутрішня суть, ота потайна людська душа, що стоїть на кожному на людським обличчі.

Але що ж у нім головне, що привертає до себе увагу? Навряд чи ми скажемо. Ясно тільки одне: підійміть Хвильового на кілька сантиметрів, на зріст розуміється, дайте йому одну тільки риску чужу – і все буде

зруйновано. Поміняйте уявою Хвильового і якого-небудь відомого вам письменника іменами, припустіть на одну мить, що приміром, Пилипенко є Хвильовий – і в Хвильового-Пилипенка не буде жодного грама симпатії, а Пилипенко-Хвильовий, втративши зріст, виросте раптом в такий же пропорції і здобуде нашу симпатію.

Хвильовий бо тільки такий і таким повинен був бути. Він не має права бути інакшим!

Наш дальній читач уже зрозумів, що такого портрета не змалювати одним реченням. І він хотів би розглянути сам кожну частинку, найдрібнішу деталь цього екзотичного українця.

Ми вволяємо його слушне бажання.

Голова Хвильового? Ми не пам'ятаєм випадку, щоб вона була стрижена, тим паче голена, бо знімають волосся в тривозі за цілість його, а голова м'ятежного нашого друга міцно держить чорним здоровим кушем свою шевелюру. Правда, це не шевелюра й не кущ, а просто крепке буйне волосся, може, трошечки штучно підкинута гребінем вгору, може, нашвидкоруч, звичайною одежною щіткою, а може, і це найпевніше, п'ятьма або й усіма десятима заклопотано-бистрими пальцями.

Уявили вже? Роздивились? А ви зауважили, що ця голова, голова азійського іспанця, може посивіти, стати сідою в один день, в одну мить, але вона ніколи не буде лиса – ні з макушки, ні з лоба? Воістину, ця вічно юна порода не знає тлетворного подиху часу.

(NB. Чи не спало вам, любий читачу, на думку, що геній, приміром, не міг бути льняний, русавий, а тільки такий, тільки чорний? Подумайте.)

З лобом нам трохи трудніше. Бо лоб Хвильового – це його Ахіллесова п'ятка. Це те, про що він сам говорив жартома, але що потай немало мучить його – безумовно. Великий-бо талант повинен би мати й велике логово. Тоді було б менше сумніву, і Хвильовий, що тоскує (дарма!) по безсмертю, хотів би мати високого лоба. Але лоб його не – високий. Він тільки середній. І через те в своїх творах письменник хотів би дегенератам дати високі лоби, а талантам і геніям – помірковані. Перевірте це на чернетках головних його творів, бо коли мова йшла про доктора Тагабата, такого, тобто маленького, лоба йому було призначено спочатку, а віддано згодом, здається, Андрюші...⁴ Да, так якби зважити на кілограми цей лоб, не сказавши, чий він, – навряд чи доктори медицини взяли б його дали б йому незвичайність. Ха! Лоб цей чистий. Він тільки покреслений чотирма-п'ятьма неглибокими смугами. Десь посередині він, цікавий нам лоб, тиль-тиль наче вдавнений, але це омана: цей лоб ішов прямо, потім

ковзнув під силою мозку і збугрився, нарешті, двома горбками, щоб розкидати по них чорні згущені, подовжені, непричесані брови, де вже вряди-годи пробивається сіда волосинка.

От під цими бровами і живуть його очі, чорні, з карим відтінком, що здаються вам зеленавими. В очах героїв Хвильового стоїть зажура, любов, настрій і т. д., – у самого автора очі живуть, і іншого слова для них не придумати. Вони живуть вдень, вночі, під японськими ліхтариками, під столичними люксами, в стоячих лопанських⁵ туманах. Вони живуть, хватають все на льоту, тут же синтезують, розкладають, стрибають, біжать, і вам повсякчас здається, що вашому другові ніколи, що він має в кишені залізничний білет і зараз-зараз-же збирається в подорож.

Живе й спішить („и жить торопится, и чувствовать спешит”⁶) і ніс нашого друга. (Для цього носа треба придумати спеціальний термін.) Прямий, тонкий, чулий, він вряди-годи, не вряди-годи, а раз-у-раз потріпує тонкими ніздрями, причому сам друг наш також раз-у-раз коротким ривком двох пальців тієї чи тієї руки, але неодмінно великим і вказівним пробігає зверху по ніздрях, наче там щось зупинилося. Але це друга зорова омана – бо то тільки звичка, то тільки частий переклик чулих нервових кінцівок з чулістю нюха. (Пам’ятаєте ви чебреці? – Ми ще до них вернемо.) Тоді вам здається, що все тіло нашого друга обвіває нове повітря, ви пригадуєте, що перед вами шалений мисливець і безумовно догадуєтесь, що ціль його неспокоїної подорожі – полювання.

Забігаючи наперед, читач наш хоче сказати, що й губи нашого друга живуть. Ми не перечимо. У всякому разі, вони не існують, тим паче не животіють, не стоять, не в задумі, не в байдужності, не стиснуті строгістю. Вони готові до слова, до руху. Вони у вічній взаємодії з відомими рухами. Вони трошки-трошки побільшені. Вони бувають темно-червоні („каштанові”), а здебільша вони запалені вітром. Не потріскані, а сухі і трошки запалені. Це може бути і од вітру, може й од безсонної ночі.

Підборіддя? Навіщо воно вам? Хіба тільки на те, щоб згадати, що на вулиці воно не буває неголене, що це робкоопівські⁷ парикмахери не стоять на висотах своєї доби, що вони часто нівечать його, задобряючи потім своєю нікчемною пудрою, і що в творах нашого друга, а надто в полеміці, безпардонно-лінивий і неохайно-антисанітарійний цех сей трапляється зовсім не з примхи⁸.

А уявіть ви тепер, що всі перелічені складові частини не червоні, не сині, без хоробливих плям, а чисті і до того всього іспанно-італо-татаро-українсько-матові. При цьому ви неодмінно згадаєте фотографічний негатив, прочищаєте його тією ж уявою і бачите:

під щіточками брів живуть очі, потріпують ніздрі, одна рука відомим вам способом проробляє відому операцію над ніздрями, а друга кілька разів одкидає назад, на тім'я і трошечки нижче, але ні разу на т. з. потилицю згадану вже не шевелюру, не кущ, а чорне пружне рівностояче, трохи звите волосся, – і перед вами стане м'ятежник.

А вуха? Ах, іще вуха: маленькі, з яких випадково стирчить довга волосинка – вуха антимузичних натур, трохи приглушені (війна: царів проти народів і народів проти царів). І вже дивуєтесь: невже ж, мавши ці уші, можна бути творцем такої словесної музики? Запевняю вас, що це так. А крім цього всього, наш друг любить оперу і сам бринчить на клавішних інструментах.

А руки? З волоссям, з чорними густими волосинками, з повнявими чулими жилами. Невже? На жаль. Можливо, наш друг не знає сам, але ми знаєм, що серце його при рівновазі ума (про рівновагу пізніш) б'ється в ухилах, в перебоях. Чи ж надовго стане такого неспокійного серця?

Нині можна сказати, що ви знаєте ціле фізичне погруддя нашого друга. А можете ви собі уявити, що це погруддя благопристойно сидить за канцелярським столом? Покоїться способом Будди? Іде розважною ходою? Стоїть в гурті друзів і спільників і задумано, іронічно слухає? Ніко́ли! Ніко́ли! І за столом, і на вулиці, і серед друзів шумних – це рух, завжди прискорений, завжди негайний, завжди в горінні.

Ви розумієте, звичайно, що ноги нашого друга не роблять широких, рівних, однакових кроків, бо ці ноги роблять лише короткі, часто прискорені кроки.

Така-бо епоха, епоха трамваїв, автобусів, таксі, дирижаблів, танків і тракторів. А якби вона, наша епоха, була інакша? Якби він, Хвильовий, родився в епоху чумацьку, а не в часи вогняної більшовицької кавалерії? Може би, він вмер од повільності? Нічого подібного! Він би бунтував, хвилював, тривожив чумацький свій час, доки б не зрушив його, не перекинув його шкереберть, доки не догнав би його до відповідного своєму характеру темпу.

Але далі. Рухома, так би мовити, зовнішність. Має вона будь-яке значіння? Безумовно. Коли внутрішній світ може ховатись під панцирем витримки, то одяга це – стиль, вивіска, якої вже не сховаєш, а надто в наш час, коли в одній епосі десятки епох і одна на одну не подібна.

Отже і ще: спробуйте-но одягти письменника Н в чужу одягу, що вийде? Звичайне передягання в старе чи нове, селянське, міське, буржуазне – і тільки.

А одберіть Хвильовому його черевики із старими попелястого цвіту гамашами?

А одніміть оті його високі до самих колінних чашечок білі повстяники?

І вийде яка завгодно почвара, але не „товариш Хвильовий”, не „Григорович”, не наш прекрасний іспанець...

Хвильовий не знає пальта на ваті, бо ватне пальто знаменує хоробу, запобіжні заходи од холоду – він має два-три теплі зимові убрання: церобковське типове осіннє пальто, шерстяну кав'яного і верблюжого (тільки два) кольору фуфайки, плащ од дощу та од вітру, і ще що? Та, здається, більше нічого.

На голові той самий картуз, що носитья рік, другий, може, й третій, четвертий. З закордону наш друг повернув у капелюсі, повним денді. Наша пам'ять зафіксувала, що мандрівник з приводу цього сказав щось протичумацьке, ми з ним мовчки погодились, а через деякий час іспанець уже носив своє звичне те саме убрання.

Бо: Хвильовий – це поет, залюблений в ту, в неповторну [добу], коли все було прекрасне й розхристане... Хвильовий – партизан.

Де ж живе Хвильовий? По всій Україні. Умовно: в буд. „Слово”, кв. 9, в квартирі з трьох кімнат, що мають вікна на захід і північ.

Може, це припало йому випадково таке непрезентабельне помешкання? Ні, не випадком, на законній підставі. Призначалось йому квартиру „під Панчем”, ясну, на південь, кімнат з чотирьох, але ми знали раніш, що Хвильовий там жити не буде. Вибухало бо підчас будування „Слова” одне непорозуміння за другим. А під час переселення набралась їх ціла купа. Треба було розв'язати. Хто ж мав „охвірувати собою” для загального спокою? Хвильовий. І він віддав власні вигоди, хоч йому треба було не три, навіть не чотири, а дважди чотири пари кімнат з салою для клуба. Але він віддав і зробив вигляд, що не він поступився, а йому зроблено послугу.

Зайдімо? Дзвінок, шерех, щось на манір кашля господаря і собача морда – біла собака. Собака. Це – Пом, помічник нашого друга в його житті, в полюванні.

Може б, ви хотіли вернутись? Може, ви почули в сусідній кімнатці бренькіт столового начиння і хотіли б скоріш, тут же, в оцім коридорі, стоя, на ходу переговорити про всі ваші справи? Тепер вже й не думайте. Ви підете до його кабінету. Ви будете з ним обідати, снідати, пити чай, словом, будете робити те, що скаже вам гостинний господар. Але ви вже обідали! Снідали!! Тим краще. Значить, ви пообідаєте, поснідаєте вдруге. А втім, це було до XV партз'їзду, майже до XVI...⁹

Далі. Може, господар сидить за столом, а ви проти нього, як авдієнт, як учень, боїтеся покласти край столу несмілий ваш лікоть? Значить, ви мало знаєте, в чийй ви квартирі. Тому, що господар за столом не сидить, тому, що подібне сидіння несумісне з побутом нашого друга. Він ходить, він присідає

на канапу, зривається. Може, вам спала на думку підозра, що він нервується у вашій присутності, чекає вашого зникнення? Попробуйте попроситись.

А що вам подобалось в кабінеті цього літератора-мисливця? Опудало вальдшнепа? Книга? У такому разі збережіть ваше захоплення при собі, якщо ви не сукин син, і не хочете з заздалегідь обдуманим наміром понести якусь річ цього незвичайного господаря!

Да, Хвильовий – господар. Хвильовий і рушниця, Хвильовий і Пом. Хвильовий і Любочка, це зміст, це назва певного стану, але Хвильовий і господар в одній особі – це спльотка, це вигадка неудачного енка. Хвильовий ніколи не був господарем! Бо Хвильовий як має гроші, то тільки дві секунди, перед віконечком каси ДВУ–ДВО. Через годину в кешені, в романтичній партманці нашого друга кілька зімнятих папірових монет-асигнацій, добутих не в державній установі, а на широкій розбійній дорозі.

– Так про що ви говорили з Анатолем Франсом Комуни? Скажіть, бо ми все одно угадаєм. – Про собак. – Розуміється. Хвильовий без памфлетів. Хвильовий без попелястих гамаш, Х[вильовий] без собаки, Х[вильовий] без собачих розмов, це нонсенс, заперечення часу, особи, це сама – *reduction ad absurdum*¹⁰. Бо Хвильовий коли не літератор, то геніальний собачник. Він мав два таланта, дві спеціальності і обидві ці галузі розвив до межі його неможливих можливостей.

Він кохається в собаках? Дивне питання! Він собачий поет, художник, собачий меценат, агітатор, собачий піп, апостол, месія. Він сам – собака. Під час переселення душ він без зупинки, без паузи полетить в собачу пашу, в червону пашеку мисливській собаці, в рот сетера, в черево англійського сетера, що гавкає з кожного тому повної збірки творів.

Де ж він служить? З чого він живе, Хвильовий?

Так, він живе, але не з чого, а чим: життям, нервами, мозком, у спосіб самозгоряння. Правда, він служить, тобто він може лічитися в штатному списку, але він не служив і служити не буде. Хвильовий ніколи нікому і нігде не служив і не буде служити. В такому разі може він керував, командував? Це питання спростоване всіма попередніми нашими реалістично-безжурними фактами.

Але ж він був у редакціях військових газет, журналів, керував напрямком? Відповідав приблизно.

Кіно-кадр.

Ранок. Година перша, початок другої, до четвертої включно. В редакцію журналу, де відповідальним або членом колегії значиться Хвильовий, вбігає відповідальний, чи сам член колегії, наш іспанець. Він ~~поголений~~. Розуміється, трохи блідий і збуджений од нічної праці. На його устах:

– Шагане ти моя, Шагане...¹¹

Слідом, а в крайньому разі, хвилин через п'ять Копиленко, також:

– Шагане ти моя, Шагане...

Позаду І. Сенченко... з тим же самим мотивом.

Це значить, що прийшов черговий номер „Красной нови”¹², що Х[вильовий] захопився віршем, прочитав одному, другому і деклямує його – скрізь і всюди.

Співний мотив днів на 7 опановує літературні кола, і довго ще бродить тими вулицями, де ходять-живуть літератори.

А потім:

– ...Все пройдет, как с белых яблонь дым...¹³

Включно до самого „До свиданья”¹⁴...

Як говорить Хвильовий в наш мітингово-ораторський час? Як говорить цей маестро слова? Чудно. Для мови-промови, на професорський виклад, агітаторський клич він зовсім не здатний. Він – спорщик. Він хватає на льоту репліки. Йому потрібні суперники для словесного герцю. Один, два, ціла аудиторія. Тоді він живе, розквітає. Тоді він чудесний, цей оратор в динаміці.

А з друзями? Теми його розмов? Тільки не теми, тим паче не літературні. Це – раптова глибина, раптові блиски мислі, щедрі алмази думок і – грайливість. Актуальність, діяльність, вольовість, тривога – це його мова. М'ятеж – його спеціальність.

– Як ся маєш, друже?

– Перпендикулярно.

Другого дня:

– Куди йдеш?

– Перпендикулярно.

Через місяць, півроку, рік, роки:

– Як ся маєш, Григорович?

– Перпендикулярно.

Значить, він мирний, беззлобний. Можливо.

Ні, ми не анголи на волі,

але ми демони в ярмі.

Перефразуймо це речення. Замість волі поставмо відсутність причини, замість ярма – який-небудь фортель якого-небудь енка, особливо енка. Тоді він, наш друг, робиться демоном. Він може втратити тям. Треба було бачити № „Плуга” з передовою „проти класиків”. (Самий номер передано до музею, до Києва.)¹⁵

Тоді він був страшний.

Правда ж, любий читачу? Ви вже покохали Дон-Квізадо? Не маємо сумніву. І у вашій пам'яті лишилась прискорена хода, руки з тривожними жилами, болота, дощі, де бродять мисливці, – і ви говорите нашому другові:

– Ви погано виглядаєте. Бережіть здоров'я, Хвильовий.

Безжурно, іронічно-загадково:

– Я буду довго жити. Я буду жити 110 літ.

І ви, безумовно, змовкаєте. Ви-бо знаєте, що до цього числа треба додати ще нуль. Але й тоді вам здається, що для Хвильового це мало. Бо на Хвильового Україна чекала з часів „Слова о полку Ігоревім”¹⁶. Бо Хвильові приходять через тисячу літ.

Чи скоро прийде другий? Який він буде, наш милий земляк, ваш неспокоїний сучасник, мій любий читачу? Він буде. Він включить душу свою в древній архівний папір, дихне молодістю епохи і – наробить „волни”, що буде котитись до третього коліна, до тисячоліття за нашим рахунком четвертого.

До побачення. Друг наш спішить: сьогодні він працює на ХПЗ¹⁷ – ліквідує прориви.

Вересень 23. Рік 930.

Додатки¹⁸:

1. „Вальдшнепи”.
2. „Малоросія чи Україна?”¹⁹
3. Перед поїздкою на Захід²⁰.
- ✓ 4. Мисливські чоботи.
5. 18 годин праці.
- ✓ 6. Поїздка в Сочі.
7. В буд[инку] Блакитного.
- ✓ 8. „Прикмета” (на тілі).
9. Мисль Фельдмана.

(Якби Х[вильовий] захотів обрати собі будь-яку, найкращу жінку в „Слові”, а в нас є і гарні, і розумні жінки – ви думаєте, яка б відмовилась піти за ним? Кинула б і свого чоловіка, і сам чоловік провів би свою дружину на нову квартиру. Вона, жінка, була б тільки розумна, а він прийняв би удар, як пошану...)

NB. Сьогодні, 13. V. 933...

М'ятежне серце

битись перестало.

Харків, 22. V. 933.

- ✓ Перша зустріч.
- ✓ 1 Травня. Синій дощ. Ганок „Вістей”.
- ✓ Секретар „Гарту”²¹ без діловодства.
- ✓ Кватиря Дон-Квізадо²².
- ✓ „Свина”²³.
- ✓ Відносини з дружиною.

„Урбіно”²⁴ (це згодом):

Зародження.

Ім'я – город Рафаеля.

Блакитний про „Урбіно”.

Готель „Асторія”²⁵ – Рим[арська,] 19.

Урбіновка.

- ✓ Плужанські вечірки.
- ✓ Вечірки „Гарту” (Московська, 20).
- Блакитний в Криму.
- Копиленко, Шевченко, Божко.
- Вістянські вечори.
- Слово має Хвильовий.
- Невдала мандрівка на ХПЗ
- (ніч, дощ).

„Я (Романтика)”²⁶.

Присутні: Хвильовий,
Тичина,
Еллан

(„самое вредное произведение”, яке згодом іде... в альманасі „Гарт” під ред[акцією] Еллана).

Любов до слова.

- ✓ „Сантиментальність” була йому – бридка.
- Я теж „апологет” – „Апологети писаризму”²⁷.
- ✓ Поїздка в Сухум²⁸ (од зародження думки до повороту).
- За кордон.
- Хол[уйський] лист М[икитен]ка²⁹.
- ✓ Ясність і мажор.
- ✓ Останні збори „Гарту”.

„Спорщик”.

Філософування (несподівані глибини самотворного розуму).

- ✓ „97”. (Реакція на театрі.)
- ✓ Ставлення до відсутнього Куліша.

✓ Приїзд Куліша³⁰. Франк, вечірки. Спільна симпатія.
(Хоча серйозно – пізніше.)

✓ Народ[ний] Мал[ахій] – Дон-Кіхот.

✓ Оцінка Куліша,

літераторів,

творів,

рукописів і т. д.

Полювання. Лисівські хуторі.

Зміївські болота.

Пом. Ранок-підранок. Кінець Уточки.

Випробовування. Провал.

Бекаси.

На зайців. Три зайці. Один – Вишні, другий Д[ніпровському],
третього – собі³¹.

Два повернуті – один О. Гр.,

другий –

„Розчарування в полюванні”.

Подарунок Д[освітньо]му рушниці.

Секрет.

Догадки з приводу.

Хв[ильовий] знов полює.

✓ На зборах собачників –

на Свердловській³²,

на Каплунівській³³

(разом з пох. ком.).

✓ Секрет своєчасної смерті (Блакитний).

✓ „Конкурент” Хвильового.

Друзі і товариші (ставлення):

Вишня,

Куліш,

Досвітній,

Йогансен, „Друзі” – П[илипен]ко, К[ули]к, К[оря]к, М[икитенко]

Яловий,

Копиленко,

Сенченко,

Смолич,

Вишатцький³⁴ і Ко.

✓ На відкр[итті] пам’ятника Блакитному³⁵.

Ш. Про П[илипен]ка і Р[ічиць]кого³⁶.

(Це – укапізм³⁷. Головне, що сам теж „укапіст”. З ким боротись?)

IV. „Гофманова ніч” з „Літ[ературного] Ярм[арку]”.

IV. Про Бажана.

IV. Карти. („Ігрок” Достоевського. Хв[ильовий] – грає...)

IV. Гуси Ол[ьги] Г[еоргіївни].

Дрова Кулішеві Гуси Р[им] спасли,

Кава Д[ніпровсь]кого но Х[вильового] – погубили.

IV. З револьвером біля скроні. „Прощай, Жан”.

Вдруге.

Натяжи.

V. або IV. Моя розмова з Кулішем про становище Х[вильо]вого.

? „Сковорода” (Тичина).

V. „Майстер Строган”³⁸ – товариш Старк³⁹.

ХВ[ильовий] в Чернігові.

„Рух“⁴⁰ – Всеукомдрам,

біганина на пошту,

ПОЗИКИ,

телеграфно-поштові листування,

особиста поїздка.

Одного ранку (Оглоблін⁴¹, дивлюсь... межі нами). „Нравственное и безнравственное в искусстве” („Бренность”)⁴².

IV. „Панове, пуншу Теодору!”⁴³

„Размолвка” з К[улі]шем.

Місія Юлії Григорівни.

19 число.

Іменини (яких не було).

Моя одверта місія і доля „нещирости” Кляуса.

К[улі]ш про Хвильового.

Договір Б[ориса] Л[івшица] і мій. – Досвітній.

IV. Если мальчик любит пиво,

И селедку, й потрошок,

Этот мальчик очень милый,

Поступает хорошо.

I. Словник: шпингалет,

трундулет,

прихитрився.

III. „Остання людина не буде вище за Гете”.

IV. Ковтання всього про себе.

V. Заспиртований од хороб. (Досвітній – квітня чи перші травня.)

III. Кулик (Ще не поет. Як реагував Скрипник).

ВУСППівський з'їзд⁴⁴:

Вновь звучно глас вождя вещает,
 Но ничего не обещает
 Его огнем горящий рот –
 Ни облегчения, ни льгот,
 По-прежнему, как во дни оны,
 Бичи, темницы, скорпионы...⁴⁵

(Іще з Пушкіна.)

IV. Після повороту з-за кордону всі явища літературні (зокрема, тв[ор-
 чість] К[улі]ша) встали в новому освітленні.

II. „Падение Даира”⁴⁶.

Стендаль.

Рабле⁴⁷.

Тацит⁴⁸.

Вольтер⁴⁹.

Стерн⁵⁰.

Маяковський⁵¹ (вибр[аний] томик).

IV. Фельдман – ми.

IV. П'яний – цеглина.

Художні засоби:

Тихі туфлі і гримл[иві] чоботи⁵².

Стендалевський протокол⁵³ і лірика.

(Як до художника. Лірик краще зробить за протоколіста.)

III. Коли людина іде від однієї точки –

вона – не удаляється,

а приближается к ней –

Радиш⁵⁴.

V. Кляус: Жирно будет! Надо по очереди.

Павлуша: Ну что такое? – Ничего не понимаю.

Сина б оддав, Вячеслава.

Порівняв сарматські могили.

Зарилі, так, зарилі...

(відпов[ідний] жестик).

IV. (Подати на початок?)

Голова похорон[ної] комісії:

– Я вас усіх закопаю,

а потім мене одвезе

якась стара коняка.

Я. —

Додати: секрет св[воєчасної] см[ерти].

Досвітній –

орел у кріслі

затрепетав, як крижень.

Спосіб писання до придбання машинки:

„Разів 4 переписую.

В процесі письма розписуюсь.

Не можу правити на рукопису”.

V.—III. Читання своїх творів.

III. „Спростовання Божка”.

V

10-V. Вночі.

II/ V. О 2–3 годині дня.

О 12-1 ночі (Семенко).

Хто йде в літературу

(в літ[ературу] йдуть – гав-ки).

Вася Вражливый.

Прочитав „Сант[иментальну] історію”⁵⁵, чоловік я сантим[ентальний], і прийшов провідати. Хорошо старик пише.

Поцілуй його, Л[юбонько], тільки не в губи, бо він туберкульозний.

Угадування муз.

Галина Федорівна⁵⁶.

IV. Нічні зустрічі в дворі (зимою 33). Березень. Цілунок.

IV. Босий.

IV. В пивнушках (Гофм[анові] ночі: Петінська⁵⁷,
Московська⁵⁸,
„Змія”⁵⁹ –
на розі,
5-та (біля скверика).

Страйк

III. Робітники в творчості і в житті.

IV. Робітники в пивнушках. Частування (Петінка та й інші).

IV. На лужайке в парку:

(Хвильовий,

Куліш

і – Вишня шукає нас)

Дома.

В кабінеті.

В їдальні.

В „Русі”.

В ЛІМ’і.

Вано Кириленко і реагування Куліша.

11/V. 933

Сонце. На н[ашій] окраїні – теплий вітерець. Я, як завжди, ішов до диспансера. Завернувши за ріг н[ашого] будинку, угледів Гжицького з собачкою.

Підійшли один до одного. Два-три слова і раптом – голос Хвильового, з балкону 3 поверху:

– Ти в город, Жан? Ходім разом.

З’явився Х[вильовий] хвилин через п’ять. Акуратно одягнений. З веселим лицем. В весняному настрої. В тому особливому дружньому. Своєю легкою, покvapною, характерною, єдиною хвильовистою ходю.

– Це правда (я), – що старик Досвітній написав п’єсу, яка стане конкурентом „Маклені Грасса”?

– Розумієш, да! Читав мені з Яловим. П’єса просто прекрасна. З „Магмою”⁶⁰ – ніякого порівняння. Прямо дивно, як виріс Олесь. Взята невідома країна, капіталісти...

І він цілком серйозно, підкреслено серйозно розповідає сюжет п’єси і переконує в тому, що говорив і самому автору „Маклени”.

Розмовляючи про п’єсу, дійшли до рогу Сумської вул. Лібкнехта.

Тут старик запропонував зайти до пивнушки. Два місяці я уже [не] п’ю, але зайшов подивитись, як питиме друг.

В пивнушці 5–6 чоловіка. Маркітантка чогось затрималась, і споживачі спрагло чекали. Діставши кухоль, Х[вильовий] підійшов до мене і пив глибокими ковтками. Верхня губа його була в піні, дружньо і тепло усміхнута.

Пішли лівим, соняшним боком Лібкнехта.

– Шкода, що ти не п’єш...

– Жду, поки зникнуть палочки. Через місяць-другий вернуся до нашого славного полку.

– Прекрасні були наші гофманські ночі. Ніхто з письменників не знає стільки пивнушок, як ми. Всі харківські пивнушки од Петінки... Пам’ятаєш петінську пивнушку...

– З шуками?

– З шуками, з раками...

– І з бабою-бублешницею, з „Вариної біографії”⁶¹, що держить в руках свого прекрасного мужа.

Це було взимку 31–32 року.

(Ці „Гофманські ночі” варті окремого опису.)

З такими ліричними спогадами поминули ми будинок ЦК⁶². Тут Х[вильовий] просить заждати його, поки він поголиться.

– Я обрюзг, схожий на п'яного.

Я контролюю його обличчя: нічого подібного! Воно засмажене весняним вітром, безумовно вчора тільки поголене. Дивуюсь і не раджу. Настояє. Заходимо в голярню, що обіч ЦК. Вона – повна, і ми одразу ж її залишаємо.

На вулиці Х[вильовий] знов критикує свій вигляд і знову я, освідчивши свіже, голене вчора лице, запевняю, що вигляд прекрасний.

Х[вильового] це не задовольняє.

На Лібкнехта – розмова продовжується на стару тему. Сонце. Скинули кашкети. („Я уже давно без пальта”).

– Все таки ти мажорний алкоголік. Я – сентиментально-трагічний. А от ти не плакав ні разу. Вчора з Гур'євичем ми якраз про це говорили. Гур'євич не погоджується зі мною. – Ха! Мажорний! А хто гризе стіл?

В цей момент Хвильовий мовчки бере мою ліву руку і тягне до себе. Я передаю в праву книжки і – рука Х[вильового] мацає мою рукою револьвер, в верхній, задній кишені штанів.

Це уже втретє, уже в тверезому стані, і я розумію, що сіє значить. Це значить, що думка про смерть не токмо не залишила його, а ще глибше розтіла душу йому. Це значить, що вона уже близько. Але я просто, і легко, і разом директивно кажу:

– Все це добре. Тільки як уже надумаєш кінчити, уже призначиш день – збери своїх друзів, випий, подивись, попрощайся, вийди в другу кімнату...

– Зібрати друзів? (І прекрасна усмішка.) Ні. Ще стане жалко. Ні, краще десь на окраїні – в одинокій пивнушці...

(Пам'ятаючи зимовий інцидент в його кабінеті, – я думав, що й тоді врятуєм його. Я ж уявити не міг, що це буде без мене!..) І він раптом згасає. Кілька хвилин ми йдемо мовчки.

– Куди ти поїдеш полювати?

– Не знаю.

Я знову дивуюсь і темна підозра в душі. В червні минулого року він був уже в Чернігові, а в травні 33 – він навіть не думав про полювання, коли воно уже недалеко, коли Вишня уже робить вживає всіх заходів до відкриття.

Проти Найвищого Суду заходимо в другу пивнушку, де Х[вильовий] випиває ще один кухоль:

Если мальчик любит пиво,
И селедку, й потрошок,
Этот мальчик очень милый,
Поступает хорошо...

А на вулиці просить мене зайти на радіо і викликати Г[алину] Ф[едорівну].

– Ти не думай, що це коханка. Це так – липова коханка. У неї мені подобаються сині очі, в яких...

– Север? Грусть?

– Север. Грусть⁶³.

І його лице стає грустним. Я додаю:

– Я дивлюсь на коханок, між іншим, з суто літературного погляду. Скільки вона дає матеріалу для роману. Дає – хорошо, а інше мене не цікавить.

На радіо Г[алини] Ф[едорівни] – нема.

Провожая Х[вильового] до ЛІМ'а.

На порозі – прощаємось.

Довгий, троекратний потиск руки...

16/V–22/V

1. Портрет м'ятежника.

2. Душа м'ятежника.

3. Конфлікт.

4. Гофманові ночі.

5. Порив і обрив.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

(чорнові нотатки) ~~до мемуара~~

II–V.

Липень–серпень 1933.

Харків.

Душа м'ятежника

II.

Автор цих рядків прозивав його – Духмяний.

О. Досвітній – просто і тепло – Микола.

О. Вишня нарек його – Роландом.

Іще: Коля Хвильовий, Хвильовський.

Здебільшого його називають: Хвильовий. І це загальне, дружнє, любовнє¹. Для ближчих друзів і колег – Григорович. І хоча Григорович не один, ласкава ця прозва від всіх стосується тільки його – єдиного, неповторного.

Найближчі, інтимні друзі називають його – старик. (З руським прописом.) Це ім'я – виключне, вживане тісним колом однодумців. Це ім'я любить Хвильовий і в свою чергу прикладає його до О. Досвітнього, Вишні, Куліша.

Це – ім'я розуміння і вищої щирости.

Але взагалі: хто як би не звав його, включно до справжнього прізвища, – ми не знаєм жодного чоловіка, який проказав би його з обидою, болем, ненавистю.

Нотуєм для дальніх:

Коли горіла класова боротьба в літературі, вождь ВУСПП'а І. Ю. Кулик одною рукою писав в своєму журналі „Гарт”⁶⁴ статті проти м'ятежного ухильника, а другою складав хвалебного гімна його собаці, суці Лорі, що „всіх собак побила”, тобто на собачих іспитах взяла не пам'ятаєм тепер яку премію. (Пошукайте цю пісню в відповіднім доробку.)

Та чи не краще за всіх загальну любов висловив Фельдман Володя:

– Якби він (Х[вильовий]) захотів обрати будь-яку, найкращу жінку в „Слові”, а в нас же єсть гарні й розумні жінки, – ви думаєте – котра б одмовилась піти за ним? Кинула б і свого чоловіка, й сім'ю, та й сам чоловік провів би свою дружину на нову квартиру. Така жінка була [би] в цьому разі тільки розумна, а він, чоловік, прийняв би удар – як пошану.

Гіпербола? Нічого подібного.

Розуміється, шановні наші слов'янки не прочитають цієї книги, але вони знають, про себе, що Володя Фельдман дуже тонко схарактеризував нашого безсмертного друга.

Але і жінки, і чоловіки були спокійні. Хоча бо Хвильовий і шукав надзвичайної жінки, але не жінки друга, не жінки письменника. На стрічах з слов'янками погляд його не тільки не спалахував пристрасстю (а пара-друга у нас єсть баби ефектні і саме хвилюючі) – більше того: погляд його ковзав мимо їхньої хорошости. Твердимо: жодна жінка із „Слова” не може похвалитися не токмо обіймами, а навіть підвищеною увагою.

(Причину цього подамо в розділі про Кота в чоботях.)

Це тому, що в особистім житті друг наш цнотливий. Одного разу Гурович, називаючи речі власним ім'ям, статистикою любовних ласк (за одну ніч) хотів перевірити (розуміється, жартома), ступінь таланту пристутніх – друг наш не підтримав фривольної теми.

¹ Навіть з додатком: товариш – бо це слово найпростіше і найлюбіше в усій нашій іспанській літературі.

Такі його смаки. Така його етика. Мораль вождя і великого серця.
Так, це був вождь великого розміру.

Цікаве порівняння: Хвильовий і Гур'євич.

Одного росту фігури. Обидва биті. Обидва порочні. Та коли другий, вражений болем, сховався в свій кабінет, іменований самотністю духа, бачив і знав тільки образу свою, – перший жив громадськими болями. Шклянку води, знайдену в пустелі, другий беріг про власну спрагу, перший – (як Александр Македонський⁶⁵) – виливав її (навіть не прилюдно) в пісок. З-за рани своєї другий не бачив інших ранених, – перший чув найлегше зідхання останнього солдата.

(Згодом ми це ілюструємо.)

Розуміється, серце його не однаково сприймало всіх, не однаково любило, але до всіх Х[вильовий] був рівний, однаковий, однаково простий, однаково уважний.

Що ж до інших, то всі (назворот) любили його більше за всіх, і любови цієї не ховали. Любов бо до Хвильового була загальним літературним пороком, якого ніхто не соромився.

Хвильовий не знав пози. Пози своїх літературних собратів він бачив наскрізь, але сам був чужий фразі і позі. Який небудь прапорщик Смердипупенко⁶⁶ в окулярах чи без напускав на себе таку геніяльність і неприступність, що миші дошли на кілометр в околиці, – Хвильовий не знав, не вмів, всім своїм життям заперечував позу.

– Де ж людина? Я не бачу в нім пристрастей.

(Це мій дальній юнак, обнімаючи юнку.)

– Ти прав, наш далекий нащадок.

Воїстину, це була людина сильних пристрастей.

Од крайньої ніжності до вищого ступня злоби.

Од любови до ненависти.

Тільки клетоту цих чуттів ніхто не чув. Тільки не бачив ніхто (принаймні з не-друзів) здогів його благородних дисциплінованих мускулів.

Одного разу нашому другові було поставлено питання:

– Може заздрити велике серце?

– Не може, а мусить, коли воно справді велике. Людина без заздрощів – ні риба ні м'ясо. Заздрощі рождають змагання. Беззаздрісність – це христолюбива нездарність.

Правда, теорія заздрости особисто для нашого друга була тільки теорія. В нашій житті він нікому не заздрих. Такого об'єкта просто не існувало. Бо він був – найбільший. Творець шедеврів. Автор ухили власного імени⁶⁷.

Навіть твори другого нашого друга (якого ми також незабаром дамо) Миколи Гур'евича Куліша, що знімали цілі громадські бурі, – вони тільки примушували Х[вильового] брати вищі ~~прозаїчні~~ художні висоти – в царині прози.

20. VII. 933.

Але ми забігаєм вперед.

Як ми уже знаєм, два покликання має наш друг: література і ~~полю-~~
~~вання~~ мисливство. Важко сказати, яке із них головне, бо мисливцем, як і поетом, також треба родитись. І він родився мисливцем. Мати ~~нероже-~~
~~ного~~ майбутнього хлопчика споживала дичину, принесену батьком. Його люльку гойдала не тільки рука матері, але й стрілянина мисливців. А вже 10-літнє хлоп'я бродить по болотах разом із батьком.

Так, мисливство – це його батьківська спадщина. Серед сучасних письменників він перший мисливець. Од нього ж пішли чи не всі теперішні мисливці (давні мисливці О. Досвітній і О. Вишня теж дістали від нього зарядку). Чи не всі мисливські собаки в будинкові „Слово” пройшли через його руки.

(До речі: на породистих собаках ловкачі не раз нагрівали нашого друга, бо друзям він собак дарував, а сам купував за готівку, розкидаючи сотні карбованців.)

Читає, що бачив мисливців лише на картинках та читав Аксакова і Тургенєва⁶⁸, так, очевидно, уявляє і нашого друга. Ми повинні його розчарувати. Бо то були мисливці буржуазно-поміщицькі, а Х[вильовий] – мисливець нашого більшовицького часу.

Отже, насамперед: рушниця. 20 або 16-тка. Одна з видатних. Пристріляна Благовіщенським. Патрони (неодмінно кілька сотень на цілий сезон) набито самим мисливцем – іноді з допомогою Люби. Запасні мішечки для шроту і пороху. („Мисливець, що не здобув собі шроту і пороху – це не мисливець”). Мисливський квиток ВУСОР'у⁶⁹. Місце заздалегodi обмірковано й вибрано. А іноді до місця цього переселяється наш екзотичний іспанець за місяць. Коли ж обставини (То буде і будинок спочинку і санаторій.) Коли ж обставини цього не дозволили, 28–29 липня на один із вокзалів столиці, де вже бігає, юртує й скавчить ціла зграя собак і мисливців, прибуває візником або пішки і наш мисливець, – навантажений, як верблюд у пустелі.

Дачний поїзд. Іноді поїзд пасажирського руху. Кількагодинна їзда, ходьба польовою дорогою, непролазним ~~болотом~~ багном і десь у селі при ріці, при болоті, у якогось знайомого дядька – столичні мисливці розкидають некомфортабельний табір.

Ви хочете глянути зараз на нашого друга? Тепер ви його не пізнаєте. Тепер ви його зовсім не знаєте. Ритм його руху прискорений вдвічі. Матове обличчя – чорне. Губи потріскані. Очі поняті бляском. Словник – виключно качачий.

Увечері, коли це вечір проти 30, – мисливці сідають за стіл і наш друг частує всіх з своєї складної чарочки соціалістичним, рідко білим, як правило, настоящим нектаром. Наш друг п'є останнім. Після дядківських губ, вусів і борід – він не боїться зарази!

А вночі, так, чорної глумої ночі мисливці прямують на переліт. Тьма. Бездоріжжя. Шерех чи квоків криків. Ви йдете з самого заду. Держіться ж останнього ланки каравана, інакше ви загубитесь в полі, в лісу, на болоті. А попереду всіх, або принаймні один із передніх, крокує наш друг, для якого ми як люди – не існуємо.

Далі і далі. Народження ранку. Чортовиння хмар, звуків і фарб. Заняття позицій. Чекання. Да, чекання на лоні природи. Ви читали твори нашого друга, особливо сторінки, присвячені природі? Ви зауважили, що там немає її окремих частин, а вона вся, жива і прекрасна, крупним планом? Ви полюбили її, природу нашого друга? Образи її родилися там.

22. VII. 933.

Нарешті – перший вистріл. Вистріл за вистрілом.

(Бризки вогоньків. Силуети людей, шурхіт крил, – проходить історія людства.)

Переліт закінчився і – наш друг, як справжній дикуна, обвішаний битотою птицею.

На полюванні йому знайдеться. Він не може вернути додому з порожнім ягташем⁷⁰. Качок всіх калібрів і назов він привозить десятками. Однак це число ніколи не буває фантастичним, як, приміром, у О. Досвітнього: цей налічує здобич 5, 6, 7 і 8-ма десятками. За ним Досвітнім може їхати ціла мажара⁷¹. У Досвітнього єсть бочки для солення. Хвильовий мисливець знає міру – як і Хвильовий – художник.

Nota bene: одного разу – невдача. Ішовши уже до табору, Пом⁷² приніс нашому другу підранка, чудово розфарбованого селезня – до пари самці, що живою днями привіз Гр. Епик. Я попросив Хвильового спарувати качок, – він не одповів нічого. Мисливці снідали, а качечка ходила по хаті, залишаючи сліди. На чиєсь зауваження про поведінку його підранка, Хвильовий взяв качатко, вийшов на двір і трахнув його головою об весло. Чи не звідси пішли мисливські оповідання добродія Степчука⁷³?

Але на звіря Х[вильовий] не любив полювати, – особливо на зайця.

– Зайців я не люблю. Біжить по землі. Просто, як собака. Ну як його стріляти? Птиця – справа інакша. Там – в льот...

Затягти його на зайців було важко. Але затягали. А там уже в ньому прокидався мисливський гонор.

Листопад 1931/32 року. Хвильовий, Вишня, автор цих рядків і місцеві мисливці. Нічний похід за возом. Вітер і Пісок. Вітер. Мжичка. Ранок і – облава пішла. Першого зайця підстрелив взяв наш друг. Незабаром – другого. Тільки два зайці на 12 чоловіка і – обидва у нього. На його плечах зв'язані за ножки. Зайця третього він тільки підстрелив, заєць утік і налетів на автора цих рядків. Автор хотів стріляти, але здобич догнали собаки і вже рвали йому живіт, коли їх одігнано. Автор з відомою гордістю прив'язує зайчика – але тут із-за дюни наш друг – узнає, в чому річ, і негайно припасовує до спини третього. Це був уже і останній, бо вночі наш друг поїхав додому. А там, дома, одного зайця вручено хазяйкам кв. 22, і 29 другого – 21⁷⁴.

Причому в другому разі навіть оббіловано.

Чи потрібні ще коментарі?

І от, одного разу цей фанатичний мисливець кинув полювання. Вернув з лісу, подарував рушницю О. Досвітньому і умчав додому.

– Що трапилось з Хвильовим?

– Невже колишній чекіст⁷⁵ убоявся пташиної крові?

– Це неможливо! Через тиждень він знову поїде.

– Сукин син Лесь: він не мав права брати рушниці.

– Розуміється. Бо дарунка назад Хвильовий не візьме і викине з кишені нову тисячу...

Дійсно: наш друг через місяць їхав на качок. А розгадка прийшла далеко пізніше. Невесела розгадка!

(Та хай краще про неї розкаже найближчий учасник цього інциденту – Досвітній...)

Ми підійшли до Хвильового – письменника.

Пише він дійсно важко, переборюючи т. з. опір матеріалу.

Поки не було у нього машинки, він писав од руки, роблячи три-чотири редакції. На такий метод він скаржився, але вдіяти нічого не міг: він не вмів редагувати. Він ~~повинен писати за писаним~~. В редакції губиться ритм, легкість слова, прозорість і соняшність. Він повинен писати за писаним. І це неминуче, бо тільки в процесі письма він розпалюється і доходить того творчого стану, що рождає шедеври.

Коли прибула з Берліну походна машинка, метод праці нашого друга змінився. Він почав стукати. Друга редакція йшла за друкованим текстом. Третя – знов на машинці. Але часто й тепер перший нарис писався ручкою.

Працездатність – феноменальна.

З власних слів нашого друга, „разом з читанням потрібних для твору (чи так просто) книжок”, він працює 18 годин. В моменти піднесення він може написати 1/2 – 2 аркуші.

Але навряд чи хто-небудь застає його за працею.

Літературна робота його – це річ майже інтимна. Пише він здебільша ночами, й глибокими ранками коли єсть уже певність, що – нікого не буде. Всю ніч до пізнього ранку.

Годині о 12, о 1, о 2 він уже виспався і в цей час на роботі громадській: в редакції журналу, в ЦК, посередником в банку... Знов цілий день він з друзями, щоб знову пізньої ночі сісти за стіл, а о 2, о 3 – бути з друзями.

Друге західне вікно третього поверху „Слова” світиться крізь саморобну неповну штору – старик працює. Це світле вікно бачать тільки собачники, що вночі виводять собачки, та той, хто вертає пізно з театру.

Один тільки раз ми застали на його столі купи гранок першого тому, але при нас він не робив навіть коректи.

Слово цей літератор, що перший показав запах чумацького слова, – любить над усе.

Коротке, легке, з рівним числом голосівок і шелестівок⁷⁶, – слово виразне рельєфне, духмяне. Звідси у нього така сила слів іноземних, зокрема руських. (Север, город, пошлий.) Року, здається, 24 ми попросили нашого друга переглянути „Люльку Комунара”⁷⁷, переклад укромовою, – над ½ аркуша. Хвильовий бився кілька годин і то зовсім не був задоволений. Чи ж міг бути вдоволений з перекладу русмовою одного його томика?

Друг наш читає Він читає його перед нами – своїм особливим акцентом:

– „Атака за атакою... Кавалерія з флангу і йдуть фаланги інсургентів... до неможливості натягнутий дріт...”⁷⁸ – „Атака за атакою... кавалерія с фланга и идут фаланги инсургентов”, – це ще хорошо, а от... „крепко натянутая проволока” – і все пропало.

Воістину, важко переказати нашого друга іншою мовою...

Бо слово Хвильового – неповторне, виключне слово.

Нотатка: В той час, коли другий чарівник слова М. Куліш переплив все грінченківське море⁷⁹ з олівцем у руках, – Хвильового нам не траплялось ніколи побачити не тільки за словником. Більше: такого словника в кабінеті його не існувало.

Року Божого 1932-го я захопився Тацитом і, розуміється, розхвалив світового стиліста. Наш друг узяв в мене книгу, переклад Кронеберга⁸⁰, але римлянин іспанцеві не подобався. Другим разом ми заговорили про за протокольні хроніки Стендаля⁸¹. Наш друг відповів:

– Так писати всім неможливо. Один напише стендалівським протоколом і – буде погано. Другий буде лірик – і напише прекрасно...

З світових імен друг наш любить Рабле, Вольтера, Стерна, Мартінес С'єрра⁸²...

Талант нашого друга поважають усі і несуть до нього в рукописі: новелі, повісті, романи. Взагалі він стежить за сучасною літературою і відзначає все, гідне такого відзначення. Однак Хвильовий шукає у всіх переважно хороше. Прогрес, прекрасні місця. Навряд чи був один бодай автор, що пішов би од нашого друга в убивчому настрої.

Де ж пак:

Альчеста⁸³ Йогансена Майка – безподобна.

Сенченко – бездоганний стиліст.

Ю. Яновський – виключний талант.

П'єса Досвітнього „Привид” – конкурентка „Маклені Грасі”.

„Мати” Головка⁸⁴ (я ще не читав, кажуть): геніяльна річ.

А відзив:

– Прекрасна річ! –

це його найчастіший відзив.

Був один тільки виняток з п'єсою „97”, в театрі Франка.

П'єса нашому другові не подобалась. На тлі власних його прагнень, шукань, новаторства – це була річ реакційна. Що він не токмо прийняв, а над чим „пролив сльозу радости” – це був „Дон-Кіхот сучасности” – „Народний Малахій”. Змінивши погляд на нього з ідеологічного боку, наш друг високо цинив цей твір з боку художнього.

В творі він хватає головне і йде од цілого до окремих частин. Сам він про себе міг би сказати словами Сальєрі:

Музыку я разъял, как труп.

Поверил я алгеброй гармонию...⁸⁵

Лише з однією поправкою, що звуки він не умертвил, а дав їм безсмертне життя.

На Україні йому не було суперника – ні в теорії, ні тим паче на практиці.

(Скільки мине сотень літ, поки прийде не лише запізнілий суперник, але й геніяльний продовжувач?)

Його присуд літ[ературним] явищам був остаточний. Од нього залежала та чи інша репутація твору.

Напівкомічний випадок. Числі в 5–6 „Червоного Шляху”⁸⁶ першого його, 1923 року видання, ішла поема Соколовського⁸⁷. Поему хвалять усі: Тичина, Хвильовий. Я цікавлюсь поемою, іду до н[ашого] друга додому і беру на одну ніч поему.

– Дійсно: хороша? – питаю.

– Прекрасна! – восторжений голос редактора.

Вранці поема іде до друку, а перед випуском хтось зауважує безконечну бездарність поеми. Дилема: вирізати? Викинути к чорту гроші й папір чи лишити? Ухвалено: хай поема іде, але вниз, під нею, буде примітка: „Поема друкується з огляду на цікаві процеси, що відбуваються в свідомості деяких кіл укр. інтелігенції” (цитую з пам’яті).

– Скажи мені правду? Ти читав цю поему? – питаєм редактора.

– Йй-бо не читав. Я був страшно зайнятий.

Це – так, між іншим. Але справжній серйозний присуд його був глибокий. Його слово було бажане.

В критичне чуття Хвильового вірили всі.

Він бо був – перший.

Коли 23 року до столиці УСРР посунули з провінції різноманітні пііти, Хвильовий був уже тут. В ореолі учасника громадянської війни, автор прекрасних „Синіх етюдів”⁸⁸. Пожадлива молодь наслідувала йому. О. Копиленко, І. Сенченко, В. Вразливий писали „бандитські оповідання”. Всі метафори були сині.

Молодь горнулась до нього і вважала його своїм учителем. Хотіла учитись у нього таємницям його таланту.

Але, крім Хвильового, був ще Василь Еллан. Обидва в президії. Еллан – голова. Хвильовий – секретар „Гарту”. Власне, це були два вождя різних калібрів і характерів. Іще краще: це було дві матки в одному вулику. Між ними мусив повинен був родитись конфлікт. Молодий-бо всевобуч⁸⁹ був безпорадний формально. Він не знав ні законів абзаца, ні ролі діалога, ні епізода, він був ще буквально *tabula rasa*⁹⁰. Всевобуч прагнув абетки, В. Еллан переслідував „формалізм”. Даремне! Закономірні події перекотили йому через голову.

1924 року, на кв[артирі] Хвильового (Римарська, 19), зібрались В. Вразливий, М. Доленго, І. Дніпровський, О. Копиленко, І. Сенченко і ще пара-друга алчущих.

Що робити, щоб бути майстрами?

Чи не утворити літстудію?

Чи може вона існувати під маркою „Гарту”?

І того ж вечора тут народилася студія. Коли постало питання про назву, коли було перебрано: санкюлоті⁹¹, інсургенти⁹² і т. п. – Хвильовий одкрив словник Павликова⁹³. Ви уявляєте цю картину, коли за столом всевобучники оточили майстра, сміх, пропозиції, спори. Нарешті, майстер читає: „Урбіно, рідний город Рафаеля”.

– Урбіно!

– Хай буде Урбіно.

І „Урбіно” почала жити. Далі „Квартали”⁹⁴, протипага їм – „Гарт” і т. д. Формально вулик вважався єдиним, але він був розколотий поділений. Така єдність не могла довго тривати. Василь бо Еллан був талановитий член колегії, а Хвильовий – вождь. Іще молодий, але запальний і м'ятежний.

Хвильовий чув знамено часу. Він його угадував. Він тонко ловив зміни в літорганізмі і чуло на них реагував.

Далеко пізніш М. Куліш говорив про нашого друга:

– Да, він уміє давати гасла дня. Я особисто цього не умію. Я умію перетворювати їх на художні образи, а не давати їх іншим. Це уже, віддати треба справедливість, здібність Хвильового.

Це була глибока і чесна оцінка. Хвильовий дійсно почував виключним слухом наростання явищ. Він їх осмислював. Він давав їм оформлення.

Коли „Гарт” став кайданами поступу, Хвильовий взяв найголовнішу участь в його ліквідації. Він був душею ліквідації останнього гартіванського з'їзду⁹⁵. Доклад головний, правда, робив не він (пригадайте наші слова про Хвильового-оратора), але він дав для нього тези (див. в належному місці), він з місця, з задніх лав бистрими гострими репліками нищив своїх просвітянських суперників.

Народження Вапліте⁹⁶ – Хвильовий. Ренесанс Вапліте – Хвильовий. Розклад Вапліте – Хвильовий. „Літярмарок”⁹⁷ – наш друг. Його барвіста молодість – од нашого друга. Пролітфронта народження – він. Розквіт його – він. Знищення – він. Об'єднання з ВУСППом – він на чолі цього руху.

Одностайно бажаний. Одноголосно неофіційно і офіційно обраний.

Хвильовий бо покоряв усіх силою своєї симпатії. Своїм талантом. Глибиною свого розуму.

Чи був він широко освічений? Він мав невелику освіту. Але він був страшно начитаний. Його начитаність, як здебільша буває, не була лише до відому. Він перетравлював її по-своєму і негайно ж її використовував. Діставши два грама, повертав кілограмами щирого золота.

Чи справді він „перевернул горы мыслей”? Ми цього не думаємо. Хоч, правду сказати, він був знайомий з усім найвидатнішим в царині мистецтва і мислі. Головне, що він глибоко мислив в процесі життя. Мислив, пишучи свої новелі й статті. Мислив, разом з кожним своїм розмовником. Логічно Дивовижно-несподіваний. Завжди в динаміці. І – страшно логічний. (Коротка здебільшого фраза його – чи не доказ чіткості мислі?)

Освіта його була хаотична. Верхів'їв культури він не досяг в шкільних закладах, але він опанував їх своїм ясним умом і умів сам творити нові верхів'я.

Він був до кінця на цілу голову вищий від всіх своїх українських літературних сучасників, цей геніяльний самородок з Іспанії.

26. VII. 933.

До цього розділу

1. Плагіатори з кореспонденцій (NN і М. І.).
2. Сантиментальність – бридка.
3. Наклеп Божка і – реагування Х[вильового].
4. „Конкурент” Х[вильового].
5. Сковорода (Тичина).
6. Словник: шпінгалет, трундулет, прихитрився.
7. „Остання людина не буде вища за Гете” (А[нато́ль] Ф[ранс]).
8. „Тихі туфлі і гримлячі чоботи”.
9. Як Х[вильовий] читав свої твори.

КОНФЛІКТ

III.

НЕП⁹⁸ боляче вдарила партизана й чекіста.

Замість царства свободи і радості – тернистий шлях буднів.

Замість трепету буржуазних кварталів перед лицем контрибуцій – нахабний регіт купця.

Замість золотих на майданах клозетів революція попала в раковину.

Поривна натура нашого друга – смутилась.

Спогад про неповторну, вогняну большевицьку кавалерію – ламала сатирична гримаса.

Тягнуло злотною осінню („Осінь”⁹⁹).

Хоча уже в „Синіх етюдах” яскраво помітний розлам: „Кіт у чоботях” – „Свиня”, „Солонський Яр” – „Заулок”.

Так ішло й далі: „Я (Романтика)”² – „Санаторійна зона”, „Лілюлі” – „Варина біографія”.

А на такий ідеологічний розкол уже спрагло чекала згряя внутрішнього жовтоблакиття.

Воно й почало на нього одностайну атаку.

Воно вихваляло його в пресі.

² До речі, про „Я (Романтика)”. Її прочитано вперше 1923 р. в редакції „Вісті”, на зборах „Гарт”. Строгий В. Еллан сказав: „Это самое вредное произведение Хвильового”. А через місяць цей чи не найкращий шедевр ішов в №1 „Гарт” за редакцією того ж таки строгого В. Еллана.

29. VII.

Воно славословило його в особистих листах.

Воно туманило йому свідомість роллю національного месії.

Праця його, цього підступного лукавці, не пропала. Класова ненависть Х[вильового] скресла. Комунар взяв захопився ідеєю переведу цього лахміття на радрейки. Комунар взяв під свій захист „хранителей культурных ценностей”. (Відомий альянс з неокласиками¹⁰⁰.) Комунар став рупором ворога.

Піднятий на щит, наш друг починає свої запальні статті т. з. літературної дискусії¹⁰¹. Слово по слову. Образ на образ. Хаща за хашею. Далі і далі од своєї дороги, в п'їтму, де й рождається гайдамацька „Малоросія чи Україна”, або в художній формі ефремовсько-ніковсько-черняхівські¹⁰² „Вальдшнепи”.

Ситуація. Розквіт непи. Розгромлена в громадянських боях національна контрреволюція переживає „національне відродження”. Повертає з закордону цілий ряд махрових діячів Ц[ентральної] Ради¹⁰³ на чолі з самим „Чорномором”¹⁰⁴. Столиця повна колишніх, що, використовуючи легалізацію, дають уже одверті бої на трибунах. З них складаються колегії журналів. Вони опановують слово. ВУЗи повні куркульсько-попівських синків і дочок, що демонстративно вимагають викладати їм „чисту науку” „без марксистської бази”. В цей час Троцький¹⁰⁵ атакує партію. Непман сміється, потираючи руки. Більшовицькі ячейки³, що збираються в єдиний партдень, здаються крихітними нежиттєвими сектами серед ворожої стихії.

На такий вдячний ґрунт попадають „Вальдшнепи”. Перші розділи роману, друковані в перших номерах „Вапліте”.

Яка знімається шура! Про них говорять в трамваях, на вулицях, в установах, дома і в гостях – представники найрізноманітніших верств. Студенти комуніверситета¹⁰⁶ з-під поли дістають зачитані примірники журналу. (Такий успіх мали хіба що романи Лесажа¹⁰⁷.)

Нам довелось прослухати (не весь) роман з рукопису, причому ми зразу ж зауважили м'яко шановному автору ті місця, „яких не пропустить цензура”. Наш друг посміхнувся своєю симпатичною усмішкою.

- Як можна говорити про річ, не знаючи її кінця?
- Єсть такі романи, яким не допоможе й кінець.
- А от побачимо.

Словом, наш друг не погодився з нами і кінчили ми мову сухо і холодно.

³ Комосередок ДВУ, до якого належав наш друг, був страшно невдалий. Його правдивий портрет подано в „Івані Івановичу”.

На ближчій стрічі з І. Ю. Куликом, що повернув із Канади „рятувати літературу”¹⁰⁸, зайшла у нас мова про „Вальдшнепи”. З нашим літературним суперником ми взяли під оборону роман, оперуючи доказами самого автора.

– Кінець відомий! – скрикнув екзальтований вуспівський вождь. – Карамазов душить Аглаю¹⁰⁹. Він, Карамазов, не може переконати фашистку словами і нищить її фізично, доводячи безсилля своєї ідеї.

Б[увший] президент Вапліте, друг нашого дитинства М. Г. Куліш, до останнього часу не змінив своєї позитивної думки:

– Хвильовий сигналізував народження українського фашизму. За це йому треба потиснути руку, а не глушити голоблею.

(Зауважимо, однак, що й свою Марину¹¹⁰, рідну сестрицю Аглаї, наш особливий друг не раз засуджував – також.)

Треба признати, що в одному був правий Куліш: критикували дійсно грубо й жорстоко. Били і автора, і твір його од низу до самих найвищих верхівів. Били так, що „перебили Хвильовому спину”.

Другий уривок роману пішов до друку в VI числі („Вапліте”), коли наш друг виїхав за кордон¹¹¹.

Перед цією поїздкою наш друг говорив в інтимному колі:

– Чи варт боротись? З якими союзниками? Кругом самий Пилипенко (друг говорив: „самий тобі Пилипенко”).

НВ. Пилипенко! Наш друг його ненавидів щиро, але не за те, що мав в ньому літературного ворога, а саме за те, що це був всеукраїнський просвітянин.

– ~~Пилипенко~~ Та ще Річицький¹¹². На ячейці виступає ця нездара проти мене й говорить: „Це – укапізм”. Нехай би це сказав хто завгодно, а не він, б[увший] член ЦК укапістів. Це самоопльовування. І таке все... Ні одної душі з сильним незалежним характером!

В такому настрої проводжали ми нашого друга на вокзал.

А через деякий час замість продовження і кінця роману ми дістали „покаянного листа”¹¹³. Такого ж простого і щирого, як все, що виходило з-під його пера.

Жовтоблагиття обурювалось з усього, включно до „рабського тону”.

Друзі-однотумці робили переоцінку своїх позицій.

Деякі друзі непорозуміло знижували плечима.

Занотуєм для пам’яті уже пізніші слова нашого друга:

– Одержав я там листа і від Микитенка.

ВУСПівський вождь перелякався, що після каяття Хвильовий займе його місце і привітав його холуйськими словами привітом.

(Цьому є багато поважних свідків.)

Для нас і тоді, і тепер не було нічого дивного в тім, що страшний нарив лопнув за межами України і саме в Германії⁴. Хіба ж не Гінденбургівської республіки¹¹⁴ ~~прагнула~~ жадала Аглая?

Повернувши з Берліну, наш друг привіз нові думки про своїх однодумців, колег, про їхню творчість. („Народний Малахій”, приміром, що його художність Хвильовий ~~ставив~~ ~~ду~~ визнавав ~~надзви~~ геніальною, – тепер дістав гостро-негативну оцінку. ~~Чи треба єсть потреба підкреслювати, що така метаморфоза не була про людське око?~~ Одної думки не змінив тільки наш друг: про творчість І. Ю. Кулика. „Це не поет” (на аудієнції у М. О. Скрипника).

Не привіз він тільки кінця свого закінченого роману. Друг наш спалив за собою мости.

Іще нотатка. „Вальдшнепи” спалені дійсно. Ю. Г. Уманець, розуміючи добре, що значить цей роман для історика нашої доби, довезла до кордону одну з його чорнових редакцій, розуміється, строго, злочинно-таємно, та перед очима митниці убоялась і – вже сама ліквідувала злочасний рукопис.

З цього часу наш друг перебував в мобілізованім стані. З тими, „хто сидить ще на лаві підсудних”, він розірвав назавжди⁵. Більше того: тепер він буде бити один із перших своє почварне породження, чіими б устами воно не глаголало. Мобілізований він був проти своїх найближчих, що і в помилках, і в каятті проходили ту саму відстань куди повільніше. Мобілізований був і проти нових вуспівських друзів, що тепер нічтоже сумняшеся тягли його не так на свої вульгарні мистецькі позиції, як у свою гнилизною пойняту групу.

Дві хвили били Хвильовому в груди – з рівномірним припливом і одпливом.

Розуміється, наш друг хотів зберегти незалежність, організуючи ~~публіку~~ своїх організаційних колег навколо свого оновленого імені. Це було важко, бо ~~коли~~ така генеральна лінія можлива лише в жорстокій боротьбі на два фронти, а не в приязні з тими і другими.

12 номерів „Літярмарку”. Біля 10 номерів „Пролітфронту” – це путі, якими йшла перша фаланга революційних письменників – за своїми вождами, серед яких наш друг по-старому був від усіх симпатичніший. Ці путі були рясно вкриті тернами і ранами.

⁴ Для повноти зафіксуємо, що наш друг високо ставив германський пролетарят: – Коли й утвориться де соціалізм, то в першу чергу в Германії.

⁵ Листування з М. Рильським, ночівлі в кв. його М. Могилянського – це просто ввічливість нашого друга. [Максим Рильський (1895–1964) – український поет, належав до гурту київських неокласиків, які в літературній дискусії 1925–28 рр. були на боці ВАПЛІТЕ та Миколи Хвильового – ТТ]

Та справжня трагедія для нашого друга почалася тоді, коли головна маса письменників разом із ним вступила до ВУСППу. Під час ліквідації Пролітфронту було обіцяно, що обиди нікому не буде. Але політикани судили інакше. До ВУСППу не прийняли М. Куліша, І. Сенченка, О. Копиленка, І. Ковтуна, О. Вишню.

Наш друг не ждав такої розправи з своїми друзями.

З свого боку головний з обіжених персонажів – М. Куліш – свій неприйом розглядав – як зраду Хвильового.

Межі друзів пробігла чорна кішка.

Не знавши всієї глибини і гостроти образи, ми з своєї дружньої в відносинах до обох наївності, взяли на себе місію примирення. Наше нелукавство принесло нам на перший раз повне фіаско. Згодом Куліш-Хвильовий примирились, хоча доза болю у Гур'євича залишилась на довгий час.

Тим часом вусповські коноводи виховували нашого друга, розпалюючи в ньому „класову ненависть”, одриваючи його од „реакційних елементів” і т. д. Зовсім не наївний, безжальний сатирик, друг наш проте не завжди одразу пізнавав людей і часто кришталеве його ім'я закидали політикани брудом.

В цей період вписано кілька епізодів, з яких найефектніші можна подати під назвою:

1. Як Аркадій Любченко читав свою п'єсу¹¹⁵ перед публікою першого сорту і що з того вийшло, і як він же читав ту саму п'єсу перед публікою другого сорту і що з того вийшло.

2. Гуси Рим спасли, но ~~Куліша Миколу~~ и Днепровского – сгубили, або як артистка Ольга Георгіївна Горська жарила на Кулішевих дровах гусей для Микитенка, а кавою Дніпровського частувала Кириленка.

Залятий ворог історичних, а тим паче літературних ікон, во ім'я оживлення образу нашого друга, пізнання моралі епохи ми обіцяємо розповісти їх обидва – трохи пізніше.

Хвильовий-вусповець прагнув розбити груповчину, повалити стіни нерозуміння і розбрату. Шлях – першому ж стати в дружні взаємини з вусповськими лідерами. Сантиментальна мрія! Він був чужий серед вусповських адміністраторів. Це були люди ні до любови, ні до розмови. Вони були бідні ідейно і літературно, як церковні миші. ~~Разом з тим~~ Вусповський ніс заважав їм бачити землю, по якій вони ступали. Од них тхнуло запахом гниття ~~гнилої винної бочки~~. ~~Офіційно~~ Політично ж це були люди, з якими тепер Хвильовий-вусповець повинен бути близьким.

До речи: таку інструкцію дістав наш друг і по партійній лінії.

(До речи ж разом про великих політиків. Секретар ЦК Каганович¹¹⁶, пізніше С. Косіор добре ставились до Хвильового, головним чином як до видатного

революційного художника. Були при ЦК та й по інших високих наших установах інші фігури – ми скажемо про них в своєму місці.

Назворот, наш друг до відповідальних партійців ставився так, як це і належало, згідно з його характером. Правда, Лазар Мойсейович був секретар особливий і ставився до нього Хвильовий особливо.)

~~То тяжкі були умови, в яких працював м'ятежник.~~

Одначе, хто з них – великі чи малі – вершили літературну політику – хай про це розкажуть історики. (Хоча не раз бувши свідками, як пишеться наша сучасна історія, ми не тішим себе об'єктивністю нащадків.) Те, що бачили ми, що відчували ми на своїй шкурі, рідко коли виходило від великих більшовицьких принципів. Верховодили каліфи, лакеї, любимчики, оті парвеню, яких зауважив наш друг на перших своїх <нрзб> і про яких мріяв написати убийчу книгу. Цю передмову ми робимо для слова про Оргкомітет.

Великого треба було сукиного сина, зоологічного ненависника нещасної літератури, шкідливого, переляканого неіснуючим „реваншем” тхора, щоб скласти такий оргкомітет! Просто з правого фланга, за адміністративним ранжиrom обраховано 19 махрових вуспповських груповщиків, додано про око ЦК ВКП(б) Бажана та Вишню і хай живе на Україні 23 квітня¹¹⁷!

Щоправда, не забуто декого з т. з. попутників. О. Слісаренка, І. Сенченка та ще пару введено в якісь колегії журналів, але в такому складі і в такій дивній пропорції, що не давала навіть ілюзії співробітництва. (Незалежний і вольовий О. Слісаренко мав мужність листовно зректися високого призначення.) Що ж до публіки іншої, тієї, що йшла увесь час під проводом Хвильового, її було просто затоптано.

Та чи не найтяжчу розправу вчинено над М. Кулішем. Геніальний неможник був просто загнаний в болото.

Через рік, коли на цій Україні уже почалися перші вистріли, ми питали вождя, найубогішого з усіх лже-вождів, переполоханого ентузіаста І. Ю. Кулика:

– Ви дали творчу атмосферу Хвильовому?

– Розуміється. Він був заступник редактора „Радянська література”¹¹⁸, член президії Оргкомітету, член оргкомітету союзного.

Тільки туподумний фельдфебель і скрупульозний політичок міг би дати таку відповідь.

І про Куліша на таке саме питання.

– Ми оточили його увагою. Ми запрошували його на засідання фракції, на засідання оргкомітету... Ми чекали, щоб він дав якусь річ, щоб підняти його на щит...

Це сказано вже після того, як Куліш дав третю з своєї селянської трилогії п'єсу „Прощай, село”, а Березіль репетирував „Маклену Грассу”. Другу

І. Ю. Кулик просто обминув, а першій (після читання її в буд[инку] Блакитного) дав таку характеристику, що навіть після офіційного дозволу театри не наважуються включати її до репертуара. Що ж до ентузіазма од куликовських засідань, то, повернувши з поїздки в село цими днями (15.VII.33 р.), сказав нам драматург:

– Приїхав я бадьорий і сильний, щоб засісти за працю, та побував сьогодні на засіданні оргкомітету і – почуваю духовне спустошення. Треба кудись тікати.

Вся відповідь І. Ю. Кулика була фальшива, бо коли уже в президії було вакантне місце – М. Кулішу запропоновано бути другим секретарем оргкомітету.

(– Що я там маю робити ?

– Ви налагодите канцелярію.

– Не почуваю покликання.

Це діалог драматурга і деміурга.)

Да, Хвильовий був в пошані. З вантажем усіх своїх помилок – штампований злочин в кайданах¹¹⁹! Він страждав на всіх своїх „високих посадах”. Ніхто йому не скаржився, ніхто ніже натяком не давав йому зрозуміти своєї образи – Хвильовий розумів фальшування і своє фальшиве становище. (Єсть в нашому буппрі¹²⁰ „Слово” свій барометр політичних настроїв: „публіка пише”, „публіка не пише”. Публіка не писала. Публіка почувала себе ~~ніе~~ на гальорці в поганому фарсі. А з Москви ішли новини про могутній творчий тонус...)

Особливо страждав наш друг, дивлячись на М. Куліша, що й досі на самоті залишував рани од „Патетичної сонати”¹²¹. По суті, Куліш не був таким калібра Хвильового ухильником. (Пригадайте його власне признання про гасла.) Так же, як Хвильовий, він визнав свої помилки. І в той час, як главар ухилів був ніби амнестований, компілятора продовжували гнати – як солоного зайця. Його карали не токмо за його власні гріхи, а й за гріхи дідуса й бабусі.

Власне, політикани взяли тут курс на славнозвісне divide – розбити, розлучити, ізолювати і т. д. – жалюгідне розуміння класової боротьби в літературі! По суті ж, б'ючи Куліша, третируючи його, – довбали незагоєні ребра Хвильовому...

Так, публіка не працювала. Не працював сам Хвильовий.

Отже, зміни не сталось ніякої. Хіба що... Оті жахливі синодики „наших літературних досягнень”, що на всіх з'їздах і пленумах, зборах побідно вичитував І. Микитенко, почав тепер співно виголошувати І. Ю. Кулик, при чому і в першому, і в другому разі ім'я Хвильового стояло десь від 30 до 40 номера.

Хвильовий – автор мистецьких шедеврів – зійшов з кону. Хвильовий був забутий. (Ми не раз знімали питання про утворення йому бодай

штучного успіху – він якраз домучував свою останню п'єсу¹²² – це був глас вопіючого...)

Реагував Хвильовий на неподобства? Він знав, що сказане ним шепотом розлетиться гучною луною. І тоді, коли йому боліло (здебільша чуже або соціальне), а він нічим не міг зарадити – він ковтав про себе все. З бігом часу він майже зовсім перестав висловлюватись з приводу злоби дня і тільки вислуховував.

Це ковтання мало свої закони.

А тут іще злощасний 32–33 рік приніс другий ~~голод~~ на Україні голод¹²³.

Голод! Про нього привозили вісті товариші, що їздили по колгоспні матеріали, по пташине і заяче м'ясо. Він, голод той, був далекий і йому не йняли віри. Але він крокував на города. Він вкотився в ulиці столиці. Він підкотився під самі двері кабінетів нашого буппра і закалатав у них сухими дитячими ручками.

(Чим дужчий був стук, тим дужче політиканили політикани. Чорні часи микитенківського безвремен'я видавались соняшним сном.)

А тут ще пайки. Академ. Комунар. Гризня. Дрібні уколи самолюбству. Мізерна помста. (Майка Йогансена⁶ не вносять в список. В. Поліщука, В. Вражливого...)

Далі: Першотравневі пайки з буд[инку] Блакитного. Їх розносять підозрілі особи за якимись таємними списками – обносячи письменників хворих: Ю. Смолича, Ю. Яновського, годуючи мразь на манір (...).

Ще далі: пайки облкому чи місткому КПБУ, які супроводить голова МК¹²⁴ письменників, член партії Штангей¹²⁵, попереджаючи про строгу їхню таємність...

Наш друг одержує пайки, але наказує винести їх на балкон, бере телефон і одного за другим питає своїх друзів. І один за другим його друзі дають негативну відповідь – вони не одержали. Тоді Хвильовий ~~кудись~~ дзвонить до колег з Оргкомітету, потім кудись біжить, з кимось говорить, хвилюється, обурюється кілька день – поки гуси з будинку Блакитного на його балконі починають вилучати зовсім не духмяні запахи...

Чим це не класова боротьба в літературі?

Чим не творча атмосфера?

Хіба не можна сп'яніти від ентузіазму?

Да, наш друг був п'яний.

⁶ – Можете мене не друкувати, це справа ваша. Та коли ви робите список в 50 чоловіка письменників, Майк Йогансен повинен бути в тім списку. – І М. Йогансен „погрожував” „побити вікна” в Оргкомітеті.

Ми зустріли його в нашій соціалістичній пивнушці.

1–2 серпня 1933.

1. Вуспповські з'їзди:

(Когда бы старый КулишOVER
Или м'ятежный ХвильОВЫЙ
Вам не сносит бы ваших ВЫЙ
И ваших лозунгов дешевых.)¹²⁶

ГОФМАНОВІ НОЧІ

IV.

Взагалі наш друг був „выпить не дурак”.

Але спочатку робилось це помірковано. Випадково і непомітно. Здебільша на полюванні, де фігурує його славнозвісна фляжка, про яку згадується в прозорій новелі „На озера”¹²⁷. Здебільша і компаньйони його – мисливці, знайомі і незнайомі, а з наших О. Досвітній і О. Вишня.

Дома – за чудесною дичиною – продовження, на якому присутні згадані друзі або випадкові гості. Напої – чудесна настоянка власного Миколи Григоровича виробу. Пізніше, коли переїздить до столиці М. Куліш, драматург навчає ~~прозаїка~~ новеліста робити настоянку на коріннях. Дивний олешківський спосіб¹²⁸ запозичається іншими аматорами і – стає домінантним. Славний драматург включається до компанії, ~~де виявляє~~ і в оній царині виявляє неабиякий „питомий” таланти.

Міра і ступінь крокує в строгім супроводі польотів і падінь літжиття.

...1926 рік. Вапліте. Літературна баталія.

Після ком'ячейки чи після служби десь збігшись в редакції, видавництві чи просто на вулиці, друзі йдуть на Римарську, 19. По дорозі рідко минається який церобкооп. І хоча старший призвідця (бажання загальне, але він таки призвідця) протестує, кожний тягне що-небудь з полиці, тоді ще барвистої й повної: горілку, коньяк, зубровку, вина, ковбаси, оселедці, мариновані риби, ікри, гриби і т. д. Останнім провідуються церобкооп проти опери, після чого караван з паками покупок підіймається дерев'яними сходами невеселого сірого будинка, де в кв. 36 родились такі ж невеселі „Сині етюди”.

Рада не рада хазяйка – не знати (в ті часи вона була рада), але обличчя в неї ухвалне. Вона негайно готує на стіл (вдень – свій, загальний, вечором – робочий стіл господаря), причому той чи той гість іноді сам розгортає на нім свої щирі дари. Акуратні блюдця й тарілочки з домашніми

закусками й стравами тонуть під газетно-паперовими крилами. В готуванні активну участь бере і нетерплячий господар. 12–13-літня Люба уже сидить за піаніно, а коли вона капризує, – музикальний господар м'яким рухом всадовить її сам – в цьому домі культ музики! Коли ж Люби вдома нема, господар сам персонально сідає (хіба він сідає?) на круглий стілець і гості згадують під його музику гості згадують глухого Бетховена мадам Фур'є з „Нуделя”¹²⁹ „Лілюлі”¹³⁰.

„– На мільйонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багряні коні.

...І раптом шум: то за вікном проходять табуни, мабуть, каравани на північ.

– Хеопс¹³¹-Хуфу! Хеопс-Хуфу!”¹³²

або –

глухого Бетховена...”¹³³

Пора! Хоча симпатичний господар не раз минав магазини зі шкляними добрами, але ні разу у нашого друга не було не токмо сервізу, а простих однакових чарочок. Хіба що одна-друга, така і така, решта – чайні стакани, навіть фарфорові чашки. Тим-то для рівності хазяїн обирає одну міру, її наповняє, переливає в посуд присутнім. Здебільша за міру править металева пробка – пляшка від тієї самої фляжки⁷.

Весь в русі (пригадайте весь комплекс його рухів!) хазяїн запрошує випити простим: вип'ємо! Гурович неодмінно щось прикаже перед чаркою й після неї. Гурович кривиться, О. Вишня випиває до дна і теж кривиться. О. Досвітній так червоніє, що видно лише одне задоволення. Наш друг в цей момент ще розкладає по тарілках гостей, розуміється, домашні закуски. Протягом всієї стрічі (ці вечори ми називаємо стрічами) він весь належить гостям і весь час активно припрошує. Сам п'є він коротким ривком, ніколи одразу всю чарочку і ніколи з обличчя його не видно, що він проглинув отруту.

Чарка по чарці. Шумніше. Жарти. Часто-густо – солоні. Особливий майстер цих жартів Гур'евич. Далі – злоба дня. Злободенні фігури. Злободенні ідеї. Нарешті, хтось кинув цікаву ідею, проблему. Єсть! О. Вишня вронить один народний афоризм. О. Досвітній поскаче своїм нестримним умом в парадоксальні хащі. М. Куліш зануриться в глибини філософські глибини. Вона Тема буде кружляти за столом увесь вечір, обростаючи гострими

⁷ Року 1928 М. Куліш подарував нашому другові синій стаканчик, прозваний тут же „Малахій Стаканчик”. Це була улюблена чарочка і одного разу її розбив О. Досвітній. Можете уявити фізіономію нашого друга!..

дотепами, бризками мислей, несподіваними метафорами. А наш друг, що цілком зрозуміло, кидав весь час свої репліки, – діставши слова, одним махом перекине все шкереберть, поставить речі по-своєму, розцвітить по-своєму. То нічого, що, може, вперше в житті він говорить на цю тему – коли він говорить, цей колосальний самородок, здається, що він дійсно перекинув „гори мислей”.

І що випито більше, то яскравіші і глибші друзі.

О. Досвітній, автор карколомних парадоксів, з цього приводу видумав навіть теорію: у п'яного, на певному ступні сп'яніння, м'якшає мозок і тоді стоїть десь на межі геніальності. Цю теорію розвинуто згодом в романі „Хто”¹³⁴.

Іноді – шумно. Ніколи не буйно⁸. Господиня, приходячи вряди-годи, оцінює обстановку, міняє блюда. Іноді їй щастить подати чай: щось вроді останньої її перед гостями люб'язності. Як правило, засинає вона в сусідній кімнаті під пристрасні монологи, діалоги і вигуки друзів і передзвін шкляного посуду.

Розійдуться друзі пізно.

Не виключена можливість, що один-другий після обіймів і поцілунків господаря тут же на червоній древній канапі попаде і в обійми Морфея.

Іноді гості сідають за карти. Це тоді, коли не вистане питва і вночі уже нігде дістати. Першими часами – в пульку. Пізніше – 21.

Хвильовий за картами – хороша картина. (Недаремне він так особливо любив „Ігрок” Достоевського, що навіть придбав собі книжку, ілюстроване, дуже дороге берлінське видання¹³⁵. „Це – найкращий твір Достоевського”.)

На перших порах Хвильовий – усміхається. Але дуже не довго. Незабаром він втягається в гру. Тепер він грає без усмішки. Власне, він бореться з нею, бо вона може видати. Грає – з якимось дисциплінованим спокоєм. Тільки по тому зусиллю, з яким він стримує гру свого власного обличчя, керує рухами, можна здогадатись про силу його пристрасті. Ставить він завжди малі ставки, але іде завжди по банку – скільки б там не зібралось і яка б не була його власна готівка. Загалом йому не знайдеться. Але трапляється, що він обиграє всіх. Він безумовно хоче виграти. Розуміється, публіка своя – скільки вона може програти?

Що йому виграш? Але ігра для нього – спорт. Такий самий, як катання на коньках, де він дійшов віртуозності. Такий самий, як літературна першість.

⁸ Найсильніший момент: наш друг розсердився на Ю[лію] Гр[игорівну] і крикнув злим тоном: – Я тебе викину в вікно!

В банку стоять не гроші, а щось більше за гроші: там стоїть самолюбство художника... Загалом йому не знайдеться. Але трапляється, що він обиграє всіх. Тоді він субсидує банкрутів. Самолюбство задоволено. Очі Іспанські очі блищать тонким і теж дисциплінованим задоволенням. Тепер виграш можна розкидати. Тепер він його не цікавить. Тепер він субсидує банкрутів, підтримує, поки банкрутом сам обернеться в банкрута, або банкрути збанкрутують остаточно, або в вікно уже дивиться сонце вранішнє сонце.

І коли, паче чаянія, виграш буде за ним – цей виграш в той самий день буде рознесений по церобкоопам і спожитий разом з банкрутами.

~~Через тиждень, максимум два, чергова зустріч. Через три дні, через тиждень. Через день. Кожний день...~~

Водночас

Вряди-годи різні літстрічі з гостями з Москви (на зустрічі з Горьким не був¹³⁶), з-за кордону (на банкеті з Анрі Барбюсом не був¹³⁷). Стрічі-братання з робкорами¹³⁸, з ударниками, з комскладом Червоної армії¹³⁹ і т. д. і т. п. – наш друг завжди присутній. Як перший, він бажаний в центрі гостей, на видному місці – наш друг уникає і центру, і пошани. Ні промов, ні тостів. Він приліпився десь в близькому колі, де можна бути простим, самим собою. Офіційна частина не задовольняє нашого друга, і майже завжди після офіційних напоїв він залишається – всі такі банкети в будинку Блакитного. Тепер можна пити власним коштом. Тепер можна говорити, спорити, кричати.

Тут поведінка нашого друга почала звертати на себе увагу і добродійне правління не раз забороняло в буфеті спиртові напої. Немов не існувало готелю „Червоний”¹⁴⁰, ресторану „Шато” і т. д.

Через тиждень, максимум два – там чи там – нова зустріч. Через три дні, через тиждень. Частіш і частіше. Одного разу друзі цілою компанією пішли на Катеринославську, до проституток. (Нехай розкаже Куліш!) Шумніше. Буйніше! І от уперше Хвильовий дома у себе розриває на грудях сорочку...

В червні 1928 року Борис Лівшиць¹⁴¹, редактор газети „Всеукраїнський пролетар” і тодішній меценат літераторів, складає з М. Хвильовим договір – „не вживати жодних спиртових напоїв і в чистому вигляді і в «нечистому»”. З крупним для Хвильового на випадок порушення програвшем і з крупним на випадок додержання виграшем. Майже такий самий укладається з І. Дніпровським, на той рік, порушення – І. Дніпровському собака Джой, додержання – Хвильовому мисливська рушниця ціною 150 крб.

Мова йшла не про гроші й собаку, а про честь. І майже рік Хвильовий витримав. Залишився 1 тільки місяць. Тут прийшов до Дніпровського Досвітній – сердитий і строгий:

– Так далі не можна! Ви звели людину ні на що! На полюванні Хвильовий – не цікавий. Взагалі... Боря Лівшиць уже розв'язав договір. Розірви і ти! Бо все одно він видержить і ти заплатиш півтораєста крб!..

Програш нас не злякав, переконало нас інше – і в травні 1929 року ми розійшлися з Римарської, 19, о 5 годині *ночі* ранку, несучи – Досвітній двох цуценят, Дніпровський – тільки на днях украдену у О. Вишні самочку пор[оди] сетер-гордон...

Все покотилось по-старому.

З тією тільки ріжницею, що тепер коло забутильників значно поширилось. (І. Соколянський¹⁴², лікар Г.¹⁴³, Токовенко¹⁴⁴, Яловий, Вашатицький¹⁴⁵ і К°, О. Курбас etc.)

Та значно збільшилась територія. Під дахом: квартирі друзів. Комерційні ресторани. Підвали [будинку] Блакитного. „Динамо”¹⁴⁶. І без даху – в парку – „на лужайке детский крик” – улюблене місце Гуровича.

Город *уже* глухо починав говорити про побут письменників.

Нарешті, уже в будинкові „Слово”, в перших числах січня 1931 року Ю. Г. Уманець надумала кардинальний спосіб паралізувати „зеленого змія”. Втягти всю ближчу компанію до антиалкогольного товариства. Вплинути через суспільство. Добуто членські картки, відповідні анкети. Відвідано відповідні кабінети. Все – честь честю.

На засіданні б[увшого] Утодіка присутній Хвильовий, Куліш читає... антиалкогольну лекцію. Вишня моргає Хвильовому:

– Там єсть в анкеті пункт: „Ваше ставлення до напоїв?” – Я напишу: „Желательно увеличение градусов”.

Куліш був в дворі. А вечором після анкет Хвильовий – Куліш – Досвітній склали трійку і почали загівляти. В той же вечір було єднання Лочафу з „цивільними” письменниками, де згадана трійця, як завжди, залишилась після всіх і прибула додому ріжними способами, але в однаковім стані.

А через кілька день (19 січня) розформування Політфронту, покаянні листи до редакції М. Куліша. Біганина в ЦК і т. д.

Почалась доба ВУСППу.

А з нею – „Гофманові ночі”.

Од поеми М. Бажана¹⁴⁷.

Наш друг один із перших відзначив появу цього крупного таланта. „Ніччю” ж був просто захоплений. Нам читав її вночі, то пересідаючи од столу на ліжко, то знову до столу.

По рубаних шаблях –

В провалля, в яму, в тьму,

По рубаних шаблях, по сходах обважнілих,

І по обвислих, вислизаних схилах –
В брухатий льох, забрьохану корчму.
В корчму без вивіски, без назви і наймення,
В корчму скажених бюргерів, голодних волоцюг,
В корчму фантастів, візників і шлюх,
В корчму огидного й ганебного натхнення¹⁴⁸.

(В кожному рядку іще звучить його голос.)

– Дома – к чорту! Горгони! (Це назва жінок.) На чию-небудь квартиру – не хочу: всі жінки дивляться на тебе, як на чорта.

І він ішов в ту Гофманову корчму, в нашу біргалку, або пивнушку, що корчмам Гофмана могла дати сто очків наперед своєю реальністю й фантастикою. Ще перед вступом до ВУСННа Хвильовий працював в літ. студії на ХПЗ. Раз на декаду. Ставши членом державної літ. організації, друг наш м'яко порадив ближчим друзям прилучитись до його роботи. Куліш, О. Вишня, Епик, згодом І. Дніпровський.

6.VIII.933

В першу корчму – в Капернаум¹⁴⁹. Пивнушку, найближчу до „Слова”, на розі Чернишевської та (___). Підвал. „Закопана Роззявилась вона, закопана в землі”.

Два вікна з залізними ґратами. Забрьохана стойка, повна кухлів, як плац наче солдатських колон. Шкляна шафа з спеціальними до пива закусками. Бочки. Гори бутилок і ящиків. Вічний дим. Блідо-прозорі обличчя. Здебільша люмпен. Іноді скучаючі дами під ручку з воєнними. Іноді дітвора з макітрами, банками і т. д. А на чолі цієї рухомої фантазмагорії чудовий хазяїн пропонує прекрасне експортне пиво.

Розніжував „Одкрив” цю пивнушку іспано-український Колумб. Він показав всім дорогу. Це місце зробилось улюбленим. Капернаум став паролем, символом, образом. Сюди тікали від політиканства. Од горгон і пене-лоп. Од самоти. Тут можна було завжди шукати когось з чотирьох, не заставши його дома. Тут пройшли кращі ідилічні часи наших друзів, тут бо хазяїн вертепу для тихих невідомих йому гостей звільнив цілу (другу) стойку і проти законів свого тресту сам особисто для їхніх вигод підставляв пивні і винні бочки.

Картина:

Газова лампа. Тиск тіней. Сині бризки трамваїв.

Поважно правиться затаєний обряд

Бенкетів виспирених, замислених пиятик,

Де кожен із п'яниць – філософ і фанатик,

Сновида й брат, Серапіонів брат.

В цім „гурті розпутників, поетів і кривляк” лунали всі літімена, починаючи з греків, художники, реформатори, безумці, кінчаючи Гофманом, незримим патроном компанії.

Однак привілейно сидіти по десять-п'ятнадцять годин на очах публіки рівних було не завжди зручно. Тим-то, звільнивши пару-другу дюжин експортного, друзі тут же сідали на трам і їхали в № 2, в пивнушку на розі Пушкінської і Театральної. Хоча й тут приймали нас тепло, але це був короткий привал на ногах, після якого всі мандрували на вул. Лібкнехта, в № 3. Про цей № 3 існувала вірменська загадка: „Стоїть змія, а напроти бутилка”. Це значить: пивнушка проти дома „Саламандри”¹⁵⁰. № 4 – на Московській. № 5 – на Свердловській...

Але вища точка Гофманових ночей припала на пивнушку по дорозі з ХПЗ.

Іще перед вступом до ВУСППу ціла група пролітфронтівців працювала в літстудіях ХПЗ. Епік – в центральній, Куліш – на драматургічній, Хвильовий – на Т² (тракторний цех № 2). Ставши членом державної літорганізації, наш друг перетяг до себе на поміч О. Вишню і І. Дніпровського.

На праці – Хвильовий акуратний. Як правило, керманич завжди чекає на учнів. В бараці теплий, а за стінами вже зима. Молоді, засніжені, мокрі, жадібні сідають навколо іспанця. (Нехай учні розкажуть про роботу учителя.) Вона триває дві-три години, рідко 4. Після чого караваном через цехи гарячі й холодні ~~на гострий мороз~~, в сніг і на трамвай, завжди до млости переповнений.

Але друзі почувують себе прекрасно. На Змієвській¹⁵¹ біля церкви – вони (з боєм) вилазять.

Пів квартала ходьби чи бігу і – теплий притулок. Експортного тут нема, зате тут чудесна жарена щука. ~~Іще кращі копчушки. Вічно-п'яний хазяїн в полоні такої ж п'яної хазяйки.~~ Стільців-бочок тут не дають, хоч їх тут також до стелі, зате тут бочки правлять за столики. Вічно-п'яний хазяїн у такої ж п'яної хазяйки. Гості тут майже виключно – робітники. Рідко коли різночинська шинеля. Отже, оточення своє, просте й задушевне.

Хвильовий мокрий, усміхнутий, замовляє кухлі. Друга партія, третя, четверта. Копчушка не чиститься, а просто ламається на дві-три частини. Булки – також. Од цього все чотирижди смачніше. Раз-у-раз рипають двері. Дим, пара, туман. Але Хвильовий тільки входить у роллю.

Ах, що йому до жінчиних пантофель,
Врядовницьких чинів, і орденів, і чвар!
Ковтає мовчки дим, вино слизьке і слину,
Мовчить і дивиться, і гне свою живу
Загострену, мов голий нерв, брову...

Так, він спочатку мовчить і смакує, бо ж він з 2 години голодний. Він і тут турбується за інших. Він платить за все. Поки у нього єсть монета, він не дасть платити нікому⁹. Більше того: він завжди знаходить підшефних. Він інстинктом художника угадує, кому потрібна матеріальна допомога. Він частує. Не токмо тут, а дає і на винос на ¼ літра в ближнім церобкоопітій публіці, що не вірить в пиво і хоче скоріше сп'яніти. Дехто його експлуатує. Наш друг бачить все, розуміється, тому, що він сатирик, тому, що від ока його не може втекти найдрібніша дрібниця, але не тільки тут, взагалі його погляд однаково-простий, однаково добрий. І ви ніколи не знаєте: чим і коли фіксує сатирик темні сторони темної людини.

Кричать розмовники. А він стоїть і слуха,

Стоїть і дивиться скажений Амадей.

Він п'є і дивиться. Блискіт ока його ні на чім не спиняється довго. Вії раз-у-раз бликають. Раз-у-раз та чи друга рука потріпує ніздрі.

Не рождаються в цей момент в цій чорнявій голові безсмертні образи?

Не спалахують м'ятежні мислі?

Не снуються комбінації майбутніх романів?

Нічого не можна узнати.

Він тільки п'є і смакує.

~~А де його дух — невідомо.~~

Він перепиває всіх. Нехай котрий з його супутників ляже під бочками, — йому тільки на тон вище піднімається голос.

„Я не п'яний! Як смертник той, я щедрий,

Хазяїне, свічок! Хазяїне, вогню!

Хазяїне, вина! Нам цукру, спирту й цедри...”

І п'яний він стежить за своїми стоячими чи вже лежачими друзями. Так, лежачі — це явище. Ні хазяйка, ні тим паче хазяїн, ніже гості не протестують, бо у лежачих єсть шеф, який тут „душа общества”, щедрий, теплий, загальний.

Та б'є дванадцять раз. Стискаються щільніш

Два чорних пальці циферблату,

Мов діючи нічну посвяту Серапіоновому брату,

Вмочивши пучки в час, в священний час і тиш.

— Панове, час іти. Подайте-но плащі!

— Не будьмо, друзі, надто романтичні...

— Надворі дощ...

Надворі — мокрий сніг, огні, бризки трамваїв.

⁹ Інцидент з М. Кулішем в буд. Б[лакит]ного.

До „Слова” ще – три километри. Але туди ніхто не спішить. І купецько-міщанський Харків, завойований більшовизмом, мало цікавиться, що в цей пізній час

...радник Гофман по калюжах човга,
Підплигуючи, йде і марить у півсні,
А вулиця за ним, як гама, рівна й довга,
Пливе, кружляючи...

– в чергову пивнушку – по дорозі – за лічбою зворотною: № 6, № 5, № 4, № 3¹⁰, № 2, Капернаум...

В Капернаумі, коли він одкритий, експортними бутилками наповнюються всі вільні кишені – і фантасти прямують до „Слова”. Прямують... Ха!

Як знаходиться путь додому – невідомо.

Невідомо, як дійде наш друг¹¹. Можливо, зачувши звуки частих падінь, з кватир вискочать Епик, Сенченко, Головка. Вони приведуть його до кв. № 9.

– Амеліє, ти спиш? Амеліє, та де ж ти? Йди двері відчини...

Амелія – Ю[лія] Гр[игорівна] – знаходить сили засвітити на скорбнім обличчі усмішку. Люба з докором в очах сідає до піаніно. З повітря, в теплі захмелівши остаточно, друг наш починає буяннити...

~~Другого дня Хвильовий спить під дверима. Третього Сенченко чує танці до ранку.~~

Четвертого – шумить в кабінеті Гриця Епіка.

~~А у друзів~~ Після ночі традиційний переклик:

– Драстуй, старик. Ти – живий?

– Живий.

– Настрій?

– Перпендикулярний...

І через десяток-другий після розмови хвилин через двір проскочить то одна, то друга фігура. То нічого, що окремо – вони зійдуться в Капернаумі.

¹⁰ Тут, в № 3, в „Змії” можуть попастись знайомі. Тут пропадає художник Маренков [Олексій Маренков (1886–1942) – графік, ілюстратор. У 1920–30-х рр. викладав у Харківському художньому технікумі, пізніше у Харківському художньому інституті. Репресований – ТТ]. О. Вишня одразу ж розводить теорію про порятунок таланта. Наш друг – мовчить. В пивнушках він не моралізує!

¹¹ Невідомо, як дійдуть всі інші. Можливо, Куліш засне в параднім, на нього, вертавши пізно з театра, наткнеться Козицька чи Горська, злякаються „трупа”, пізнають Гур’евича і поведуть його сходами вгору... [Зоя Козицька (Корольова, Богданова; 1884–1965) – актриса, працювала в театрі імені Комісаржевської, потім – на кінофабриці. Дружина режисера Володимира Корольова, потім – композитора Пилипа Козицького, із яким мешкала в Харкові в Будинку „Слово”, потім – у Києві. Мати учасниці II Світової війни Гулі Корольової – ТТ]

Того дня Хвильовий спить під дверима.
Третього Сенченко з кв[артири] Х[вильового] чує танці до ранку.
Четвертого – друг наш шумить в кабінеті у Епіка.
П'ятого – з якимось підозріливим типом стрінеш його на вулиці.
І т. д. і т. д.
Кінець кінцем, автор „97” не видержує.
Йому – „серце стріляє вгору і в мозок”.
Д[октор]р констатує різні пороки й поширення.
Драматург одстає од шаленого темпу.
Вночі, вивівши Джоя, одсталлий дивиться на третій поверх західного корпусу.
– Світиться в їдальні. Грають у карти...

Але от якось засвітилось в кабінеті:

– Слава Богу, старик працює...

А через кілька часу Куліш заходить до автора цих спогадів, чорний з лица, трагічний, і розповідає, що зараз він стрів Хвильового без пальто і босого в снігу...

– Куди ми йдемо?

Питає він і – не дає відповіді.

А ще через тиждень автор спогадів заходить до Куліша і розповідає йому, що минулої ночі Хвильовий прикладав до скроні револьвер.

– Револьвер?

– Револьвер...

7. VIII. 933

1. Если мальчик любит пиво...
2. Кулик про побут письменників, а тут же в підвалі...
3. П'яний і цеглина.
4. Голова похорон[ної] комісії...
5. „Слава”.
6. „Талант помирає...”
7. ~~Плагіатори (кореспонд[енції] і „Одного ранку”)~~
8. ~~Сантим[ентальність] – бридка.~~
9. Сам почував фальш свого становища.
10. ВУСПП. Зїзди і останні оргк. пленуми.
11. Розпеченим залізом.
12. ~~Наклеп Божка – і реагування Х[вильового]~~
13. Секрет своєчасної смерті...

ПОРИВ І ОБРИВ

V

Що значить револьвер, приставлений до скроні, я знав з власного досвіду. 1925 року в Кам'янці-Подільському я придбав за 60 крб. чудесний дамський бравнінг з 7 крихітними кулями. Два роки він ходив зо мною в кишені толстовки, ждучи свого часу. Року 1927, зимою, я подарував його Хвильовому. Презент прийнятий був без подяки. Але на обличчі друга його в цей момент шигнуло щось таке загадково-темне, що я тут же ~~ганий себе~~ — за ~~глупство~~ розкався. І ще подумав: чи не подібний цей револьвер на той ніж, який проводить Достоевський через весь роман „Ідіот”, поки метал попадає в тіло героїні?

І от тепер цей револьвер виступає на сцену.

Цей момент чітко стоїть в моїй пам'яті.

...Добре випивши в його їдальні, я хотів просвіжитись в його кабінеті. Коли я був уже посеред кабінету, в другі двері вийшов Хвильовий. Кроках у двох од мене ~~спинився~~ він став і приклав револьвер до скроні.

– Прощай, Жан!..

В такі хвилини спалахує навіть п'яна свідомість.

Вирвати від нього зброю – я не встигну...

Почати умовляння – значить допомогти натиснути на курок...

Показати переляк – ні в якому разі!..

І я зробив ~~глузу~~ добродушну, глупу усмішку, яка повинна була сказати йому: „П'яний – я. П'яний

– Жан. П'яний – вистріл... Можеш сховати зброю... Я – нічого не пам'ятатиму завтра”.

І зморено, підкреслено-п'яно – пішов до канапи. Це був страшний крок, але в даній ситуації єдино можливий.

Ідучи, я не був певен, що за моєю спиною не вибухне вистріл. Лігши горілиць на канапу, я зирнув на Хвильового. Він уже був без револьвера. А через пару секунд його незмінно-веселий в присутності друзів голос звучав уже – як звичайно...

Розуміється, Кулішу всіх подробиць я не розповів. Автор „Народного Малахія” був вражений, хоча рідко коли показує свої чуття. Відповів важко, саркастично, з боєм:

– Отак колись і вистрілить в п'яному стані. Це не особиста, а соціальна трагедія. В такі умови поставили його літературні політикани. Треба рятувати...

– Але як?

- Треба поговорити з ним.
- Як говорити з ним на таку делікатну тему?
- Треба ближче стати до нього...

(Куліш познайомився з ним тільки в часи Вапліте і не знав, що значить говорити з Хвильовим не тільки про душу, а про санаторій для його здоров'я...)

Того ж таки дня Куліш пішов в кв. № 9. Коли через пару годин зайшов туди й я, застав друзів за графином. Про нічний інцидент ані слова. Смертні, печальні теми – ні слова. (Демонструвати свою любов – чи не вкоріняти в Х[вильовому] думку про смерть?) І наша розмова – про філософію, літературу, просто, по-дружньому. Нарешті, собаки. ~~Собаки все покривали...~~

Взагалі ми внутрішньо чуйно стежили за ним. Почували його трагедію. Думали про нього і ділились сумнівами: чи не загине в цих безконечних п'янках талант?

Друзі бажали йому тільки роботи, не маючи жодного сумніву, що він, ~~подолає~~ всі майстер слова, в великім полотні не зазнає поразки. Тупорилі претенденти на літературну першість одверто говорили про занепад Хвильового-художника. Розуміється Звичайно, чутки про такі розмови долітали й до нього. І, можливо, саме в ті моменти, коли він поборював опір матеріялу. Він презирливо, якимось особливо, тонко-зневажно посміхався. ~~Він працював.~~

Після жорстоких п'янок він сідав до столу.

Коли він написав п'єсу „Майстер Строган”, я говорив з Кулішем, що її конче треба поставити. Хвильовому потрібен був успіх. Така натура могла жити і розвиватись в атмосфері уваги й любови. Дайте ж йому бодай штучний успіх! Зведімо його на ноги!

Театральний генерал Курбас ~~говорив~~ одказав, не знаючи навіть теми:
– Хвильовий п'єси не напише.

ВУСППівські командарми, що вихваляли на всіх майданах і вулицях бездарну „Залізну бригаду”¹⁵², веломовно обходили мовчанкою художню річ, в якій автор робив неможливе – переключився не токмо на нову тематику, – на нове думання, на новий стиль.

І наш друг, не пригрітий увагою, сховався в себе, як равлик, сховавши в шухляду нещасливу п'єсу. Правда, бувши головою Всеукомдраму, О. Досвітній примусив друга витягти рукопис і докінчити його. Одначе, зустріч п'єси була холодна і в Реперткомі, і серед славолюбних шекспірів. А Хвильовий не був таким христосиком, щоб без кінця, одну за одною підставляти щоки для ударів!

Він заметався і знов опинився – в пивнушці...

Майже половину 32 року я був поза Харковом. З газети довідався про соцзмагання Хвильового і Епіка¹⁵³. Це була необережність тих, що допустили до такого змагання! Епик не знає муки творчості. Епик може дати річ прохідну. Епик напише швидко... А як тяжко Хвильовий не має права дати посереднього роману. Зобов'язання, терміни вибиватимуть його з колії. Чи не забракне йому терпіння й натхнення?

Ці сумніви мали підставу.

Ніколи ще так тяжко не буйствував Хвильовий, як під час цього змагання.

Навряд чи минав який день в тверезому стані. Ближчі друзі не видержали. Всі злякались і капітулювали перед п'яною зливою. Тоді Хвильовий ~~найшов~~ ~~чи~~ ~~завів~~ почав пити з І. Кириленком.

– Опускається наш друг, – сказав гірко Куліш. – Йому вже однаково – хто. Йому аби компаньйона...

А „красний дьячок”, як (так зовуть усі Кириленка), ~~не зробив нічого кращого, як пішов~~ був тільки радий компанії. ~~І не зробив не ворухнув пальцем для рятунку.~~ Коли ми стрічали нашого друга п'яним, він усміхався і декламував:

Сбились мы. Что делать нам?

В поле бес нас водит, видно,

Да кружит по сторонам...¹⁵⁴

(Знайомство з Г. Ф.

Портрет.

Теж тbc¹⁵⁵...

Жарт (гарна?)

Надзвичайна чи проста?)

В перших числах травня цього року Хвильовий завітав з Досвітнім до мене додому. Маючи 20 в апараті паличок д-ра Коха, я тільки міг частувати друзів риковським нектаром¹⁵⁶. Хвильовий пив охоче, іронізував:

– То ли дело мы. Ми заспітовані од усяких хороб.

Після всіляких літературних злоб, Хвильовий взяв з мого столу книгу „Нравственное и безнравственное в искусстве” д-ра Е. В. Бредт. Перегортав малюнки. Коли він дійшов до рис. 54 „Аллегория бренности”, я витяг з шухляди і подав йому лупу. Дивися, мовляв, на ці скелети. Хіба життя не краще в стократ за смерть? ~~І мені зда~~ ~~Він глянув і перегорнув~~ Далі я спинив його увагу на „Бегство целомудренного Иосифа от жены Пентефрия” Х. С. Бехама¹⁵⁷. Він мовчки перегорнув сторінки, і мені здалось, що на обличчі йому мигнуло щось тоскне, так само, як і тоді, коли я йому дарував револьвер...

Всі дні травня він майже не виходив з пивнушки, хіба що в ті дні, коли він їздив на провінцію. В „Комуністі”¹⁵⁸ друкувалися його кореспонденції, бліді, не гідні його пера. На моє здивування Куліш сумно сказав:

– Він сам знає, що слабо. Але йому потрібні гроші для пивнушки, він і пише...

10 травня вечором мене потягло до Хвильового. Я надписав йому один із свіжих томиків своїх творів¹⁵⁹ (так, я писав йому завжди: напівжартівливо, але разом самовіддано з повагою: „Капітану корабля золотої яхти Урбіно”) і – піднявся на третій поверх.

Х[вильовий] зустрів мене сам, веселий і добре випивши. У нього сидів В. Вразливий, що так само приніс йому свою щойно видруковану книжечку¹⁶⁰; юний гість зараз же пішов, а господар сів на канану заходив по кімнаті. Чим пояснити свою досить пізню візиту?

– ~~От, старик~~ Сантиментальні в тебе ~~друзі, старик~~ гості. Оце прочитав я твою „Сантиментальну історію”¹⁶¹, дай, думаю, провідаю. Хорошо пише старик...

Господар підхопив мене під руки і потяг мене в кімнату, де Любочка грала на піаніно. Він підвів мене до юнки й ~~зажадав~~:

– Поцілуй Жана, тільки не в губи, а в щоку, бо він туберкульозний.

Розуміється, Люба не виконала пропозиції, тоді він припав мені до голови і разом – за неї й за себе. Потім сів спиною ~~Він був збуджений~~ до піаніно і попросив грати що завгодно, а він угадуватиме. Музикант слова дійсно угадував найрізноманітніші речі.

Кинувши гру, Любочка запитала мене про здоров'я. Я відповів жартома. Збираюсь, мовляв, в далеку дорогу. Сьогодні бачив, як везли на цвинтар небіжчика. Раніш я почував якийсь жах перед ~~гробом~~ такими процесіями, а сьогодні відчув якусь ніжність до гроба.

– Ніжність до гроба? Фе!

А на обличчі Хвильового та сама загадкова, темна риска невідомого суму. Він затривожився. ~~Але~~ На місці йому не сиділось. ~~Хтось~~ Він узяв телефон і викликав Галину Федорівну. Я почув, що він умовляється про побачення.

Я попрощався (хоч він, як завжди, й не пускав) і пішов додому – з важким почуттям.

11 травня – сонце. На нашій слов'янській окраїні – теплий вітрець.

Я, як завжди, ішов до диспансера.

Завернувши за ріг н[ашого] будинку, угледів Гжицького з собачкою. Підійшли один до одного. Два-три слова і раптом – голос Хвильового, з балкону:

– Ти в город, Жан? Ходім разом.

Спустився вниз він хвилин через п'ять. Акуратно вдягнений. З веселим лицем. В весняному настрої. В тому особливому – дружньому. Своєю легкою, неквапною, характерною, єдиною хвильовистою ходою.

– Це правда, – ~~сказав~~ почав я, – що старик Досвітній написав п'єсу, яка стане конкурентом „Маклені Граса”?

– ~~Розумієш~~ Да! Читав мені з Яловим. Розумієш, п'єса просто прекрасна. З „Магмою” – ніякого порівняння. Прямо дивно, як виріс Олесь. Взята невідома країна, капіталісти...

І він цілком серйозно, підкреслено серйозно розповідає сюжет п'єси і переконує мене в тому, що говорив і самому автору „Маклени”.

Розмовляючи про п'єсу, дійшли до рогу вул. Лібкнехта. Тут старик запропонував зайти до пивнушки. В пивнушці 5–6 чоловіка. (Маркітантка чогось затрималась і споживачі спрагло чекали.) Діставши кухоль, Х[вильовий] підійшов до мене і пив глибокими ковтками. Верхня губа його була в піні, дружньо і тепло усміхнена.

Пішли лівим соняшним боком Лібкнехта.

– Шкода, що ти не п'єш...

– Жду, поки зникнуть палочки. Через місяць-другий вернуся до нашого славного полку.

– Прекрасні були наші Гофманові ночі. Ніхто з письменників не знає стільки пивнушок, як ми. Всі харківські пивнушки од Петінки... Пам'ятаєш петінську пивнушку?

– З шуками?

– З шуками, з раками.

– І з бабою-бублешницею (з „Вариної біографії”), що держить в руках свого прекрасного мужа.

З такими ліричними спогадами ми поминули будинок ЦК. Тут Х[вильовий] просить заждати його, поки він поголиться.

– Я обрюзг, схожий на п'яного.

Я контролюю його обличчя: нічого подібного! Воно засмажене весняним вітром, безумовно вчора тільки поголене. Дивуюсь і не раджу. Настояє. Заходимо в голярню, що обіч ЦК. Вона повна, і ми одразу ж її залишаємо.

На вулиці Х[вильовий] знову критикує свій вигляд і знову я, освідчивши свіже його лице, запевняю, що вигляд його прекрасний.

Хвильового це не задовольняє. А мені спадає на думку: чи не єсть це гоління перед самогубством? (Адже ж офіцери в окопах завжди голились перед боєм.)

На вул. Лібкнехта – розмова продовжується на стару тему. Сонце. Скинули кашкети.

— Я ~~уже давно без пальта~~, — ~~каже він, збуджений і~~

— Все-таки ти мажорний алкоголік, — кажу я з тайною думкою зробити розвідку в глибину його ~~духа~~ настрою. — Я — сентиментально-трагічний. А от ти не плакав ні разу. Вчора з Гур'євичем ми якраз про це говорили. Гур'євич не погоджується зо мною. — Ха! Мажорний! А хто гризе стіл?

В цей момент Х[вильовий] замість відповіді мовчки бере мою ліву руку і тягне до себе. Я передаю в праву книжки і — рука Х[вильового] мацає моєю рукою револьвер, в верхній задній кишені штанів.

Вдруге — револьвер! На цей раз уже в тверезому стані. І я розумію, що це значить. Це значить, що думка про смерть не токмо не залишила його, а ще глибше роз'їла душу йому. Це значить, що вона уже близько.

Але, пам'ятаючи зимовий інцидент в його кабінеті, думаючи, що підсилена пильність зупинить його ~~в остан~~ од вистрілу, просто, і легко, і разом директивно кажу:

— Все це добре. Тільки як уже надумаєш кінчити, уже призначиш день — збери своїх друзів, випий, надивись, попрощайся, вийди в другу кімнату...

— Зібрати друзів? (І прекрасна усмішка.) Ні! Ще стане жалко. Ні, краще десь на окраїні — в самотній пивнушці...

І він раптом згасає. Кілька хвилин ідем мовчки.

— Куди ти поїдеш полювати? (я).

— Не знаю.

Я знову дивуюсь, і темна підозра лягає мені на душу. Минулого червня він був уже в Чернігові, а в травні 33 — він навіть не думав про ~~місце~~ полювання, коли воно уже недалеко, коли Вишня, приміром, уже говорить про уточок і готується. Що сіє значить?

Проти будинку Найвищого Суду заходимо в другу пивнушку, де Хвильовий випиває ще один кухоль, а на вулиці згадує нашого спільного вірша¹², декламує з усмішкою:

Если мальчик любит пиво,
И селедку, й потрошок —
Этот мальчик очень милый,
Поступает хорошо...

По дорозі Х[вильовий] просить мене зайти на радіо і викликати Г[алину] Ф[едорівну].

— Ти не думай, що це коханка. Це так, липова коханка. У неї мені подобаються сині очі, в яких...

— Север? Грусть?

¹² Маяковського дитячий вірш, нами перероблений.

– Север. Грусть.

І його лице стає грустним.

Я додаю:

– Я дивлюсь на коханок, між іншим, з суто літературного погляду. Скільки вона дає матеріялу для роману. Дає – хорошо, а інше – мене не цікавить.

На радіо – Г[алини] Ф[едорівни] нема. Вона – хвора.

Провожая Х[вильового] – до ЛіМ'а.

На порозі прощаємось.

Довгий, троекратний потиск руки...

А о 12 годині ночі, вертаючи з собачкою додому, зустрічаю друга разом з М. Семенком – в нашім дворі біля вугляної купи. Обидва п'яні – як дим. Я стаю біля них. Х[вильовий] голосно матірно лається і все твердить одну фразу:

– Хто йде в літературу? (-----)

Мені спадає на думку забрати Х[вильового] до себе, але Семенко Х[вильовий] витягає з кишені купу п'ятирублів, незграбно лічить і пропонує Семенкові йти – до „Динамо”. Я залишаю їх під вікном Коряка... Обидва кричать, і їхній крик, особливо крик Хвильового, чути в вікна н[ашого] чужого будинку.

О 1 годині ночі ~~забир~~ арештують М. Ялового.

Другого дня три друга – М. Хвильовий, Куліш і Досвітній – на квартирі останнього п'ють цілий день. Пізно вночі я з двору тягну додому Куліша і вкладаю його на канапу. Чи не піти до Хвильового? Кабінет його світиться.

Але...¹³

Я лягаю спати в поганих передчуттях і тривозі.

А о 1 годині на всю Європу лунає вистріл з крихітного револьвера.

.....

Уже півроку, як його немає з нами.

Але психіка одштовхується. Психіка не приймає страшної дійсності. Надворі очі піднімаються до балкону третього поверху: чи не горить нічний вогник м'ятежного художника? Вікно його кабінету темне. ~~Воно не спалахне ніколи!~~

На сходах ухо прислухається: чи не почується голос друга, що повертає з нічної пивнушки?

В квартирі його все переставлено, але кожна річ повна спогадів про нього.

Він – бродить вулицями.

¹³ (Куліш).

Він підіймається сходами.
Він непевною ногою пересікає двір.
Він ходить по всьому будинку.

...

Він умер тому, що вмирав на наших очах протягом кількох років.
Умирав же він тому, що був рожденний вождем.
Як вождь, він страждав, що література йде хибним шляхом.
Як вождь, він був безсилий перебороти обставини.
Він не міг примирити непримириме.

Відповідав за всіх і був позбавлений змоги ~~справедливо розподілити~~
~~всім ролі~~ взяти всіх під свій захист.

Він мучився за свою генерацію, яку возлюбив найбільше і ~~яку політи-~~
~~кани поставили в найгірше становище~~, збираючи в свою велику і ніжну
грудь всі образи, один за всіх переживаючи.

В літературі – групізм, кар'єризм, куликовське болото, офіційно про-
революційне, офіційно освячене званням „пролетарських письменників” –
їм же вся слава і життєві блага.

Наскрізь хворе оточення.

Нещасне родинне життя.

Брак великого рятівничого кохання надзвичайної жінки.

Сіре, безнадійне становище укр[аїнських] письменників.

Соціальні „труднощі”, що проривали стіни його кабінету. Трубили
в уші йому на кожному кроці.

Він умирав і яко художник.

Вульгаризатори, упрощенці, ненависний сатана з бочки¹⁶² вимагав від
нього зміни тематики, а по суті – халтури й омани. Художник дозрілий хотів
говорити на повний діапазон, розгорнутись на всю широчінь. Засобами, за
планом, за вимогами чортика художник не міг утворити великих речей,
писав речі дрібні і слабкі – і бився в безвихідді...

Конфлікт художній утворював конфлікт ідеологічний.

Розкол поглиблювався.

Письменник балансував над прірвою.

Критика – змова мовчання округ Хвильового і роздування лже-гігантів.

Дрібні удари самолюбству кожного дня, починаючи од ганебного „яко-
го(сь) там Хвильового” до... позбавлення пайка М. Йогансена.

Літературний талант в'яв, осипався.

Гуллівер серед ліліпутів лежав пригвожденний в саме своє безсмертне
чоло.

Соняшна душа розривалась.

Вона кричала з третього поверху „Слова”,
 вона блукала нічними вулицями столиці
 із пивнушки до пивнушки –
 не гоючи рани...

...

І він погіб – (-----)

Такий же легкий, кришталевий, не прив’язаний до землі.

Без архівів.

Без запасів.

Навіть без першої потреби.

В вузькій домовині.

В сорочці Епіка...

16. IV. 933 – 7–8 листопада 1933.

1. Мисливські чоботи (від О. Вишні).

2. Поїздка в Сухум.

3. „Прикмета” (на т[і]лі).

1923 рік – 1933

1. Перша зустріч.

2. 1 Травня. Синій дощ. Ганок „Вістей”.

3. Секретар „Гарту” без діловодства.

4. „Гарт”, вечірки.

5. Плужанські вечірки¹⁶³.

6. В час відсутності Блакитного
 (Московська, 20).

„Блатные” юнаки ([імовірно] Кир[иленко], Шев[ченко]¹⁶⁴, Б[ожко].)

Слово має Хвильовий...

Лист Бл[акитного] із Криму.

7. „Урбіно” (Кватира Д[она] Квізадо.
 „Свиня”.

Відносили з дружиною).

8. Ліквідація „Гарту”.

9. Народження Вапліте.

10. „Літярмарок”.

11. Пролітфронт.

12. ВУСПП.

3. Оргкомітет.

Це окремим розділом.

Роблю ці нотатки під свіжим враженням смерті Хвильового. Можливо, що деякі моменти згодом, коли рани загояться, будуть кореговані, деякі інакше освітлені. Записую – для пам'яті і майбутньої, строго відповідальної, розробки.

8/XI. 933

Харків.

¹ Вадим Меллер (1884–1962) – художник, графік, ілюстратор та архітектор. Член асоціації революційного мистецтва України у 1925–32 рр. Художник сцени: у Києві створював костюми для балетної студії Броніслави Ніжинської в Києві, працював у Першому Державному Театрі УРСР імені Тараса Шевченка, театрі Масового Дійства імені Гната Михайличенка. 1922 року на запрошення Леся Курбаса починає співпрацю з театром „Березіль” у Харкові. Засновник конструктивізму в театральному мистецтві радянської України. У 1946–48 рр. – директор Інституту монументального живопису та скульптури при Академії архітектури Української РСР (звільнений з посади за обвинуваченням у космополітизмі); у 1948–53 рр. – головний художник Театру музичної комедії; у 1953–59 рр. – головний художник Державного академічного драматичного театру імені Івана Франка у Києві. Член КПРС від 1952 р.

² Ідеться про памфлети 1925–26 рр. (цикли „Камо грядеши”, „Думки проти течії” та „Апологети писаризму”) Миколи Хвильового, що відіграли ключову роль у літературній дискусії 1925–28 рр. Обираючи психологічну Європу, автор критикує позицію „просвітян”, зосереджених довкола Спілки селянських письменників „Плуг” на чолі з Сергієм Пилипенком. „Енком” Хвильовий називає узагальнений образ просвітянина, якому дає відповідь у перших двох листах циклу „Камо грядеши”.

³ Дон Квізано – одне з прізвищ Дон Кіхота, персонажа роману Мігеля де Сервантеса, та одне з прізвиськ Миколи Хвильового поряд з „іспанцем”.

⁴ Доктор Тагабат, комунар Андрюша – персонажі новели Миколи Хвильового „Я (Романтика)”.

⁵ Лопань – одна з річок, що протікають Харковом.

⁶ Рядок із вірша російського поета Петра Вяземського „Перший сніг”, 1822, що стала епіграфом до першого розділу поеми Александра Пушкіна „Євгеній Онегін”.

⁷ Робкоопи – робітничі кооперативи, що продукували основну масу споживчих товарів у період НЕПу („нової економічної політики” радянського уряду в 1920-х рр.).

⁸ Можливо, ідеться про образ „парикмахера”, що використовується в памфлеті Хвильового з циклу „Апологети писаризму”: „Припустимо, що *почуття* можна «вилити в ідеологію». Але хіба можна зробити із цього такий висновок: тобто «мистецтво є насамперед ідеологія»? «За допомогою» бритви парикмахер організує, приводить до порядку якісь вуса, виливаючи їх у фасон а la Вільгельм. Значить, бритва – це насамперед фасон а la Вільгельм? Так, Сергію Володимировичу? Так,

відповідає нам блискучий теоретик. Але при чому тут «всі марксисти»? Ми страшенно реготали, дійшовши до цього несподіваного висновку”.

⁹ XV з'їзд ВКП(б) відбувся 2–19 грудня 1927 року. На ньому було виключено з партії лідерів „об'єднаної опозиції” Троцького-Каменєва-Зінов'єва та прийнято план колективізації. На XVI з'їзді ВКП(б) (26 червня – 13 липня 1930 року) остаточно ліквідовано „праву опозицію”.

¹⁰ Термін у логіці: спростування положення шляхом виведення з нього хибних та неможливих висновків.

¹¹ Початок вірша Сергея Єсеніна „Шаганэ ты моя, Шаганэ...” (1924).

¹² „Красная новь” – радянський літературний журнал, що існував від 1921 до 1941 р. У 1920-х, коли редактором був Александр Воронський, журнал протистояв натискові „напостовців” і ВАПП, друкував письменників-попутників.

¹³ Рядок із вірша Сергея Єсеніна „Не жалею, не зову, не плачу...” (1921).

¹⁴ Початок вірша Сергея Єсеніна „До свиданья, друг мой, до свиданья...” (1925).

¹⁵ „Плуг” – літературний альманах, що видавався Спілкою селянських письменників „Плуг”. Усього вийшло три збірники за редакцією С. Пилипенка: у 1924, 1926, 1927 рр. Можливо також, що Іван Дніпровський має на увазі журналі „Плужанин” – періодичне щомісячне видання, що виходило в Харкові в 1925–27 рр. Під час літературної дискусії 1925–28 рр. „Плужанин” в особі С. Пилипенка був головним опонентом Миколи Хвильового.

¹⁶ „Слово о полку Игоревім” – пам'ятка давньоруської літератури, що змальовує невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців 1185 р.

¹⁷ ХПЗ – Харківський паровозобудівний завод (нині – завод імені В. Малишева), що працює від 1895 р. У 1903–1909 рр. при заводі на робітничі кошти було споруджено „Робітничий дім”, після 1917 р. перетворений на клуб „Металіст”, що об'єднав робітників заводів Петинського району – ХПЗ, ХЕМЗ, „Серп і молот” та інших (нині – палац культури „Металіст”, вул. Георгія Тарасенка (колишня Плеханівська), 77). При клубі працювали читальня та різні гуртки, у тому числі літературна студія. На початку 1920-х рр. Микола Хвильовий працював слюсарем на ХПЗ, а в період „Пролітфронту” проводив заняття з учасниками літстудії.

¹⁸ „Додатки” і запис від 22 травня 1933 р. є фактично планом наступної частини рукопису „Душа м'ятежника”, де більшість пунктів буде розкрита більш детально.

¹⁹ „Україна чи Малоросія?” – неопублікована стаття Миколи Хвильового, датована 3.10.1926 р., текст якої було знайдено у Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України та вперше опубліковано в журналі „Слово і час”, 1990, № 1.

²⁰ Ідеться про поїздку для лікування туберкульозу за кордон: 6 грудня 1927 р. Хвильовий разом із дружиною та пасербицею виїхав із Харкова до Відня, а повернувся назад 27 березня 1928 р.

²¹ „Гарт” – Спілка пролетарських письменників, заснована 1923 р. В. Елланом-Блакитним, до якої входили Микола Хвильовий, В. Сосюра, В. Поліщук, О. Довженко, Іван Дніпровський, І. Кулик та інші. Спілка формувалася на поза-літературній, класовій основі, орієнтувалася на класово свідоме „робітництво”. У статуті організації було вказано, що її учасники „стремлять до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури, користуючись українською мовою як знаряддям творчості, поширення комуністичної ідеології та переборення

буржуазної, міщанської, власницької ідеології". „Гартіві” протистояла Спілка селянських письменників „Плуг” та ВАПП (Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників), які орієнтувалися не на європейський, а на проросійський пролеткультівський напрямок. Після розпаду „Гарту” 1925 року частина членів приєдналася до ВАПЛІТЕ, частина – до ВУСППу (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників).

²² Квартира, яку винаймав Микола Хвильовий у Харкові на вулиці Римарській, 19.

²³ Ідеться про задум оповідання Миколи Хвильового „Свиня”, прототипом персонажки якого стала сусідка по комунальній квартирі Софія Левітіна (див. примітку 334 до „Літературних стріч”).

²⁴ „Урбіно” – літературне угруповання, назване на честь міста в Італії, де в XV ст. жив і працював чільний представник епохи Відродження Рафаель Санті. „Урбіно” виникло 1924 р. у межах Спілки пролетарських письменників „Гарт”, коли Микола Хвильовий згуртував довкола себе за студійним принципом „першу фалангу митців”, серед яких були П. Тичина, О. Довженко, Іван Дніпровський, Олесь Досвітній, Михайло Яловий, А. Любченко, І. Сенченко, Ю. Смолич та інші.

²⁵ Готель „Асторія” в Харкові було розташовано в будівлі міського купецького банку на трьох верхніх поверхах за адресою: Павлівський майдан, 10. У 1923–26 рр. тут розміщувалося видавництво „Червоний шлях”, де працював Микола Хвильовий, збиралися члени організації „Гарт” і було засновано угруповання „Урбіно”.

²⁶ „Я (Романтика)” – новела Миколи Хвильового, уперше надрукована в альманасі „Гарт” 1924 року.

²⁷ „Апологети писаризму” – цикл памфлетів Миколи Хвильового, що друкувався 1926 року в додатку до газети „Вісті ВУЦВК” „Культура і побут”.

²⁸ Про поїздку в Сухум на лікування, яка виявилася невдалою та протривала менше запланованого часу, Микола Хвильовий пише в листах до М. Зерова у грудні 1925 та січні 1926 рр.

²⁹ Згадку про цей лист див. далі в III розділі „Конфлікт”.

³⁰ Микола Куліш із родиною переїхав до Харкова 1925 р.

³¹ Детальніше про цей епізод див. далі в II розділі „Душа м'ятежника”.

³² Вулиця Свердлова в Харкові; зараз – Полтавський Шлях.

³³ Вулицю Каплунівську в Харкові близько 1923 р. було перейменовано на вулицю Репіна, 1928 – на Червонопрапорну. Зараз – вулиця Мистецтв.

³⁴ Особу не встановлено.

³⁵ Пам'ятник Василеві Еллану-Блакитному, створений скульптором М. Новосельським і встановлений у Харкові 1931 р. на так званій площі „П'яти променів”, де сходились вулиці Артема, Гіршмана й Чернишевська (площа тоді ж отримала ім'я Блакитного), було демонтовано наприкінці 1930-х рр.

³⁶ Детальніше про конфлікт Миколи Хвильового з Сергієм Пилипенком та представником УКП Андрієм Річицьким див. у III розділі „Конфлікт”.

³⁷ Укапізм – від абрєвіатури „УКП” (Українська комуністична партія), що існувала в 1920–25 рр. паралельно з Комуністичною партією (більшовиків) України, становлячи щодо неї легальну опозицію. УКП обстоювала позиції націонал-комунізму, виступала проти насаджування радянської системи зовні.

³⁸ „Майстер Строган” – на сьогодні не знайдена п'єса Хвильового.

³⁹ Товариш Старк – персонаж оповідання Миколи Хвильового „Щасливий секретар” (1931).

⁴⁰ „Рух” – кооперативне видавництво, працювало в Харкові у 1921–33 рр. Видавало українську класику, популярну літературу в серіях на кшталт „Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень”, „Франківська бібліотека”, „Театральна бібліотека”, мало мережу книгарень.

⁴¹ Олександр Оглоблін (справжнє прізвище Мезько; 1899–1992) – український історик, архівіст. Доктор історії української культури (1926), професор. У 1926–34 рр. – дійсний член Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Науково-дослідному інституті історії української культури імені академіка Дмитра Багалія, що був зліквідований 1934 року. У 1930–31 рр. був заарештований, звинувачений у „буржуазному репродукуванні схеми історії України”. У 1932–34 рр. був директором Київського центрального архіву давніх актів, звільнений з роботи. Під час нацистської окупації Києва у вересні-жовтні 1941 р. очолював Київську міську управу. 1943 р. переїхав до Львова, 1944 р. – до Праги, де викладав в Українському вільному університеті. Від 1945 р. – професор УВУ в Мюнхені (Німеччина). 1951 р. переїхав до США. Президент Української вільної академії наук у США (1970–87 рр.).

⁴² Ідеться про книжку: Е. Бредт, *Нравственность и безнравственность в искусстве*, пер. с нем. Гретман, Москва 1914.

⁴³ Цитата з поеми М. Бажана „Гофманова ніч” (1929).

⁴⁴ Перший з’їзд ВУСППу відбувся 25–28 січня 1927 р.

⁴⁵ Парафраз віршів А. Пушкіна.

⁴⁶ „Падение Даира” (1923) – поема в прозі радянського письменника Александра Малишкіна, що оспівує революцію, змальовує захоплення червоними військами Перекопу та взяття Криму (Даіру).

⁴⁷ Франсуа Рабле (бл. 1493–1553) – французький письменник, автор сатирично-філософського роману „Гаргантюа і Пантагрюель” (створювався та публікувався протягом 1532–1564 рр.).

⁴⁸ Публій (Гай) Корнелій Тацит (бл. 56 – бл. 117) – давньоримський історик, державний діяч. Автор трактатів „Германія”, „Історія”, „Аннали”.

⁴⁹ Вольтер (справжнє ім’я Марі Франсуа Аруе; 1694–1778) – один з найбільших французьких філософів-просвітників XVIII століття, енциклопедист. Серед найвідоміших творів філософська повість „Кандид, або оптимізм”, сатирична поема „Орлеанська діва”, історичні твори „Філософські листи”, „Філософський словник”.

⁵⁰ Лоуренс Стерн (1713–1768) – англійський письменник, автор романів „Життя і думки Тристрама Шенді, джентельмена” „Сентиментальна подорож по Франції та Італії”.

⁵¹ Владімір Маяковскій (1893–1930) – російський поет, драматург. Один із лідерів футуристичної групи „Гілея”, літературно-художньої організації „ЛЕФ” („Левый фронт искусства”), член РАППУ.

⁵² Алюзія до поеми М. Бажана „Гофманова ніч”.

⁵³ „Стендалівським протоколом” тут названо творчу манеру Стендаля, який в „Італійських новелах” із протокольною невигадливістю викладав скандальні історії низки шляхетних італійських сімейств XV–XVIII ст., роман „Червоне і чорне” визначав як „Хроніку XIX ст.”. Детальніше про це див. у II розділі „Душа м’ятежника”.

⁵⁴ Імовірно, Василь Радиш (псевдонім Косач В.; 1889–1956) – кіносценарист та режисер, від 1920 р. працював у газетах Києва та Харкова, зокрема у „Вістях ВУЦВК”. У 1927–29 рр. керував художнім відділом Одеської кінофабрики, автор сценаріїв для фільмів ВУФКУ (Всеукраїнського фотокіноуправління). 1934 р. переїхав до Москви.

⁵⁵ „Сентиментальна історія” – оповідання Миколи Хвильового (друкувалося у т. II „Творів” 1928 і 1929 рр.).

⁵⁶ Галина Федорівна, Г. Ф. – Анна-Галина Колесник (1907 р. н.), у 1928–30 рр. дружина українського боротьбиста, пізніше – члена ВУЦВК і ЦВК СРСР Олександра Лісовика (1897–1937). Працювала в редакції Радіо-газети, пізніше – секретарем-лаборанткою Харківського науково-дослідницького фізико-технічного інституту (зараз – Національний науковий центр „Харківський фізико-технічний інститут”). У справі Миколи Хвильового зберігається агентурна нотатка, де згадано Г. Колесник, яка часто буває в одному домі біля міського парку, де збираються українські письменники Хвильовий, Епик, Сосюра, Куліш, пиячать і читають рукописи з шовіністичним змістом. Колісник обіцяла агентові Власу познайомити його з цією групою (*Полювання на „Вальдшнепа...”*, с. 181).

⁵⁷ Петінська вулиця – нині Георгія Тарасенка. Вулиця, від якої виникла назва Петінки – району Харкова.

⁵⁸ Московська вулиця – так називалася частина від Миколаївської площі до мосту через річку Харків нинішнього проспекту Героїв Харкова (колишній Московський проспект).

⁵⁹ Далі у IV розділі пояснення назви.

⁶⁰ „Магма” – недрукована п’єса Олеся Досвітнього.

⁶¹ „Із Вариніої біографії” – оповідання Миколи Хвильового, уперше опубліковане у журналі „Літературний ярмарок” 1928 р.

⁶² Будинок ЦК – Центральний комітет КП(б)У розташовувався в будинку на розі вулиці Лібкнехта (нині Сумської) та Ветеринарної (пізніше Іванова, нині Свободи), де раніше було Харківське губернське земство. Приміщення критично постраждало під час II Світової війни, на цьому місці споруджено будинок Харківської обласної ради.

⁶³ „Север. Грусть” – фраза з оповідання Миколи Хвильового „Заулук”, уперше опублікованого 1923 року.

⁶⁴ „Гарт” – літературно-мистецький журнал ВУСППу, що виходив друком у 1927–32 рр.

⁶⁵ За легендою, Олександр Македонський (356–323 до н. е.), видатний полководець і завойовик, вилив у пісок повний шолом води, коли його військо потерпало в пустелі від спраги, сказавши при цьому: „Для мене тут забагато, а для всіх – замало”.

⁶⁶ Прапорщик Смердипупенко – узагальнений образ із памфлету Миколи Хвильового „Камо грядеши” (1925).

⁶⁷ Ухил власного імені – „хвильовізм”. Визначення вперше вжито у статті М. Скрипника про ухили „Хвильовізм чи шумськізм?” (1927).

⁶⁸ Сергій Аксаков (1791–1895), Іван Тургенєв (1818–1883) – російські письменники, автори книжок про рибалку та мисливство.

⁶⁹ ВУСОР – „Всеукраинский союз охотников и рыболовов”.

⁷⁰ Ягдташ – мисливська сумка для дичини.

⁷¹ Мажара – великий чумацький віз, запряжений волами.

⁷² Пом – мисливський собака Миколи Хвильового.

⁷³ „Мисливські оповідання добродія Степчука” – автобіографічний цикл Миколи Хвильового, що створювався протягом 1927 р. Уперше надрукований у т. III „Творів” 1930 р.

⁷⁴ У квартирі 21 Будинку „Слово” мешкав Іван Дніпровський, у 22-й – Остап Вишня. Ця інформація збігається з наведеною в записі від 22 травня. Щодо третього зайця, то його доля остаточно не відома.

⁷⁵ Популярний міф про те, що Микола Хвильовий працював у ЧК („чрезвычайной комиссии” – органі державної безпеки, що в 1917–22 рр. займався боротьбою з контрреволюцією й саботажем, знищивши десятки тисяч невинних людей), не підтверджений документально.

⁷⁶ Голосівки і шелестівки – застарілі назви голосних і приголосних звуків.

⁷⁷ „Люлька комунара” – оповідання російського письменника І. Еренбурга, яке переклав Іван Дніпровський.

⁷⁸ „Атака за атакою...” і далі – цитата з новели Миколи Хвильового „Я (Романтика)”.

⁷⁹ Грінченківське море – ідеться про 4-томний „Словарь української мови” Б. Грінченка, виданий у 1907–1909 рр.

⁸⁰ Андрей Кронеберг (1814–1855) – російський перекладач і шахіст.

⁸¹ Імовірно, приводом для розмови послужив вихід друком українського перекладу роману Стендаля „Пармський монастир картезіянців” (переклав з французької В. Вражливий; вступна стаття Л. Старинкевича, Харків 1932).

⁸² Грегоріо Мартінес Сієрра (1881–1947) – іспанський поет, драматург, режисер модерністського театру. Про захоплення його творчістю говорить Марія, героїня новели Миколи Хвильового „Арабески” (1929).

⁸³ Ідеться про роман Майка Йогансена „Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію” (1929).

⁸⁴ Роман А. Головка „Мати” (1931).

⁸⁵ Цитата з трагедії „Моцарт і Сальєрі” (1830) А. Пушкіна.

⁸⁶ „Червоний Шлях” – громадсько-політичний і літературно-науковий журнал, що протягом 1923–36 рр. видавався у Харкові і був найрепрезентативнішим майданчиком, оскільки тут публікувалися твори представників усіх літературних угруповань. Редакцію в різний час очолювали Г. Гринько, О. Шумський, М. Яловий і Микола Хвильовий, В. Затонський.

⁸⁷ Олександр Соколовський (1895–1938) – український письменник, революціонер. Працював у Києві в музеї „Косий капонір”. Член Спілки письменників від 1934 р. Репресований, розстріляний. Ідеться про його твір „Поема одного життя” (1923).

⁸⁸ „Сині етюди” (1923) – збірка оповідань Миколи Хвильового.

⁸⁹ Всеовбуч („всеобщее военное обучение”) – система загального обов’язкового військового навчання громадян, запроваджена 1918 року. У тексті має значення учнівства як такого.

⁹⁰ Tabula rasa (з латинської „чиста дошка”) – вислів, що вказує на появу якогось явища без попередньої традиції, лише під впливом зовнішніх факторів та власної ідеології.

⁹¹ Санкюлоти (фр. *sans-culottes*, від фр. *sans* – „без” і фр. *culotte* – „короткі штани, кюлоти”) – представники міської бідноти, які носили довгі штани.

⁹² *Insurgentes* (від фр. *insurgens* – „повстанці”) – збройні загони цивільного населення, що протистоять владі.

⁹³ Флорентій Павленков (1839–1900) – російський книговидавець і редактор. Найвідомішим є виданий ним „Енциклопедичний словник” (1899).

⁹⁴ „Квартали” – альманах, виданий 1924 р. в Харкові групою „Урбіно”.

⁹⁵ Очевидно, ідеться не про з’їзд, а про пленум ЦК „Гарту”, що відбувся в Харкові 28 вересня – 3 жовтня 1925 р. Микола Хвильовий та його однодумці порушили питання про докорінну реорганізацію угруповання, що мало б розв’язатися на черговому з’їзді, який так і не відбувся. Після смерті В. Еллана-Блакитного 4 грудня 1925 року, виходу з його складу частини членів і заснування ВАПЛІТЕ „Гарт” фактично припинив існування, хоча окремі філії діяли до утворення ВУСПП 1927 р.

⁹⁶ ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури) – літературна організація, заснована в листопаді 1925 р. за ініціативи Миколи Хвильового. Першим президентом ВАПЛІТЕ був Михайло Яловий (листопад 1925 – листопад 1926), згодом – М. Куліш (листопад 1926 – січень 1928). Організація обстоювала принципи європеїзму, професійного вдосконалення, творення самобутньої української літератури. Видала альманах „Вапліте”, перший зошит „Вапліте”, двомісячник „Вапліте” (за 1927 р. вийшло п’ять книжок „Вапліте”). Через постійну критику й переслідування ВАПЛІТЕ самоліквідувалася 14 січня 1928 року.

⁹⁷ „Літературний ярмарок” – щомісячний літературно-художній журнал, що виходив у Харкові від грудня 1928 по лютий 1930 рр. (усього 12 книг). Альманах заявляв себе як позагруповий, у ньому друкувалися твори членів ВУСПП, „Молодняка”, „Авангарду”, Спілки селянських письменників „Плуг”. Редакторам окремих чисел були Микола Хвильовий, Майк Йогансен, Л. Чернов та інші.

⁹⁸ НЕП – нова економічна політика, запроваджена навесні 1921 р. Прийшла на зміну „воєнному комунізму”, передбачала заміну продрозкладки продподатком на селі, використання ринку й різних форм власності, залучення іноземного капіталу, проведення грошової реформи. Для більшості революційних митців НЕП став синонімом перемоги міщан і реваншем контрреволюції.

⁹⁹ „Осінь” (1924) – друга книжка малої прози Миколи Хвильового.

¹⁰⁰ Неокласики – група українських поетів та письменників-модерністів, до якої належали М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович, Юрій Клен, М. Могиланський. Вони відмежовувалися від політичної діяльності, прагнули наслідувати мистецтво минулих епох. Микола Хвильовий підтримував неокласиків у циклі памфлетів „Думки проти течії” (1925), листувався з М. Зеровим і М. Могиланським.

¹⁰¹ Літературна дискусія – публічне обговорення протягом 1925–1928 рр. завдань нової української радянської літератури, її ідейно-естетичного спрямування та місця й ролі письменника в суспільстві. У дискусії брали участь представники літературних організацій „Гарт”, „Плуг”, „Ланка”-МАРС, пізніше – ВАПЛІТЕ та ВУСПП. Найбільш резонансними були памфлети Миколи Хвильового із циклу „Камо грядеши”, „Думки проти течії”, „Апологети писаризму”, статті М. Зерова „До джерел”, Андрія Хвилі „Ясною дорогою”, „Від ухилу в прірву” та інші. 24 травня 1926 р. відбувся публічний диспут у Всенародній бібліотеці в Києві за участі провідних письменників і критиків. Публічний диспут у Будинку літератури імені Блакитного

в Харкові 21 лютого 1928 р., у якому взяв участь нарком освіти М. Скрипник, став підсумковим: після саморозпуску ВАПЛІТЕ і покаянного листа Миколи Хвильового в газеті „Комуніст” розвиток літературного процесу повністю контролювався партійними органами.

¹⁰² Сергій Єфремов (справжнє прізвище Охріменко; 1876–1937) – український громадсько-політичний діяч, літературний критик, академік Української Академії Наук (від 1919 р.), віце-президент ВУАН (від 1922 р.), дійсний член Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові; Ніковський Андрій (1885–1942) – громадський і політичний діяч, літературознавець і журналіст. Член Центральної Ради, емігрував разом з урядом УНР, після 1923 р. повернувся в Україну, співпрацював із Всеукраїнською академією наук (ВУАН); Черняхівський Олександр (1869–1939) – український громадський діяч, лікар-гістолог, професор Київського університету (від 1918 р.), перекладач. Очолював медичну секцію Української академії наук, був головою медичної комісії Інституту української наукової мови. Один із авторів „Російсько-українського словника” (1920), активно впроваджував українську медичну термінологію. Усі троє проходили як підсудні у сфабрикованому владою процесі Спілки визволення України (СВУ) 1930 р., були репресовані.

¹⁰³ „Цілий ряд махрових діячів Центральної Ради” – серед діячів УНР, які у 1920-х рр. приїхали до УРСР, були В. Винниченко, А. Ніковський, М. Міхновський, М. Грушевський („Чорномор”).

¹⁰⁴ Михайло Грушевський (1866–1934) – історик, громадсько-політичний діяч, голова Центральної Ради (1917–1918). Після поразки національно-визвольних змагань емігрував, 1924 р. повернувся до України. Працював професором історії в Київському державному університеті, очолював археографічну комісію ВУАН, був обраний дійсним членом Академії наук СРСР.

¹⁰⁵ Лев Троцький (справжнє ім'я та прізвище Лейба Бронштейн; 1879–1940) – революціонер, радянський політичний діяч, ідеолог „троцькізму” – однієї з течій марксизму. Один із засновників Політбюро ВКП(б), Народний комісар закордонних справ, засновник і головнокомандувач Червоної армії. Після смерті Владіміра Леніна 1924 р. розгорнулася боротьба за лідерство у партії між прибічниками Льва Троцького та Іосіфа Сталіна. 1927 р. Л. Троцький відкрито виступив із критикою партапарату та методів „упровадження соціалізму” в СРСР. Був виключений із ВКП(б), 1929 р. висланий за межі країни, убитий.

¹⁰⁶ Комуніверситет – Комуністичний університет імені Артема в Харкові, що готував кадри для партійних, профспілкових і радянських органів протягом 1922–32 рр.

¹⁰⁷ Ален-Рене Лесаж (1668–1747) – французький романіст, сатирик і драматург, чий крутіський роман „Кульгавий біс”, „Жиль Блас” мали велику популярність та значний вплив на розвиток російського побутового та сатиричного роману в кінці 18 – на початку 19 ст.

¹⁰⁸ У 1923–26 рр. І. Кулик був заступником Торговельного представництва СРСР у Канаді.

¹⁰⁹ Головні персонажі роману Миколи Хвильового „Вальшнепи”.

¹¹⁰ Персонажка драми Миколи Куліша „Патетична соната”.

¹¹¹ Наклад журналу „Вапліте” з другою частиною роману Миколи Хвильового „Вальшнепи” цензура конфіскувала та знищила.

¹¹² Андрій Річицький (справжнє ім'я та прізвище Анатолій Пісоцький; 1893–1934) – український політичний діяч і літературознавець. Член Центральної Ради від УСДРП, один з організаторів і керівник УКП. Голова правління Державного видавництва України, професор Інституту марксизму-ленінізму. Репресований, розстріляний.

¹¹³ Після нищівної критики й самоліквідації ВАПЛІТЕ Микола Хвильовий написав із Відня лист до редакції газети „Комуніст”, датований 22 лютого 1928 р., у якому засуджував власні політичні помилки, зокрема й створення роману „Вальдшнепи”, повідомляв про його знищення та „віддавав себе на милість своєї Компартії і її Центрального Комітету зокрема”.

¹¹⁴ Пауль фон Гінденбург (1847–1934) – німецький воєначальник і політик, рейхспрезидент Німеччини в 1925–1934 рр. Очевидно, ідеться про Веймарську республіку, що існувала в 1919–1934 рр. Після призначення Гінденбургом рейхканцлером Адольфа Гітлера в січні 1933 р. Веймарська республіка припинила існування, почався нацистський період – Третій Рейх.

¹¹⁵ Очевидно, ідеться про п'єсу А. Любченка „Земля горить” (1933).

¹¹⁶ Лазарь Кагановіч (1893–1991) – радянський і партійний діяч, прибічник Іосіфа Сталіна. У 1925–28 рр. – генеральний секретар ЦК КП(б)У, один з організаторів репресій та Голодомору.

¹¹⁷ Ідеться про постанову ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року „Про перебудову літературно-художніх організацій”, згідно з якою всі письменницькі об'єднання в колишньому СРСР скасовувалися, та створення Оргкомітету з підготовки до I з'їзду письменників СРСР на чолі з І. Куликом. До складу комітету увійшли І. Микитенко, О. Корнійчук, А. Головко, І. Ле, М. Бажан, П. Тичина та інші.

¹¹⁸ „Радянська література” – літературно-мистецький місячник, орган Спілки письменників України (перші два роки – оргкомітету цієї спілки), що виходив друком у 1933–41 рр. спочатку в Харкові, від 1934 р. – в Києві. Першим редактором був І. Кулик. З початком війни у 1941 р. журнал перестав виходити. Замість нього в Уфі розпочато видання журналу „Українська література”. Від 1946 до 2012 рр. мав назву „Вітчизна”.

¹¹⁹ „Штампований злодій у кайданах” – алюзія поеми Т. Шевченка „Сон” (1844).

¹²⁰ Бупр – будинок примусових робіт; саркастична назва Будинку „Слово”.

¹²¹ Попри те, що 1931 р. п'єса М. Куліша „Патетична соната” в російському перекладі з успіхом була поставлена А. Таїровим у Камерному театрі (Москва) та К. Тверскім у Великому драматичному театрі ім. М. Горького (Ленінград), після схвальних рецензій 4 березня 1932 р. у газеті „Правда” з'явилася стаття за підписом „И. Українець” (імовірно, Л. Кагановіч), який звинувачував п'єсу в націоналізмі, фашизмі і „чуждости” пролетаріату. Унаслідок цього „Патетичну сонату” було знято з репертуару в усіх театрах Радянського Союзу.

¹²² Ідеться про п'єсу Миколи Хвильового „Майстер Строган”.

¹²³ Штучно організований в Україні сталінським комуністичним режимом Голодомор 1932–33 рр. Перший голод був у 1921–22 рр.

¹²⁴ МК – місцевком письменників. Див. прим. 31 до „Літературних стріч”.

¹²⁵ Володимир Штангей (1895–1937) – український письменник. Належав до Спілки селянських письменників „Плуг”. Член ВКП(б). Заввідділом масової і політичної роботи клубу імені Блакитного. Репресований, розстріляний.

¹²⁶ Парафраз рядків із поеми А. Пушкіна „Полтава” (1828): „Теперь бы грянуть нам войною // На ненавистную Москву! // Когда бы старый Дорошенко, // Иль Самойлович молодой, // Иль наш Палей, иль Гордеенко // Владели силой войско-вой; // Тогда б в снегах чужбины дальней // Не погибли казаки, // И Малороссии печальной // Освобождались уж полки”.

¹²⁷ „На озера” – літературний етюд Миколи Хвильового, уперше надрукований у журналі „Всесвіт”, 1926, № 15.

¹²⁸ У м. Олешки (тепер Цюрупинськ) жили й навчалися М. Куліш та Іван Дніпровський.

¹²⁹ „Пудель” – оповідання Миколи Хвильового, уперше надруковане в журналі „Червоний шлях”, 1923, № 2.

¹³⁰ „Лілюлі” – оповідання Миколи Хвильового, уперше надруковане в журналі „Червоний шлях”, 1923, № 6–7.

¹³¹ Хеопс-Хуфу – єгипетський фараон IV династії, правив у III тис. до н. е.

¹³² Цитата з оповідання Миколи Хвильового „Лілюлі”.

¹³³ Людвіг ван Бетховен (1770–1827) – видатний німецький композитор, диригент і піаніст. Був хворий на втрату слуху.

¹³⁴ „Хто” (1927) – роман Олеся Досвітнього.

¹³⁵ Імовірно, ідеться про видання: Ф. Достоевський, *Записки из мертвого дома. Игрок*, Берлін 1921.

¹³⁶ Російський письменник Максим Горький приїздив до Харкова у липні 1928 р. (відвідав трудову дитячу колонію у Куряжі під Харковом, якою керував А. Макаренко, мав зустріч із літераторами в у Харківському будинку літераторів імені Блакитного).

¹³⁷ Французький письменник Анрі Барбюс, відомий своїми симпатіями до Радянського Союзу, побував у Харкові тричі: у жовтні 1927 р. (відвідав редакції багатьох газет і журналів, будівництво Держпрому, відкриття театального сезону в „Березолі”, виступив із доповіддю „Про завдання й цілі літератури” у Харківському будинку літераторів імені Блакитного). Удруге він відвідав Харків у січні 1929 р., утретє – 1932 р., після чого поїхав на відкриття Дніпрогесу.

¹³⁸ Робкор – „робітничий кореспондент”, непрофесійний журналіст, що дописував до газет і журналів.

¹³⁹ Комсклад – командний склад армії.

¹⁴⁰ Готель „Червоний” – попередня назва готелю „Метрополь” у Харкові. Готель збудовано 1914 р. на Миколаївській площі поряд зі Свято-Миколаївським собором. Зруйнований під час II Світової війни, на його місці збудовано житловий будинок із аптекою.

¹⁴¹ Борис Ліфшиць (1897–1937) – український журналіст, директор видавничого комбінату „Радянське село”, член редколегії і відповідальний редактор багатьох періодичних видань, серед яких „Робітнича газета” „Пролетар”, „Універсальний журнал”, „Червоний перець” та ін. Репресований, розстріляний.

¹⁴² Іван Соколянський (1889–1960) – український учений-дефектолог, педагог, професор.

¹⁴³ Лікар Г. – особу не встановлено.

¹⁴⁴ Токовенко – особу не встановлено.

¹⁴⁵ Вашатицький – особу не встановлено.

¹⁴⁶ Стадіон „Динамо” відкритий у Харкові 1931 р., очевидно ідеться про пивну з такою ж назвою, що розташовувалася близько стадіону.

¹⁴⁷ Поема М. Бажана „Гофманова ніч” уперше була надрукована в журналі „Літературний ярмарок” у січні 1929 р. Окремі частини поеми були написані ще в 1927 р. Твір присвячено чільній постаті німецького романтизму початку XIX ст. Ернсту Теодору Амадею Гофману. Головним художнім прийомом є зіштовхування реального та ірреального пластів зображення.

¹⁴⁸ Рядки з поеми Миколи Бажана „Гофманова ніч”.

¹⁴⁹ У Харкові існував відомий заклад під назвою „Капернаум”, що належав Сергієві Костюріну, який у 1853–1868 рр. був харківським міським головою, однак розташовувався він на вулиці Рибній (нині Кооперативна). Імовірно, цю назву запозичив інший заклад, який має на увазі Іван Дніпровський.

¹⁵⁰ Будинок „Саламандри” – один із найвідоміших у Харкові „прибуткових” будинків, збудований у результаті конкурсу від Усеросійського страхового товариства „Саламандра” 1914 р. за адресою: вул. Сумська, 17. Будинок було обладнано водостоками та сміттєпроводами. Тут розташовувалися заклади, підпорядковані Раді народного господарства УРСР, і Будинок „Саламандри” називали Будинком трестів, доки ці контори не переїхали до Держпрому.

¹⁵¹ Змієвська вулиця – нині проспект Аерокосмічний у Харкові.

¹⁵² „Залізна бригада” – п'єса Я. Городського, присвячена будівникам Харківського тракторного заводу й поставлена 1931 р. у Харківському театрі революції.

¹⁵³ Г. Епик викликав Миколу Хвильового на „соцзмагання”, що передбачало створення роману з образом ідеального комуністичного героя. Г. Костюк писав про цей випадок: „Супроти Епікової назви роману «Петро Ромен», що мав зобразити позитивного героя сучасности, Хвильовий волів дати героїчний образ жінки того несамовитого часу. Назва плянованого роману, нібито, мала бути «Єва». У нарисі „Останній твір Миколи Хвильового” (уперше був опублікований у журналі „Український засів”, Харків 1942, ч. 1) Василя Гришка читаємо, що роман мав називатися „Комсомольці”, а Єва було ім'ям головної героїні (М. Хвильовий, *Твори*: у 5 т., Нью-Йорк–Балтимор–Торонто 1986, т. 5, с. 208). Хвильовий не написав цього тексту. Роман Г. Епіка „Петро Ромен” було опубліковано 1932 р.

¹⁵⁴ Рядки з вірша А. Пушкіна „Бесы”.

¹⁵⁵ Тбс – туберкульоз (скорочено з лат.).

¹⁵⁶ Риковський нектар – тридцятиградусна горілка, яку в народі називали „риковою” на честь Алексея Рикова, голови Раднаркому СРСР (1924–1930).

¹⁵⁷ Ганс Зебальд Бехам (1500– 550) – німецький художник, графік, гравер.

¹⁵⁸ „Комуніст” – щоденна газета, орган ЦК КП(б)У.

¹⁵⁹ Ідеться про один із томів „Творів” Івана Дніпровського, що вийшли друком у 1931–33 рр.

¹⁶⁰ Імовірно, ідеться про роман Василя Вражливого „Справа серця” (1933).

¹⁶¹ „Сентиментальна історія” – повість Миколи Хвильового, що друкувалася у „Творах” 1928 і 1929 рр.

¹⁶² Узагальнена назва опонентів Миколи Хвильового з його памфлету „Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян»” (1925).

¹⁶³ „Плуг” був однією з літературних організацій 1920-х рр., що мала власне приміщення – напівпідвал у Селянському будинку (колишнього харківського земства

на Павлівському майдані (пізніше – майдан Рози Люксембург, нині – майдан Незалежності)). Там щопонеділка проводилися творчі зустрічі, на яких виступали й не плужани, зокрема Микола Хвильовий.

¹⁶⁴ Іван Шевченко (1902–1977) – український поет. Належав до літературної організації „Молодняк”, Спілки селянських письменників „Плуг”, СПУ.

ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє...

Публікуємо за: І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє... Роман.*
Червень 1933, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 41, 23 арк.

Перша чернетка 31.V. 933.

Дієві особи

1. Бактеріолог Майстроган
2. Венеролог Клейтух
3. Реактолог Леміш
4. Др. очних хороб Огрунський
5. Голова МК Фабрикант
6. Секретар МК Барабаш, гінеколог
7. Гомеопат Бикобуй, Еруслан
8. Др. дитячих хороб Караван
9. Психоневролог Кукурвак
10. Акушерка Урвалова
11. Терапевт
12. Зубний лікар Швагрова, bell soeure д-ра Клейтуха
13. Дружина д-ра Клейтуха
14. Дружина д-ра Майстрогана
15. Дочка д-ра Майстрогана
16. Родина д-ра Леміша: дружина, дочка, син
17. Дружина Огрунського
18. Дами з лікбуда
19. Соціал-демократ

20. Інженер з фабрики монументів <нрзб> революції
21. Інженерка, що будувала лікбуд (згодом коханка Майстрогана)
22. Біолог
23. Охорона праці
24. Кавалер
25. Пацієнт лікбуда
26. Лікар жіночих хороб А. Суглоб

I

... Після довгих вагань д-р Клейтух, ординатор інституту венерології, остаточно рішив: скінчити життя самогубством. Або, за його виразом: кинути труп під ноги жорстокій долі. З листом – потойбічним протестом. З трьох способів смерті – отрута, петля і револьвер – останнім.

Сьогодні! Глибокої зимової ночі...

І його опанувало якесь гостре і страшно приємне передсмертне чуття. Безподобно! Усміхнений, збуджений, він вернувся додому – в кімнату дружини й швагрової, з якими тиждень тому посварився „назавжди” і, нічого не кажучи, поцілував обох їх у голови. Сестри, бальзаковські дами в однакових платтях, дружина – брюнетка, швагрова – блондинка, обидві з кирпатенькими носиками й дугастими бровами, засвітили й собі, як вони говорили, пікантні усмішки. ~~Темою дня~~ Злобою дня, як завжди, були любовні пригоди швагрової, яка б’ється в палкому трикутнику трьох кавалерів, причому, на щастя, всі три одкладають освідчення до переходу в новий будинок лікаря, далі – про самий ~~будинок~~ проклятий будинок, що одтягає стільки розлук, нових романів і т. д.

В чудовому настрої дружина, оперова співачка, ~~піншла~~ поїхала трамваем до опери¹; зубний лікар – швагрова ~~почала~~ в спільнім кабінеті почала домашній прийом пацієнтів. (Клейтух тимчасом читав гуморески О. Вишні.) Далі – прийшли кавалери, а вже повним вечором акуратно, один за одним, почали приходити хворі самого Клейтуха. Секретар рибтресту, викладач фізики, журналіст, двірник, металіст, міліціонер і китаєць. Ха! Цим нещасним жертвам хороб соціального організму, що так довірчо оголяють йому свої інтимні частини, не спадає й на думку – як безнадійно хворий сам їхній цілитель!

Проти звичаю – подавав усім руку і проводжав до дверей кабінету.

Хто із них завтра провожає його на кладовище?

Дві години вони пройшли темпом екрана.

І Клейтух почав готуватись – в дорогу.

Справа ця полягала головним чином в ~~нищенні~~ не в зборах, а в нищенні. Операції цієї зазнали п'ять пачок любовного листування юнацтва, в тому числі і з дружиною, документи всього життєвого шляху, окрім шкільних свідоцтв та диплома. Над готовою до 3-го видання книгою „Статева холодність жінщини” автор на хвилину ~~зادумав~~ замислився і, перегорнувши кілька сторінок з схематичним рисунком жіночих органів, – жбурнув у камін.

Лист! ~~Криваве обвинувачення!~~ Після смерти кожне слово мерця набирає особливого значіння. Криваве обвинувачення! Нехай здригнеться суспільство! Як чад від... Але яка з того користь? Скільки пожерло воно розбитих мозків, розірваних серць! І – жере, чавкотить своєю огидною пашею! Ні! Коли падає живий боець – зброя його не воює.

Хіба що друзям? А може, любій нашій дружині? В цей момент, вийшовши аж в кабінет холодом вулиці, ~~вона щойно~~ вернула з театру дружина.

~~Обличчя Клейтуха прибрало гірко-саркастичного виразу.~~

Увы! Утешится жена

И друга лучший друг забудет!²

~~Обличчя Клейтуха прибрало гірко-саркастичного виразу.~~

А втім, єсть на світі один, хто буде вражений втратою – друг його дитинства. Бактеріолог. Майстроган. Під тріск соснових дров і скаржний шелест паперу, присів до стола і почав – бистрими крупними буквами:

Друже!

Життєвий трикутник людини: родина – суспільство – держава – для мене розпався. Те, що звав я дружиною – шматок теплого м'яса. Об крижаність суспільства розбилась моя фанатична запальність. Воно знає один попит: холода і раба! Що ж до третьої, то вона, держава, ніколи не цікавилася мною, окрім бездушних візитів фінагента. Горло моє задихнулось без воздуха. Для мого вузла може бути тільки така, тільки трагічна розв'язка.

Не сумуй по мені. Я умер не сьогодні.

З 35 моїх літ я умираю 22 роки...

Бундючно й фальшиво! К чортовій матері! Просто і коротко:

Так кінчають роковані. Підпис. Дата.

Що ще?

Розплескані очі

спинились на світовій грі скляних кружок Есмарха
(яка сила лікарств перейшла через ці гумові трубки!),

перебіли на шафу з інструментом
(не завіщати його інститутові?),
уп'ялися в картину „Гріх світу цього” – жіночу фігуру, охоплену кіль-
цями змія –

(яка глибина художнього задуму!).

Ха, докторе Клейтух! Чи ж ваш це хитренький інстинкт чепляється за
речі, віддаляючи останній момент?

І він витяг з шухляди револьвер. Зовсім новий, вороний дамський
бравнінг, нелегально куплений вчора за три червінці у кол[ишнього]
пацієнта-чекіста. Раз-другий пересунувши запобіжника, клацнув обоймою
і висипав у долоню золотаво-сталевих куль.

Цікаво. Якій же з 7 призначено розірвати йому мозок?

Чи знав виробник цих крихітних смертей, кого звалить сумний його виріб?

Мимо вікон, обсипаючи город синіми смугами молній, шуміли трам-
ваї. З другої кімнати долітало набридле хіхікання дам і трафаретний сміх
кавалерів швагрової.

Смерть!

Ось вона – власною персоною!

Чш! Може, ще єсть якийсь вихід? Нема. Да! Коли він вперше подумав
про неї? Дійсно, страшно давно. Іще десятилітнім хлопчаком, угледівши
в стайні тіло самогубці-урядника. Борода його була чорна, як і мундир,
і в ній комашилось щось біле. В той же день під ножом оператора умерла
його мати. З криками прибігши додому в ту мить, коли її обмивали, він
вперше побачив оголену жінку. Тоді йому спало на думку зробити те
саме, що й чорний урядник. Ха! Хіба не смішно: хлопчак держить в руці
револьвер якоїсь чудної системи, не знаючи, куди його прикласти. Але то
була своєрідна трагедія. Чому він не вистрілив? Ага: він угледів в дверне
вікно рижу голову батька, нахилену над складеними руками небіжчиці...

Через три роки, якраз на канікули, умер од паралічу серця батько –
кого було більше жаліти? Той самий револьвер з чудернацькими кулями
був уже готовий до вистрілу в лоб (о, він уже знав анатомію!) – коли до
двору вдерлася ціла ватага школярів-однокласників, що прибули паро-
плавом взяти його в дитячий притулок.

Перше кохання гімназиста V класу до гімназистки VI класу, місцевої на
тодішні його естетичні смаки майбутньої кралі, дочки прокурора, погасло
в безрадісних мислях про смерть. Кожне чергове кохання відбувалось „під
знаком бабусі в білому савані”. Але особливо боляче пройшло захоплення
теперішньою його дружиною. Чи не була тут фрейдисська тяга до смерти?

Правду сказати, одначе, а перед собою можна бути правдивим, хіба в цих думках і похвалках не було певної дози бравади, романтичної пози? Інша річ, коли голова д-ра Клейтуха, крім образів, почала рождати вже мисль. Коли до життя він підійшов, держачи в руках скальпель аналізу? Віч-на-віч з його лжедіямантом людиною. О, людина! Рік революції був роком падіння цілого людства – воно цинічно обнажило молодикові всі свої складові клітини. Людство, яке він так любив, банкрутувало перед фунтом картоплі. Тоді душа йому розкололась. Мисль про смерть стала його постійним супутником. Не минало жодного дня, коли б вона не приходила в гості. Надто сильно давалась вона взнаки восени. До фізичного болю – „в районі діафрагми”. Він конвульсійно хапавсь за життя і з розпачем бачив, що ніщо його вже не врятує. День при дні він втрачав тонус. Як протиотруту – утворив собі химерну ідею людини, але вона розсипалась на кожному кроці стрічі з стервом реальності. Єдиний внутрішній опір лишився йому – ненависть. Хіба цей акт обриву життя не заряджений злобою?

Так! Тільки сьогодні держить револьвер не хлопчик, а муж, не юнацька наївність, а пропалений скепсис.

Сьогодні душа остаточно спустошена.

Чуда бути не може!

Одна мить – обірветься сміх – перелякані лиця...

Чого ж ти задумався?

Воля чи кволість?

Він енергійно клацнув обоймою і поклав дуло на зуби. Сила газу рвоне йому щелепи, а може, й всю голову... Принаймні, найменш театральності, ні грама турботи лежати красивим в гробу... Раз... Два! Потім враз: блиснула молонья з трамвайних дрозів – задріботів сміх сестер і гостей і – тихо, наче ві сні, продзюрчав дзвінок. Не осічка? Як гупають скроні!

– Можна?

Клейтух ледви устиг одняти зброю од губ, як в дверях мигнула жіноча головка – пурх назад, скрип і рип – до кабінету ~~війшло~~ влетіло дівчатко, легке і струнке, полохливе, як лань, і стало як вкопане біля порогу. Павиче крило обіч капелюшка-шолома тремотіло, наче живе. Голубі, великі, поширені подивом очі вскочили в відро з плавучим шматтям червоної вати і не могли одірватись од нього.

– Вибачте, я не туди попала...

– Вам треба кого?

- Лікаря шкіряних хороб.
- Він перед вами.

Д-р Клейтух уже переключився на доктора. З своєю простою професійною всмішкою він підійшов до гості. Пухла пещена ручка дівчатка забігала по пухлій рум'яній щоці.

- Скільки вам років?
- Двадцять.
- Ваша професія?
- Піаністка.
- Одружені?
- Так. Але... одружена і... неодружена.

Всадовлена в крісло, після певної порції крапель довір'я, досить безладно молоденька музика розповіла таку історію

Два роки тому вона обвінчалася в церкві з інженером-будівельником, якого кохала без тям. В першу ж ніч, після бенкету, під жарти гостей, вона втікла на шлюбну постіль і в самій сорочці із рожевим бантиком чекала чогось надзвичайного. Незабаром прийшов молодий (йому вже під 40), який ліг поруч неї і одразу ж вона почула на своїй лівій нозі щось мокре. Після цього муж схопився і замкнувся в сусідній кімнаті. Пацієнтка гадала, що все так і треба. Кожного вечора муж приходив до спальні, цілував її в губи і в лоб – і йшов до себе. Так тривало до цього дня, коли вона на запитання матері про онука розповіла своє інтимне життя. Обурені батьки вимагають розлуки з негідником, але вона не може його покинути. Від своїх подруг вона уже знає секрет відносин мужчин до жінок і просить заочно вплинути на сердешного мужа.

- Заочно це неможливо.
- Я вам влаштую побачення з ним, щоб він не знав, що ви лікар.

Д-р Клейтух замотав головою.

- Я проб'ю для вас дірочку в ванні.
- Навряд чи буде ефект.

Він помовчав, вивчаючи гостю, навіть назовні одну з тих нещасних натур, що вбивають мужську активність.

- А от вас слід би оглянути...

~~Дістав з-біля крісла халат.~~

Пацієнтку наче хто викинув з крісла. Д-р Клейтух, що встав був одягатися в халат, уловив тільки жаклий блиск синіх очей, краєчок щоки – як вона стрімголов ~~кинулась в двері~~ метнулася назад – і коли він на сінешніх дверях покликав у тьму – зупиніться! – божевільне дівчатко уже тупотіло вниз на панелі.

– Ха-ха-ха! – задзвонили клубки кавалерів швагрової.

Доктор Клейтух вернувся в кабінет, підняв з підлоги мініатюрну хустку гості і з кривою усмішкою повісив її на роги мідному оленю – при лампі.

– Глупа історія!

17.VI.933

Було досадно – і трохи кумедно. Разом з тим, душевна зарядка, ота, що спускає курок, лопнула і розтанула.

– Щож, почекаєм нового імпульса. Люб'язні українські парки не забаряться з відповідною поміччю.

Клейтух звично помив руки, зирнув у камін, де догоряла „холодність теплизни”, пучками пальців зняв хустку і поніс її на сестринські смішки і чоловічий клекітлий регіт.

II

Цілу ніч д-ра Клейтуха гнали військові кошмари. (В обидві – в царську і громадянську – він був лікарем корпусного шпиталю.) Зате пробудження було цілком ідилічне. Свіжі, ранкові, напахані однаковим одеколоном сестри влетіли в кабінет, де він спав на канапі, і полонили його рясними обіймами.

– Будинок! Будинок лікарів готовий!..

– Сьогодні розподіл квартир!..

– Я прошу тебе як уважного шурина...

– Це не просьба, а наш рішучий наказ...

– Тільки в одному парадному з тим-то...

– Тільки ні в якому разі не з тим-то...

І т. д., і т. п. – години зо дві щебетливих директив, умовляння і вигуків.

„Переселю їх в новий будинок, – зловтішно подумав шурина і мужа, – і хай собі в'ють міщанські кубелечка”.

З цього дня й почалась будівельна епопея.

Під час легкого і бездоганно веселого сніданку (така театральність подобалась Клейтуху) завітав найближчий сусід, лікар дитячих хвороб і автор популярно-медичних книжок, 50-літній чудака і гомеричний сміхун – Караван з молодою вагітною дружиною, і обидві родини (два чоловіки і троє жінок) потяглися на будову.

Будування тривало три роки. І хоча кожний рік піднімав етажі і рештовання, навряд чи можна сказати, щоб ним хтось особливо цікавився. Але в даний момент на розі провулків Милосердя і Героїв Революції (перша назва – стара, друга – б[увший] Кладбищенская³) спішили групи і пари з нагірних частин ~~города~~, з низин і околиць. Офіцероподібний,

тучний, горбоносий секретар МК⁴ Барабаш, розтаборившись в одній уже зовсім готовій кімнаті, називав гостям №№ квартир, розподілених вчора на комфракції, і заклопотані пари і групи балансували на дошках і сходах усіх семи поверхів.

– Вам, ~~люб’язний~~ шановний мій друже, – заяснив Барабаш, угледівши Клейтуха, – припав № 20, на другому... Вам, Караван, над головою товариша Клейтуха...

Під впливом дружніх чуттів Барабаш підскаочив на ноги і сам особисто повів прибулих через ями, купи вапна і бочки цементу.

№20 містилась на розі, три вікна – на схід, чотири – на південь – з краєвидом на город, і була така ж, як і всі: з побитими вікнами, з запахом фарб, людських екскрементів і свіжої замазки.

– Але пахощі, пахощі! – зашарілась мадам Клейтух.

– Але сусіди, сусіди!.. – зблідла гарненька швагрова.

З схематичного плану будинка негайно довідались і про сусід, принаймні найближчих, над головою, під ногами і проти: лікарі – Огрунський, згаданий вже Караван (що походжав уже зверху), Леміш, Бикобуй і Майстроган.

– Один сусід неприємний, – вронив задумано Клейтух, ~~не називаючи~~ прізвища.

– Що ж поробиш, – сказав Барабаш з тим особливим виглядом, який що готує навкружних до жарту. – Де ж ти подінеш биків?

– Зробити для них за будинком загін!

– Але Майстроган! – скрикнула мадам Клейтух. – Чуєш, Ігорю? За цією стіною буде друг нашого дома – Майстроган.

– Тільки заради Майстрогана і можна прийняти таке товариаче сусідство.

– Можна буде пробити вікно, – захопилась швагрова, – і завести флірт з симпатичним паном професором...

Шурин і муж підтримав винахідність сестер і попрямував у кімнату на розі, що з їхніх слів, мала бути самостійним його кабінетом: двоє дверей, два вікна, два калорифери. Низько, майже при самій підлозі, постава останніх притягла його увагу.

– Не пам’ятаєте, Барабаш, як скінчив самогубством Єсенін⁵?

– На такій самій штуці, – постукав секретар МК кулаком в ясно-сірі щаблі калорифера.

~~Потім раптом присів спиною до них і закинувши назад монгольське лице, висунув червоний язик.~~

– Що треба для цього було: сили духа чи...

Барабаш раптом присів спиною до металу, і закинувши під підвіконня монгольську голову, висунув круглий червоний язик.

- Да, сили духа чималої...
- А я думаю: великого одчаю.
- Фе! Залиште, панове ескулапи!
- І найшли ж тему.

Барабаш засміявся повним сміхом адміністративної вищости, козирнув дамам і помчав до своєї конторки.

Огляд без свідків був майже ліричний. Сумувала тільки швагрова: жодного з її кавалерів в цьому старому під'їзді!

Коли після мрій, удаваної розстановки речей і т. д. Клейтух з сестрами йшов вже до виходу, в „зубний кабінет” швагрової югнула якась бистронога жіноча фігура.

- Хто це блукає по чужій квартирі? – прошепотіла мадам Клейтух.
- Мадам Бикобуєва.

Тим часом біля Барабаша шумувало невдоволене стовпище. Огляди рождали порівняння, порівняння – заздрощі, заздрощі – чвари. Декого з лікарів, що до цього часу містились в коморках старо-купецьких задрипанок, не вдовольняла тепер квартира з трьох-чотирьох-п'яти прекрасних кімнат. Ті, що раніш, коли ще будинок був безглуздою мрією, скромно писали в анкетах: „мені б тільки пару людських кімнатонок бодай в самому підвалі”, воювали тепер за чотири кімнати, обов'язково на південь, обов'язково на другому поверсі (другий поверх став *casus belli*⁶). Одна з таких претендентів, акушерка Урвалова, що д'останнього дня не внесла карбованця паю, тепер, потрясаючи немовлям перед носом секретаря МК, вимагала:

- Я розвелася з своїм чоловіком! Ви повинні взяти це на увагу! Кожний із нас має право на окрему квартиру!
- Madame абортіса знов розвелася!

Сестри бризнули сміхом повнокровних самиць і підхопивши під руки мужа і шурина, пірнули з ним в сніг, що сповив вулиці города по самі карнизи, і ще сипав, сипав, густий, невтомно-мажорний.

Того самого вечора відбулися екстренні збори майбутніх мешканців.

Заля засідань Клуба медсантруд гуділа од стелі до самого фундаменту, поки взяв слово голова МК Фабрикант, „ліліпут на курячих ножках, або сполоханий ентузіаст”.

Суть його виступу – завжди директивна. Комфракція МК вчинила розподіл квартир, не зважаючи на особи, і змін ніяких не буде. Невдоволеним дається цілковите право на обмін.

Перше слово взяла акушерка Урвалова – з неодмінною дитиною на грудях. Пункти її обурення: 1. МК не зрозуміло чому взяв під свою опіку елементи найбільш реакційні. 2. Діти, квіти життя, а надто немовлята,

запроторені на 4, 5, 6 і 7 поверхи, в той час, коли ялові дами шпацерують на першому й другому поверсі. 3. Старих батьків, родичів і т. д. – на увагу не взято. 4. Хворих лікарів так само ганебно забуто й занедбано. 5. Постанови партії про кадри – злочинно потоптано чоботом.

Можливо, пункти її пішли б іще й вище, але Фабрикант щось шепнув члену бюро, і одразу ж об'ява:

– За переїздом до Києва кол[ишнього] голови ВЧКА Медсантруд Двоцеховського, звільнену його квартиру передається Мотроні Макаровні Урваловій.

Протестантка осіла в клумбі голів червона, задихана і щаслива, але насіння, кинуте нею, негайно дало свої сходи.

- Всіх з малими дітьми на 1 і 2 поверх!
- У вас сьогодні малі, у нас – завтра!
- Антипартійна зрівнялівка!
- Заслужіть спочатку звання лікаря!
- Правий закрут в сторону спеців!
- Ліва махаївщина⁷!

Шепіт:

- Кир! Дифтерит!
- Спірохета! Ас...

Др. Клейтух підняв руку для „кількох зауважень про слово”, але якраз в той момент, коли Фабрикант ухвально мотнув осіянно-оголеним лобом, др. Майстроган обняв друга за талію: реактолог Леміш, [доктор] очних хороб Огрунський і терапевт Дос<нрзб> – чекали на них біля виходу!

П'ятеро друзів зайшли спочатку в Bior-halle, де випили по доброму кухлю пива і, спустошивши кілька полиць стрічних церобкопів, шумно пішли на квартиру Майстрогана.

Вернув Клейтух додому о 5 годині ранку. На три умовних дзвінка з коридору вирнуло два хмарно-лиховісні обличчя. Ой, буде сцена! Пізній мандрівник мовчки підійшов до дружини і розкрив одтопірчену пазуху. З криком радості еєстра та вийняла звіді прекрасне породисте щенятко.

- Подарунок від нашого друга...

Захоплені сестри милували чорний пухнато-пузатий дарунок, а він вири-
вався од них, бігав по квартирі, раз-у-раз залишаючи на підлозі круглі калюжі.

Цілком зрозуміло, що плутана справоздача оповідь шурина й мужа про збори прийнята була з задоволенням.

Однак наступний день приніс нову дозу гіркого питва.

З авторитетних джерел др. дитячих хороб Караван передав в супроводі своїх незграбних жестів і гомеричного сміху, що

– новобудову призначено зовсім не для лікарів, а для робітників stolichних велетнів;

– коли їй оддадуть його лікарям, то в кожную квартиру вселять одну робітничу сім'ю;

– крім того, укржитлоспілка вимагає 25% площі для комскладу червоної армії...

Вітер – не вітер...

На однастайно тривожну вимогу жінок, розуміється, через рупора чоловіків, до голови Раднаркому пішла делегація в складі Фабриканта, Бикобуя, Майстрогана – від Фракції, Барабаша і Клейтуха – від безпартійного активу.

Клуб медсантруд. Маса мужчин і жінок. Всі голови – в сторону півночі – на Раднаркомівську вулицю. Буфет торгує виключно водами. Двотижневі запаси розпито, папіроси розкурено. Що принесе делегація? Де вона?

Нарешті! Делегати сіяють. Справоздання: голова Раднаркому мило прийняв робітників народного здоров'я. Дійсно: постанова Союзного уряду про 25% воєнним існує, але беручи на увагу і т. д. республіканський уряд зніме клопотання...

Три дні лікарські кола горіли в тифу, поки Секретаріят Раднаркому сповістив, що Центр справу лікарів розв'язав – згідно з проханням.

Ура!

Боротьба за „місце під сонцем” закипіла. Новим темпом. З новим напруженням. До пізньої ночі в провулках рештовань гомоніли голоси. Серед запахів будови плавали пахощі поліклінік, аптек, диспансерів.

Торгівля. Виміна. Розриви. Торгівля.

Лікар жіночих хороб А. Суглоб, що раніш був обрав 4-те, найглухіше парадне, тепер боронив квартиру в центральнім, а щоб певніше добитись її, вдерся до неї вночі і розфарбував усі стіни в безсмачні зеленаво-брунатно-шинельні кольори. Приклад його захопив своєю життєвою мудрістю, і по всіх семи поверхах ще нерожденної новобудови запахло сотнями запахів олійно-фарбярних крамниць і Благбазу⁸. Але рекорд побив психотерапевт Вольдемар Кукурвак. Колись принципово не хтівши іти до ескулапського сажу – тепер оббив свої двері залізом, а в стіні кабінету біля самої підлоги пробив лазівку до ванни.

Де провокують часом шановного вченого?

Майстроган і Клейтух, після пивнушки заблукавши надвечір в Лікбуд, зацікавились чести товариша ради. Факт. Теслярі, бетонярі, шклярі. В краплях поту, в своїм лікарським халаті й повстяниках Кукурвак перебігав з кімнати в кімнату, диригуючи симфонією праці.

Непрошені гості, поширивши очі, спинились перед модерною людю-печерою.

– Обачно, – протяг, задихаючись пилом, Майстроган. – Прямо з кабінету пан професор можуть шпацерувати до ванни.

– А з ванни в м'якому халаті – назад, розуміється... раком.

– Як ти гадаєш: вірить цей квартирант в могутність Радянської влади? Чи не єсть це гатунок підземного ходу на випадок приходу ворожої армії?

Тієї самої ночі професор першим із перших опановує інше

Клейтух застережно підняв вказівний палець і друзі обмінялись добрими покровними, зрозумілими усмішками, що властиві друзям дитинства.

Тієї самої ночі похилий віком професор першим із перших опанував ще вогке і холодне приміщення, а другого дня різнокаліберні типи, очевидно, хворі професора, серед лісу бервен, кряжів цегли, пилу і диму, безпорадно шукали „пана психоневролога”.

Можна собі уявити, як заздрило йому все лікарське суспільство!

Але день переїзду був невідомий. В тумані. Термін мінялося кілька разів: 6, 13, 19 грудня, Різдво, Новий рік. Кінець кінцем, магічне: готовий! Остаточно: Водохреща!

Остання жадібно-болізна ніч – сподіваний ранок – напоєний снігом, синявою, сонцем, дзвінкий, як хрусталь! – і з усіх кінців города потяглися ланки возів, візників і платформ на новонароджену б[ывшую] Кладбищенскую вулицю Червоного Лікаря.

19. VI.

III

Округ лікбуда був ярмарок.

Обидва провулки плюс згадана вулиця були забиті плавучими скелями скринь, дерев'яних корзин, чемоданів, крісел, столів, шаф, комодів, люстер, канап і т. д. Все це громаддя розмотувалось, падало, рухалось дивовижними позами й формами і лізло в розкриті пащеки будови. Мармуровими звивами сходів повзло різнокольорове дерев'яно-залізно-шкляне членисте, тупітло-дихавичне страховище.

Купол гуку, іржання, собачого гавкоту клубив над темно-сірим семи-етажним гігантом.

Як др. Клейтух і розраховував (нехай розміщається панство!) в момент прибуття двох його тощих санок з бібліотекою, меблями, ліккабінетом та іншим добром, – з 77 кватир мінімум 50 були уже коли не цілком, то почасти опановані. Принаймні, в основі. Однак досить сувора черга, характерна прикмета доби, урвала бажання Клейтуха скорше сховатись за стінами. Сестра, знявши квіткові горшки, попрямувала нагору, а шурин

і муж, запаливши цигарку, з тонкою іронічною міною почав розглядати „масовку”.

„Воїстину, людський спосіб будування житла нічим не різниться від тваринного будування гнізда...”

– Покажи мені твого воза, що ним переїхав на нову квартиру, – і я скажу, хто ти такий!

Це проказав на ходу лікар дитячих хороб Караван, лівою рукою кермуючи трійцею своїх велитенських санок, а правою потужно вітаючись з Клейтухом.

– Або ще інакше, – відповів венеролог, – покажи, хто зніс твої речі, і я скажу не тільки хто ти, а хто такий був і папаша твого папаші з мамашею.

Караван причалив свої санки поближче до входу, прорвавшись поперед Клейтуха, і зажестикулював „пітекантропічними рухами” по шумному зборищу.

– Як вам подобаються наші аристократи?

– Приміром?

– Приміром, президіум МК. Бачили ви, які добра привіз Барабаш? О! Навряд чи такими кунштюками міг похвалитись колись український провінціяльний поміщик! А ідеологічний наш полководець, лікар делікатних жіночих хороб А. Суглоб?

Караван з лукавим стаккатним смішком почав був майновий обрахунок Суглоба, як за рогом Милосердя й Червоного Лікаря заклохотали автомобілі, а через хвилину, розрізаючи сніг і юрму санок, проти центрального парадного зупинилися дві вантажні машини – два пересувні, брезентом обтягнуті домики.

– А це хто? – прошепотів Караван. – Чий речі? – гукнув він до червоних шапок, що, скочивши з даху, засвистіли верьовками.

– Фабрикант...

Дитячий лікар зареготав, заглушивши форкання коней. Через регіт його др. Клейтух і не почув калатання в шибку своєї квартирі. То кликали сестри. Безрезультатно повторивши свій стривожений стук, вони збігли на низ і, нирнувши під невеликим панно Огрунського, затермосили шурина й мужа.

– Бикобуй захопив нашу квартиру.

– Як так захопив?

– А так – захопив та й кінець...

– Оббив наші двері залізом...

– Поставив кафельну підлогу на кухні...

– Вже сидить там з усім барахлом...

Клейтух зблід матовою бліддю. Спідня губа йому легко здригнула.

Хоч він не дивився туди, але він почув, що в цей момент вікно його кабінета затулила знайома йому мужська фігура – мигнув шматок жіночого капелюша – у голові йому щось блиснуло і згасло, – він черкнув долонею об кешеню, де лежав револьвер, і – спокійно рішучим кроком за плином і скрипом захрумав слизькими мармуровими плитами.

Гомеопат Бикобуй – отілий велет і ~~худорлява його~~ розфуфурена його мадам зустріли дра Клейтуха на дверях – з такими ласкавими лицями, наче ждали близького родича.

– Дивне непорозуміння! – забелькотіла з-за спини свого мужа мадам Бикобуєва. – Хто вам сказав, що це ваша квартира?

– Хто вам сказав, що це ваша?

– Нам дано її уже місяць тому...

– Не могло бути вам дано чужу квартиру!

– Ваша квартира – напроти!

– ~~Це ваша – напроти!~~

– Не наша, а ваша, мадам! Я пропоную вам в цю ж хвилину очистити моє приміщення!

Др Клейтух хотів одступити вперед, щоб дати дорогу чиємусь залізному ліжкові, але Бикобуї закрили тілами поріг – і англійський замок зачинив ~~два розгублені оха~~ – один гнівний, другий розгублений – скрики.

Кінця останньої сценки був свідком реактолог Леміш, що підіймався нагору з двома чемоданами. Він уже, очевидно, дістав інформацію.

– ~~Сволота Анексія!~~ – сказав він ~~спокійним хрипким басом.~~ – Здорово! <Нрзб> Постав цей інцидент на МК. Це звичайна витівка генеральських ~~нащадків.~~ Задивилась генеральська дочка з своєю генеральською маман на кращу квартиру, та й ~~збила з пуття свого~~ <нрзб> почали шарпати свого пролетарського володаря...

– Нічого! Я влаштую їм жовтень...

– Мене цікавить не квартира, а принцип...

– Постав цей інцидент на МК...

Лагідний голос старого друга охолодив Клейтуха. Злоба його ~~перейшла в якесь дивне надхнення.~~ Майже спокійно він нирнув в меблевий хаос – шукаючи правосуддя. Півгодини, година – нікого з видатних партійців! В старих квартирах голови МК, секретарів МК і комфракції уже розтаборились нові квартиранти. Тільки після полудня надивав їх в клубі. В ~~шкар~~ нім порожнім кабінеті округ голого столу засідала президія МК. З своєю неодмінною дитиною при грудях ~~немов перед трибуналом стояла~~ сиділа акушерка Урвалова, ронячи сльози. Обіч неї лікар Урвалов, її чоловік.

Обіч неї ветлікар Урвалов її чоловік перехилившись через стіл, Бикобуй шепотівся про щось ~~сперечаючись~~ з Фабрикантом.

Угледівши Клейтуха, що зайшов до кімнати без стука, „сполоханий ентузіяст” досить суворо зупинив його — немов голова Трибуналу скрикнув голосом пізнання злочинця.

– От він, претендент в президенти!

Клейтух став перед притихлим бюро (пхикало тільки пригрудне Урвалове):

– Я хочу знати, на якій підставі... серед білого дня член партії, інтелігент, чинить насильство над інтелігентом, своїм колегою?

– Не вживайте таких страшних слів. Кватирю № 20 призначено товаришу Бикобую, а вам – 21.

– Неправда! Товариш Барабаш, тут присутній, сам особисто показав мені № 20.

Горбоносий секретар МК для чогось підвівся і сказав приглушеним тоном:

– Я – помилився.

– Ага! Ви помилились? В такому разі я вимагаю показати мені схематичний план будинку.

Барабаш довго шукав у портфелі рисунків, оповідаючи, як він був заклопотаний і навіть міг змішати квартирі Бикобуя і Клейтуха, а свою дружину з дружиною Фабриканта. Др. Клейтух поміг йому витягти план, і весь МК пересвідчився, що на папері чорним атраментом прізвище Клейтух закреслено і надписано олівцем Бикобуй.

Майстроган ~~взяв~~ перехопив в руки рисунок і кілька разів характерно підкинувши чорну свою шевелюру, сказав:

– Тут якесь фальшування! Оскільки кватирю бюро спочатку призначило Клейтуху, йому вона належить.

МК тривожно зарухався.

[На звороті:

Барабаш

– От Матрона Макаровна примирилась з своїм чоловіком і оддають шість кімнат в різних парадних за одну п'ятикімнатну.

А. Суглоб (єхидно)

– Ви, здається, давно вже хотіли поділитись на дві кватири? От вам щасливий випадок.

Клейтух

– Не хочу я жодного гендлю. Ви позбавляєте мене сусідства друзів.

А. Суглоб

– О да! Кривда велика...]

Др. Бикобуй, що велемовно-верховно мовчав до цього часу, раптом став і проказав розчаровано:

– Раз така завірюха, я взагалі зрікаюсь квартирі в цьому будинку і зараз же виїжджаю в старе приміщення.

– От тобі й маєш! – гукнув Фабрикант.

Др. Клейтух з облич того і другого ясно бачив, що вони грають розписані ролі, і нова злоба вдарила йому в груди.

– З таким же самим успіхом і я одмовляюсь од квартирі у тому безпардонно-безправному домі!

– Товариство! – побілів і собі Фабрикант. – Так же неможливо! Подумаєш: ціла подія! Та я з великим моїм задоволенням віддам свою квартиру кому завгодно.

Акушерка Урвалова, що годувала дитину, прикривши грудь шаллю, крикнула писнула радісним писком і підняла руку:

– Мені!

Фабрикант не почув вигуку і не зауважив руки. Він просить сторони вийти. Секретна нарада. Коли Бикобуя і Клейтуха запрошують знов, Барабаш оголошує:

– ...Беручи на увагу революційні заслуги д-ра Бикобуя в час громадянської війни (перелік його геройств в глибокім тилу) квартиру Лікбуда № 20 – передається йому.

– Ви задоволені?

Бикобуй мотнув головою. Клейтух тугим оком обвів худорляву фігурку Фабриканта допитника.

[На маргінесі:

– Занотуйте: я – проти! – сказав спертим шепотом Майстроган.

Фабрикант:

– Гаразд.]

– МК чинить насильство. Отже, я несу скаргу в вищу інстанцію. Я іду в РСІ! В ЦКК!

Повернувся і рушив до виходу. Посеред кабінету вловив його за руку член бюро президії Фіменгоф. Симпатичний лікар, також венеролог, завернув свого колегу і всадив його оддалік на канапу.

– Слухайте, Клейтух. Не розумію нічого. До чого ми стали неприявні! Та віддайте йому нещасні ті стіни. Ради людини...

– Ради людини? Хм. А оце її представники?

Др. Клейтух звільнив свій лікоть з обіймів колеги і підвівся на ноги.

– Ні! Коли у мене попросять квартиру, я охоче її подарую. Др. Бикобуй! Ви просите у мене такого дарунка?

Бикобуй блиснув окулярами і одвернув голову.

– Значить, ви волієте взяти її силоміць? (Павза.) Я – задоволений!

Клейтух одкинув назад благальний рух Фіменгофа і ~~вже не спинявся~~ пішов до Лікбуда, до своїх санок, де чекали на нього посинілі з морозу дружина і швагрова.

– Візник! Несіть речі в кв. № 21.

Сестри:

– Що? Що таке трапилось?

– Абсолютно нічого ~~Дуже важлива подія~~, – одказав з притиском Клейтух. – ~~Сьогодні я думав умерти од паралічу мозку, а тепер Я – живу. На зло і на смерть ідеологічним бандитам – я живу!..~~

Ошелешена швагрова впустила крихітний вазон, який вдарився об ногу шурина і розколовся надвоє.

– Ти поступився такою прекрасною квартирею?

– Так.

Др. Клейтух зняв зверху санок своє лікарське крісло. Був уже біля дверей, як із-за рогу Милосердя вискочила акушерка Урвалова:

– Несіть, несіть мої речі!.. В квартиру № 17!

І радісним голосом в здивоване лице Клейтуху:

– Я помінялась з Майстроганом!

– З Майстроганом? Ви взяли квартиру Майстрогана?

Урвалова мотнула дитиною і, вдаривши ліктем швагрову, помчала нагору...

Цілу ніч і цілий день 20 січня округ Будлікаря скрипіли санки, вози і платформи¹.

¹ Не публікуємо останні два аркуші справи 41, оскільки на них містяться нотатки, а цілісний текст завершено. – ТТ.

¹ Відомо, що Марія Пилинська мала гарні вокальні дані та диригентські здібності, навчалася музиці і співу в Кам'янець-Подільському університеті та Кам'янецькій консерваторії, хоча не закінчила цих закладів через те, що їх було переведено до Проскурова (нині Хмельницького). Одночасно викладала співи в школах, організувала дитячий хор, який з успіхом виступав у Пушкінському домі в Кам'янці-Подільському (див.: Пилинська-Чілінгарова О., *Що згадалося про письменника...*, ор. cit., с. 4).

² Цитата з вірша Н. Некрасова „Внимая ужасам войны...” (1855).

³ Кладбищенська вулиця, Кладбищенський провулок – вулиця в центрі Харкова, що неодноразово змінювала назву. До 2016 мала радянську назву Раднаркомівська, оскільки у 1922–28 рр. у будівлі теперішнього Художнього музею працювала Рада народних комісарів УРСР. Зараз – вулиця Жон Мироносиць, на честь храму, який історично був тут розташований.

⁴ Місцевком письменників (див. примітку 31 у „Літературних стрічах”).

⁵ Сергій Єсенін (1895–1925) – російський поет, який, за офіційною версією, покінчив життя самогубством в ленінградському готелі „Англетер”, повісившись на трубі батареї центрального опалення. За недоведеною версією, поета було вбито за наказом органів держбезпеки, а потім інсценовано суїцид.

⁶ *Casus belli* (з лат. „привід для війни”) – у широкому розумінні штучний привід для протистояння, конфлікту.

⁷ „Махаївщина” – неформальна назва анархістської течії (від прізвища польського соціаліста Я. В. Махайського, 1866–1926), представники якої мали негативне ставлення до інтелігенції, яка буцімто експлуатувала робітничий клас.

⁸ Благбаз – Благовіщенський базар у Харкові, названий на честь Благовіщенської церкви.

Бібліографія

- Бар-Селла З., „Тихий Дон” против Шолохова, <http://www.philol.msu.ru/~lex/td/?pid=0121151&oid=012115> [доступ: 12.08.2024].
- Барабан Л., *Іван Дніпровський* [у:] *Історія українського театру: у 3 т., гол. ред. Г. Скрипник*, Київ 2009, т. 2 1900–1945, с. 394–403.
- Бондар Н., *Про що можуть розповісти експонати: світлини з родинного альбому Дніпровських*, „Національний музей літератури України: пошуки, дослідження, перспективи”, 2018, вип. 13, с. 117–124.
- Бондар-Терещенко І., *У задзеркаллі 1920–1930-х років*, Київ 2009.
- Горбатюк В., *Іван Дніпровський у спогадах і документах* [у:] В. Горбатюк, *З-під трави забуття. Подільські шляхи українських письменників*, Хмельницький 2011, с. 64–74.
- Горбатюк В., *Подільськими шляхами. Трагічні сторінки української революції у статтях Івана Дніпровського 1919 року, „Березіль”, 2011, № 1/2, с. 158–173.*
- Грабович Г., *Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового* [у:] Г. Грабович, *Тексти і маски*, Київ 2005, с. 237–257.
- Дніпровський І., *Балет у главоверха*, Харків 1931.
- Дніпровський І., *Злочин без кари* [у:] idem, *Твори: у 3 т., Харків 1931, т. 1, с. 108–144. „Дорогий Аркадію”. Листування і архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр., упор. Л. Демська-Будзуляк*, Львів 2001.
- Жежера В., *Андрій Головка застрелив тих, кого любив*, https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_andrij-golovko-zastreliiv-tih-kogo-lyubiv/194353 [доступ: 21.08.2024].
- З приватного епістолярію Івана Дніпровського та Марії Пилинської [публікація листів], [у:] Спадицина. Літературне джерелознавство. Текстологія, т. VII, Київ 2012, с. 259–322.*
- Іван Дніпровський. Марія [публікація тексту] [у:] Спадицина. Літературне джерелознавство, Київ 2013, т. VIII, с. 221–227.*
- Колекція Івана Дніпровського у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею. Дніпровський І. Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника, упор. Г. Мартинова, О. Марущак; статті Я. Голобородька, Н. Кузякіної, Херсон 2020.*

- Костюк Г., *Зустрічі і прощання. Спогади*: у 2 кн., Київ 2008, кн. 1.
- Кузнецов Ф., „Тихий Дон”: судьба и правда великого романа, <https://litresp.ru/kniga/ru/%D0%9A/kuznecov-feliks-feodosievich/tihij-don-sudjba-i-pravda-velikogo-romana> [доступ: 12.08.2024].
- Кузякіна Н., *Доля Миколи Куліша* [у:] *аедет, Траєкторії долі*, Київ 2010, с. 22–421.
- Кузякіна Н., *Літературні портрети Івана Дніпровського*, „Сучасність”, 1992, № 3, с. 123–124.
- Кузякіна Н., *Листи І. Дніпровського до Льва Толстого*, „Слово і час”, 1991, № 7, с. 35–38.
- Кузякіна Н., „Ув’язнений за суворою ізоляцією...” З роздумів над долею Миколи Куліша [у:] *аедет, Траєкторії долі*, Київ 2010, с. 422–499.
- Куліш А., *Спогади про Миколу Куліша* [у:] М. Куліш, *Твори*: у 2 т., Київ 1990, т. 2, с. 695–753.
- Куліш В., *Слово про будинок „Слово”*, Київ 2024.
- Куліш М., *Листи до Івана Дніпровського* [у:] *ідем, Твори*: у 2 т., Київ 1990, т. 2, с. 490–574.
- Лаврінченко Ю., *Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія-проза-драматическі*, Париж 1959.
- Лисенко І., *Епістолярна спадщина Івана Дніпровського*, „Березіль”, 1995, № 3/4, с. 166–176.
- Листи Івана Дніпровського до Аркадія Любченка; Листи Івана Дніпровського до Миколи Куліша* [у:] *Воплітянський збірник*, ред. Юрій Луцький, 2-ге вид., доп., Київ 1977, с. 215–221, 222–225.
- Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки*, упор. Андреа Граціозі, пер. Мар’яна Прокопович, Харків 2007.
- Листування Івана Дніпровського з Ольгою Доленго [публікація листів]* [у:] *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, Київ 2017, т. XI–XII, с. 241–269.
- Литературный архив. К вопросу об авторстве „Тихого Дона”*, „Континент: литературный, общественно-политический и религиозный журнал”, 1985, № 44, с. 303–308, https://vtoraya-literatura.com/pdf/kontinent_044_1985_text.pdf [доступ: 12.08.2024]
- Любченко А., *Його таємниця* [у:] *ідем, Вибрані твори*, Київ 1999, с. 415–439.
- Михайлин І., „Жане, бережи себе – таких, як ти, у нас дуже й дуже мало”, <https://litakcent.online/2015/02/25/zhane-berezhy-sebe-takyh-jak-ty-u-nas-duzhe-j-duzhe-malo/> [доступ: 13.08.2024].
- Мовчан Р., *Невідомий Дніпровський (Замість приміток і коментаря)*, „Слово і час”, 1995, № 3, с. 17–19.
- Мовчан Р., *Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років*, Київ 2015.
- Мовчан Р., *Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер’єрі*, Київ 2008.
- Наєнко М., *Вдача стрільця, або неблагонадійний для совєтов: історія Григорія Косинки*, „Україна молода”, 2021, № 12, <https://umoloda.kyiv.ua/number/3692/196/154352/> [доступ: 13.05.2025].

- Наєнко М., *Іван Дніпровський* [у:] *Історія української літератури ХХ століття*: у 2 кн., ред. В. Дончик, Київ 1994, кн. 1 *Перша половина ХХ ст.*, с. 411–413.
- Полювання на „Вальдшнепа”. Розсекречений Микола Хвильовий, упор. Ю. Шаповал, В. Панченко, Київ 2009.
- Свербілова Т., Малюгіна Н., Скорина Л., *Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття*, заг. ред. Л. Скорина, Черкаси 2009.
- Сенченко І., „*Нотатки про літературне життя 20–40-х років*” [у:] *idem, Оповідання. Повісті. Спогади*, упор. і прим. М. Гнатюк, вступ. ст. і ред. В. Брюховецький, Київ 1990, с. 540–580.
- Скорина Л., „*Гомін і відгомін*”: дискурс інтертекстуальності в українській літературі 1920-х років, Черкаси 2019.
- Скорина Л., *Драматургія Івана Дніпровського: стиль, проблема характеру. Соціально-історичний аспект*, дис. ... канд. філол. наук, Київ 2001.
- Скорина Л., „*Зойки розбитого життя...*” *Сторінками епістолярної спадщини І. Дніпровського*, „Березіль”, 2000, № 1/2, с. 179–183.
- Соловей Е., *Притча про поетів* [у:] *idem, Притча про поетів. Ще чотири маленькі евристичні повісті. Трохи спогадів*, Київ 2014, с. 53–81.
- Стукалова Г., *Наше преступление. Родионов Иван Александрович*, <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%A0/rodionov-ivan-aleksandrovich/nashe-prestuplenie/1> [доступ: 12.08.2024].
- Трофименко Т., *Два Івани, Лев Толстой і „Тихий Дін”, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, 2019, т. 16, с. 37–58.*
- Трофименко Т., „*Знову Лебідь кличе Чайку*”: листування Івана Дніпровського й Ольги Доленги [передмова] [у:] *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, т. XI–XII, Київ 2017, с. 222–240.
- Трофименко Т., „*Книга спеціального призначення*” Івана Дніпровського [передмова] [у:] *Спадщина. Літературне джерелознавство*, Київ 2013, т. VIII, с. 215–220.
- Трофименко Т., *Микола Куліш та Іван Дніпровський: діалог крізь час*, „Південний архів (філологічні науки)”, 2016, № 65, с. 126–131.
- Трофименко Т., *Міфи і правда в приватному епістолярії Івана Дніпровського та Марії Пилинської* [передмова] [у:] *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, т. VII, Київ 2012, с. 246–258.
- Трофименко Т., *Наталя Забіла – невідомі сторінки життя та творчості*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, 2014, т. 15, с. 97–122.
- Трофименко Т., *Неопублікований епістолярій Івана Дніпровського (на матеріалах Харківського літературного музею)*, „Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна”, 2012, № 989, вип. 63, с. 138–142.
- Трофименко Т., *Рукописи Івана Дніпровського та історія Розстріляного Відродження*, „*Studia Polsko-Ukraińskie*”, 2024, nr 11, s. 161–176.
- Харитоновна В., „*Запорожець за Дунаєм*” на харківській сцені (до 200-річчя від дня народження С. С. Гулака-Артемовського), „*Культура України*”, 2013, вип. 43, с. 230–234.

- Українська поезія кінця XIX – середини XX ст. Бібліографія. Антологія, уклад. Ю. П'ядик, упор.-ред. І. П'ядик-Халаявка, Н. Дашкіна, Київ 2011, т. 2 Г–Ж.
- Хвильовий М., *Твори*: у 5 т., Нью-Йорк 1984, т. 1.
- Хвильовий М., *Твори*: у 2 т., Київ 1990, т. 2 *Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи*.
- Цимбал Я., *Мій улюблений сексот*, „Український тиждень”, 2020, 3 серпня, <https://tyzhden.ua/mij-uliublenyj-seksot-10-faktiv-pro-iuriia-smolycha/> [доступ: 14.08.2024].
- Цимбал Я., „Своє добро”: що і як крали письменники у 1920-х, <https://litakcent.online/2018/12/27/svoje-dobro-shho-i-yak-krali-pismenniki-u-1920-h/> [доступ: 02.02.2025].
- Чотири листи Леся Курбаса до драматурга Івана Дніпровського [підготувала Н. Цимбал] [у:] *Життя і творчість Леся Курбаса*, упор., наук. ред. Богдан Козак, Львів–Київ–Харків 2012, с. 521–528.
- Шаповал Г., „Запорожець за Дунаєм” Остапа Вишні: пародіювання як конструктивний принцип драмопису, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика”, 2012, вип. 23, с. 25–29.
- Явтушенко В., „Твори” Івана Дніпровського як цикли імпресіоністичної прози, дис. ... канд. філол. наук, Харків 2000.

Архівні джерела

- Дніпровський І., *Бочка Діогена (Мислі і зародки для обробки й поширення в творах)*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 81, с. 44–45 зв.
- Дніпровський І., *ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє... Роман. Червень 1933*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 41; І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє... Роман*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 42; І. Дніпровський, *ВЧК медсантруд з глибоким жалем повідомляє... Роман. Нотатки*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 43.
- Дніпровський І., *Записні книжки із записами творчого характеру*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 203.
- Дніпровський І., *Заяви члена ВАПЛІТЕ І. Д. Дніпровського до Генерального секретаря ЦК КПБУ (копія голові ГПУ) від 16.12.1926 р.*, ХЛМ, вст. 19405, РП-2804/1–5.
- Дніпровський І., *Літературні стрічі. 1931. (Пам'ятка для мемуарів)*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 2, од. зб. 27.
- Дніпровський І., *Марія. Щоденник*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, спр. 193.
- Дніпровський І., *Нащадок вахмістра Бурдюгова. (Повість) Нотатки. Рукопис. Примітка: є біографічні відомості. 3.IV.1934*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 81.
- Дніпровський І., *Тюльпани і племін*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 2, 3, 5, 6, 7, 8.
- Договір між Управлінням захисту авторських прав та театром ім. М. Заньковецької про постановку драми І. Дніпровського „Останній главковерх”*, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 297.

Лист від невідомої до Івана Дніпровського, 1925, ХЛМ, РП-1900/1-2.

Личное дело Ивана Данил[овича] Днепроvского, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 12, од. зб. 2191.

Лист від Івана Дніпровського до Наталі Романович-Ткаченко від 15.01.1929 р., ХЛМ, вст. 25626, РП-3506.

Лист від М. Пилинської до І. Дніпровського з Харкова до Сухумі, 1934 рік, ХЛМ, вст. 17636, РП-2199/1-3.

Посвідчення про відрядження в побутових та інші справах, 06.12.1921-07.12.1932, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 275.

Пилинська-Чілінгарова О., Що згадалося про письменника, б. м., б. д., ХЛМ, вст. 16614, РП-1855.

Посвідчення про командировання в Харків для вступу в Інститут народної освіти. Оригінал та копії, 22.11.1922, ЦДАМЛМУ, ф. 144, оп. 1, од. зб. 259.

Родіонов Я., Лист до І. Дніпровського з Москви до Харкова від 3-4 листопада 1933 р., ХЛМ, вст. 28088, РП-3859/1-2.

Алфавітний покажчик імен

- Авербах Леопольд 26, 94, 141, 192
Айзеншток Ієремія 185, 214
Аксаков Сергій 237, 275
Алперс Боріс 86
Алчевська Христина 207
Андреев Леонід 191
Анзімірова Ніна 28
Аристофан 208
Артем 10, 56, 198, 211, 273, 278,
Асеев Ніколай 212
Ассізький Франциск 185, 202
- Багалій Дмитро 128, 195, 274
Бажан Микола 7, 58, 76, 77, 144, 157,
166, 179, 204, 208, 229, 249, 256, 274,
279, 281
Бальзак Оноре де 134, 189
Бар-Селла Зеєв 26, 301
Барабан Леонід 13, 28, 29, 301
Барбюс Анрі 75, 126, 159, 194, 255, 280
Беатріче 38
Бехам Ганс Зебальд 264, 281
Белецька Л. 88
Бенкендорф Александр 204, 205
Бібік Олексій 132, 138, 142, 150, 197
Бойчук Михайло 70, 147, 196, 198
Божидар (Богдан Гордєєв) 212
- Божко Сава 147, 197, 227
Божко Тарас 198
Бондар Наталя 62, 63, 301
Бондар-Терещенко Ігор 13, 79, 301
Борзенко Сергій 166, 173, 208, 210
Бортник Януарій 15, 136, 190, 198,
Бредт Ернст, 264, 274
Брусілов Алексей 24, 30, 31, 52,
Брюховецький В'ячеслав 57, 303
Бугаєвський Анатолій 59
Бугаєвський Олександр 11, 59
Будьонний Сергій 86
Бузько Дмитро 199
Буценко Афанасій 45
Бучма Амвросій 190
- Вагнер Вільгельм Ріхард 127, 128, 195
Варавва Олекса 95, 125, 130, 139, 193
Василько Василь 15, 136, 144, 157,
178, 198, 211
Васильченко Степан 171, 208
Вахтанг VI 164, 187, 207, 215
Вахтангов Євгеній 85, 139
Верхарн Еміль 157, 203
Винниченко Володимир 278
Вирган Іван 60,
Вишенський Іван 89, 156, 203

- Вішневський Всеволод 86
 Вишня Остап (Губенко Павло) 9, 60, 65, 72, 73, 75, 76, 88, 90, 101, 102, 117, 118, 120–124, 128–133, 135, 136, 138, 140, 143–145, 147, 149–151, 163, 188–194, 201, 202, 207, 217–219, 228, 231, 233–235, 237, 239, 248, 249, 252, 253, 256–258, 260, 267, 270, 276, 284, 304
 Влизько Олекса 199
 Вольтер, 230, 241 274
 Вольф Фрідріх 86
 Воронський Александр 272
 Вразливий Василь 96, 133, 137, 150, 180, 197, 231, 242, 251, 265, 276, 281
 Вухналь Юрій (Ковтун Іван) 72, 87, 124, 131, 169, 172, 193, 248
 Вяземський Пьотр 271
 Гаккебуш Любов 144, 157, 200
 Гаряїв Володимир 199
 Гербурт-Йогансен Алла 25–27, 207
 Гете Йоган Вольфганг фон 127, 160, 186, 195, 202, 205, 229, 244
 Гжицький Володимир 126, 176, 194, 197, 206, 232, 265
 Гінденбург Пауль фон 247, 279
 Гітлер Адольф 279
 Гнатюк Мирослава 57, 68, 303
 Голобородько Ярослав 17, 217, 301
 Головка Андрій 41, 77, 139, 197, 200, 241, 260, 276, 279, 301
 Голота Петро 88, 132, 133, 142, 197
 Горбань Микола 128, 195
 Горбатюк Василь 13, 36, 43–45, 49, 301
 Гордієнко Дмитро 199
 Горев-Тарасенков Дмитрій 199
 Городської Яків 281
 Горська Ольга 95, 96, 188, 248, 260
 Горський Олександр 196
 Гофман Амадей Теодор Ернест 21, 65, 75, 76, 78, 80, 133, 134, 197, 204, 229, 232–234, 252, 256–258, 260, 266, 274, 281
 Грабович Григорій 79, 301
 Граденіго Серджіо 91, 211
 Гринько Григорій 277
 Гришко Василь 281
 Грібєєдов Александр 212
 Грінченко Борис 240, 276
 Грушевський Михайло 278
 Губенко В'ячеслав 192
 Гулак-Артемівський Семен 88, 89, 189, 303
 Гуменна Докія 197
 Гурамішвілі Давид 187, 215
 Гуржи Юрій 8
 Гус Ян 186, 215
 Гусейнов Григорій 210
 Гедройць Ежи 7
 Горький Максим 22, 26, 56, 59, 75, 118, 159, 162, 188, 205, 255, 279, 280
 Граціозі Андреа 91, 211, 302
 Данте Аліг'єрі 35, 111
 Дашкіна Н. 24, 304
 Демська-Будзуляк Леся 15, 95, 301
 Дикий Антін 136, 199
 Довженко Олександр 37, 148, 201, 272, 273
 Доленго Михайло 148, 150, 177, 202, 242
 Доленго Ольга (Ковалевська) 15, 48, 49, 52, 302, 303
 Донець Михайло 88
 Доржелес Ролан 126, 194
 Досвітній Олесь 66, 71–73, 80, 81, 95, 129, 131, 138–140, 142, 144, 191, 196, 207, 214, 228, 229, 231, 232, 234, 235, 237–239, 241, 252–256, 263, 264, 266, 268, 273, 275, 280
 Достоевський Фьодор 32, 78, 79, 131, 134, 159, 205, 229, 254, 262
 Драй-Хмара Михайло 70, 277

- Едшмідт Казимир 189
Езоп 160, 205
Ейхенбаум Боріс 133, 197
Еллан-Блакитний Василь 45, 46, 69, 71,
96, 117, 137, 139, 141, 152, 188, 196,
199, 203, 226–228, 242–244, 250, 251,
255, 256, 270, 272, 273, 277, 279, 280
Епік Григорій 66, 74, 79, 81, 87, 142,
172, 173, 193, 197, 200, 201, 238, 257,
258, 260, 261, 264, 270, 275, 281

Єлизавета I 160, 205
Єлізавета Петровна 210
Єсенін Сергій 79, 272, 300
Єфремов Сергій 71, 245, 278

Жадан Сергій 8, 9
Жевченко-Яновська Тамара 188, 200
Жежера Віталій 41, 301
Жид Андре Поль Гійом 159, 205

Забіла Наталя 102, 103, 191, 198, 303
Загорська Меланія 172, 210
Залізняк Максим 89, 156, 203
Заньковецька Марія 30, 31, 304
Зарницька Єфросинія 120
Затонський Володимир 161, 276
Зеленюк Оксана 63
Зенкевич Павло 30, 85, 200
Зеров Микола 8, 70, 78, 273, 277
Зінов'єв Грігорій 272

Іванов Павло 66
Іванюк Сергій 12
Ільф Ілля 56
Іскандер-Смірнов Алексей 87, 120,
190, 206
Іскандер-Смірнова Александра 87, 206
Ірчан Мирослав 95, 125, 139, 193

Йогансен Майк 8, 9, 25, 26, 46, 65, 66,
96, 123, 126, 155, 163, 165, 177, 192,
207, 218, 228, 241, 251, 269, 277

Кагановіч Лазарь 70, 86, 248, 279
Казка Аркадій 8
Кайзер Георг 125, 194
Кальницький Яків 121, 191
Каляник Іван 137, 199
Каменев Лев 272
Кант Іммануїл 180, 212
Карпенко-Карий Іван 190
Качуровський Ігор 25
Квітко Ле, 88, 121, 137, 191
Кириленко Варфоломій 10, 210,
Кириленко Іван 70, 72, 75, 96, 118, 124,
137, 188, 197, 232, 248, 264
Кирилюк Євген 208
Кицюк Захар 10, 210
Кіров Сергій 58
Кіршон Владімір 26
Клен Юрій 70, 277
Кобилянська Ольга 198
Коваленко Ганна 61, 116
Козицька Зоя 260
Козицький Пилип 260
Колесник Анна-Галина 78, 275
Колобкова-Коцюба Олена 211
Копиленко Олександр 65, 66, 72, 123–
126, 131–133, 139, 141, 144, 150, 151,
177, 194, 197, 218, 225, 227, 228, 242, 248
Корнєєва-Маслова Олімпіада 83, 208
Корнілов Лавр 31
Короленко Володимир 159, 205
Корольов Володимир 260
Корольова Гуля 260
Коряк Володимир 70, 80, 174, 199,
211, 268
Косинка Григорій 33, 302
Косіор Станіслав 161, 206, 248
Костенко Валентин 95, 144, 201
Костюк Григорій 8, 43–46, 68, 72, 74,
281, 302
Коцюба Гордій 66, 89, 118, 119, 121, 123,
129, 132, 133, 142, 143, 145, 148, 149,
163, 165, 188, 189, 196, 200, 207, 211

- Крушельницький Мар'ян 136, 189, 198
Крюков Фьодор 26
Кузнецов Фелікс 27–28
Кузьмич Володимир 195
Кузякіна Наталя 12, 17, 20–22, 24, 26, 27, 29, 32, 37, 41–44, 49, 52, 58, 66, 67, 83, 209, 212–214, 217, 301, 302
Кулик Іван 36, 44, 70, 77, 104, 148, 154, 158, 161, 191, 202, 230, 235, 246, 247, 249, 250, 261, 269, 272, 278, 279
Куліш Антоніна 33, 75, 82, 191, 214
Куліш Володимир 32, 57, 58, 103, 104, 210, 302
Куліш Гурій 130, 212
Куліш Микола (Кляус) 9, 11, 12, 15, 23, 24, 32, 33, 37, 42, 52, 58, 60, 64–66, 71–76, 80–87, 90, 91, 93–96, 98, 101, 102, 105, 113, 114, 116–118, 120–125, 128–131, 133, 135, 138–140, 142–144, 146, 148–150, 158, 161, 166–168, 170, 172–175, 177, 178, 180, 181, 183, 187, 191–193, 195, 196, 200, 202, 204, 205, 207–213, 217–219, 227–232, 235, 237, 240, 243, 246, 248–253, 255–265, 268, 273, 275, 277–280, 302, 303
Куліш Ольга 167, 208
Курбас Лесь 8–10, 12, 15, 16, 60, 65, 98, 116, 120, 136, 189, 190, 196, 198, 201, 217–219, 256, 263, 271, 304
Курська-Досвітня Марія 121, 191

Лавріненко Юрій 7, 8, 11, 302
Ле Іван 191
Левада Олександр 206
Левітіна Софія 145, 174, 210, 273
Лейтес Олександр 89, 126, 129, 131, 137, 175, 194
Лесаж Ален-Рене 245, 278
Лесин Володимир 10
Ленін Владімір 189, 208, 278
Лермонтов Міхаїл 203
Лисенко Іван 15, 302
Лисенко Микола 190
Лівшиц Борис 75, 255, 256
Лісовий Петро 136, 145, 199
Лукрецій Кар Тит 148, 202
Луначарскій Анатолій 178, 212
Луцький Юрій 15, 302
Любченко Аркадій 9, 15, 65–67, 77, 78, 95, 121, 126, 145, 148, 151, 187, 188, 194, 218, 248, 273, 279, 302
Любченко Панас 201
Люллі Ж.-Б. 210

Мазепа Іван 37, 43
Майоров Міхаїл 161, 206
Майський Михайло 66, 95, 139, 143, 144
Макаренко Андрій 280
Македонський Олександр 87, 236, 275
Максимович С. 190
Малишкін Олександр 274
Малюгіна Наталя 13, 30, 90, 303
Мамонтов Яків 121, 125, 190
Маренков Олексій 260
Маркович Опанас 210
Мартінова Галина 17, 217, 301
Марущак Олена 17, 217, 301
Маслюченко Варвара 117, 120, 188
Маяковскій Владімір 79, 189, 230, 267, 274
Меженко Юрій 89, 156, 203
Мейтус Юлій 95, 139, 144
Меллер Вадим 65, 199, 217, 218, 271
Меріме Проспер 118, 188
Медведев Рой 26
Медведева-Томашевська І. 26
Микитенко Іван 70, 72, 73, 77, 94, 96, 124, 130, 136, 148, 191, 192, 194, 197, 199, 200, 208, 246, 248, 250, 251, 279
Мисик Василь 193
Михайлин Ігор 29, 302
Михайлюк Андрій 199
Мікаелян К. 56
Мовчан Раїса 12, 42, 213, 302

- Могилянська Ладя 210
 Могилянський Михайло 15, 70, 173, 210, 247, 276
 Мольєр 125, 194, 210
 Момот Іван 169, 193, 209
 Мор Томас 186, 215

 Нагнибіда Микола 199
 Наєнко Михайло 10, 13, 33, 302, 303
 Невелль Антоніна 213, 214
 Недоля Леонід 137, 199
 Нікіфоров Георгій 176, 211
 Ніковський Андрій 245, 278
 Новинська В. 88
 Новіков-Прібой Алексей 211

 Огієнко Іван 37
 Оглоблін Олександр 229, 274
 Озерський Юрій 127, 195
 Олешко Світлана 9
 Орлівна Галина 88, 125, 132, 193
 Островський Олександр 199
 Осмачка Тодось 137, 199

 Павленков Флорентій 277
 Падалка Іван 129, 141, 177, 184, 196
 Панів Андрій 163, 197, 207
 Панкєєва Віра 182, 213
 Панкєєв Ніколай 213
 Панч Петро 66, 93, 94, 103, 104, 121, 130, 131, 136, 138, 140, 141, 146, 151, 165, 190, 193, 197, 201, 223
 Панченко Володимир 70, 303
 Первомайський Леонід 93, 125, 143, 144, 191, 194
 Перелісна Катерина 191
 Перерва Михайло 23, 114, 116, 121, 181, 209, 213, 214
 Петлюра Симон 37, 43, 44, 47, 170, 171, 207
 Петрицький Анатоль 13, 14, 65, 87, 135, 138, 147, 166, 198, 199, 207, 217
 Петніков Грігорій 179, 197, 212
 Петров Євгеній 56
 Петровський Грігорій 206
 Пилинська Марія 11, 15–17, 19, 27, 48, 50–57, 59–62, 87, 99, 100, 116, 188, 191, 198, 202, 207, 214, 300, 302, 303, 305
 Пилинська-Чілінгарова Олена 15, 50–55, 60–62, 99, 100, 116, 207, 214, 300, 305
 Пилипенко Сергій 8, 70, 93, 102, 133, 197, 208, 209, 220, 246, 271–273
 Підмогильний Валеріан 9, 146, 188
 Платон 52, 118, 143, 148, 188, 201
 Подвойський Микола 172, 210
 Поліщук Валеріан 8, 56, 96, 132, 184, 196, 206, 207, 251, 272
 Поліщук Клим 8
 Полторацький Олександр 136, 191, 199
 Поль де Кок Шарль 134, 197
 Поморський Адам 9
 Прокопович Мар'яна 91, 211, 302
 Публій Овідій Назон 159, 204
 Пушкін Олександр 122, 159, 204, 205, 230, 271, 274, 276, 280, 281
 П'ядик-Халаявка І. 24, 304

 Рабле Франсуа 230, 241, 274
 Радиш Василь 230, 275
 Радугін Сергій 121, 191, 202
 Раневская Фаїна 86
 Рафаель Санті 227, 242, 273
 Рейснер Лариса 56
 Ремарк Еріх Марія 89, 126, 145, 194
 Репін Ілля 273
 Риков Алексей 281
 Рильський Максим 7, 58, 70, 247, 277
 Річицький Андрій 246, 273, 279
 Рішельє 65
 Родіонов Іван 24, 26–30
 Родіонов Ярослав 305
 Розумовський Олексій 172, 210
 Розумовський Кирило 172, 210

- Роллан Ромен 159, 205
Романець Олексій 10
Романицький Борис 149, 202
Романович-Ткаченко Наталя 18, 305
- Садовський Микола 198
Самарін В. 26
Самійленко Поліна 87, 120, 130, 132, 190
Свербілова Тетяна 13, 30, 90, 303
Свідзінський Володимир 8, 100, 167, 208
Седляр Василь 184, 214
Семенко Михайль 8, 70, 80, 136, 199, 231, 268
Сенченко Антон 77
Сенченко Іван 57, 65–67, 73, 77, 88, 123, 124, 137, 139, 141, 169, 177, 192, 193, 197, 200, 206, 218, 225, 228, 241, 242, 248, 249, 260, 261, 273, 303
Серафимовіч Александр 56
Сетон-Томпсон Ернест 123, 192
Синклер Ептон Білл 159, 194
Сієрра Грегоріо Мартінес 276
Сковорода Григорій 89, 118, 127, 155, 156, 173, 174, 187, 188, 189, 203, 207, 210, 215, 229, 244
Скорина Людмила 13, 15, 30, 90, 303
Скоропадський Павло 35, 36, 43, 214
Скрипник Ганна 301
Скрипник Леонід 127, 199
Скрипник Микола 195, 206, 230, 247, 275, 278
Сластіон Опанас 196
Слісаренко Олекса 8, 66, 79, 123, 130, 133, 141, 144, 177, 180, 192, 249
Смірнов Алексей 120
Смірнова Александра 206, 87
Смолич Юрій 33, 96, 121, 126, 133, 141, 144, 190, 206, 228, 251, 273
Соколовський Олександр 241, 276
Сократ 135, 143, 148, 201
Соловей Елеонора 99, 100, 303
- Солон 158, 204
Соскін 126, 129, 194
Сосюра Володимир 7, 46, 58, 65, 191, 217, 272, 275
Ставський Владімір 26
Сталін Іосіф 70, 72, 162, 206, 209, 278, 279
Старинкевич Л. 276
Стендаль 133, 134, 197, 230, 240, 274, 276
Стерн Лоуренс 275
Стукалова Галіна 26, 27, 29, 303
Суходуб Зіновій 207
- Тагор Рабіндранат 127, 128, 195
Таїров Александр 85, 200, 279
Тан Н. А., Тан В. Г. (Богораз Володимир) 178, 212
Тацит Публій Корнелій 230, 240, 274
Тверской Константін 279
Телешов Ніколай 178, 212
Терещенко Микола 191
Тичина Павло 8, 9, 58, 60, 65, 66, 77, 89, 90, 100, 117, 120, 131, 133, 138, 149, 151, 153, 156, 157, 187, 188, 193, 195, 203, 204, 206, 207, 210, 215, 217–219, 227, 229, 241, 244, 273, 279
Тіу Михайло 88, 189
Толлер Ернст 125, 194
Толстой Лев 20–25, 29–32, 40, 118, 122, 131, 133, 134, 145, 159, 173, 179, 188, 302, 303
Томенко Тарас 9
Торін Володимир 211
Трофименко Тетяна 12, 15, 16, 25, 48, 65, 102, 303
Троцький Лев 245, 272, 278
Троянкер Раїса 8
Тургенєв Іван 122, 237, 275
- Улагай-Красовський Леонід 193
Ульянова Марія 26

- Уманцева Любов 87, 126, 149, 166, 167, 194, 207, 224, 265
Уманцева Юлія 68, 71, 75, 76, 81, 87, 105, 196, 207, 211
Уралов Ілья 120, 190
Усенко Павло 197
- Фадєєв Александр 26, 161, 205
Фельдман Давид 72, 124, 127, 133, 134, 141, 143, 159, 193, 226, 230, 235
Филипович Павло 277
Філянський Юрій 196
Франко Іван 190, 198, 200, 210, 241, 271
Франс Анатоль 118, 147, 189, 224
Фурманов Дмитрій 56
- Харитоновна В. 87, 89, 303
Хвильовий Микола (Фітільов, Дон Квізадо, Роланд) 7–9, 11, 17, 18, 41, 60, 64–87, 91, 93–96, 98–103, 105, 106, 117, 120–123, 126–128, 128, 130, 131, 133–135, 137, 138, 140–144, 146–152, 154–156, 166, 174–176, 183, 188, 189, 191–194, 196, 201–211, 217–229, 231–282, 301–304
Хвиля Андрій 170, 195
Хлебніков Велемір 212
- Цимбал Богдан 106
Цимбал Наталя 16, 304
Цимбал Ярина 8, 33, 94, 106, 304
Цицерон Марк Туллій 133, 202, 204
- Чернишов Андрій 15
Чернов Леонід 131, 147, 150, 196, 277
Черняхівський Олександр 71, 245, 278
Чіріков Євген 178, 212
Чубар Влас 161, 206
- Шаповал Юрій 70, 79, 303
Шевченко (Коваленко) Ганна 116
Шевченко Данило 21
Шевченко Йона 182, 190, 227, 282
Шевченко Марія 116
Шевченко Сергій 116
Шевченко Тарас 16, 88, 93, 112, 168, 185, 187, 189, 190, 198–200, 201, 203–205, 208–210, 212, 215, 271, 278, 279, 304
Шекспір Вільям 127, 160, 161, 164, 195, 204, 205, 263
Шифман Арнольд 9
Шкурупій Гео 8, 199
Шмигельський Антін 103
Шовкоплас Юрій 193
Шолохов Михайл 24–29, 212, 301
Шоу Бернард 159, 205
Штангей Володимир 251, 279
Штефан Наталя 62, 63
Шумський Олександр 70, 206, 275, 276
- Щупак Самійло 158, 163, 204
- Юзовській Ю. (Юзовський Йосип) 86
Юра Гнат 120, 190
Юрезанскій Владімір 133, 197
- Явтушенко Василь 13, 304
Яловий Михайло 129, 132, 133, 144, 196, 228, 256, 273, 276, 277
Яновський Юрій 58, 72, 96, 98, 117, 120, 121, 124, 131, 144, 148, 151, 173, 187, 188, 193, 200, 206, 212, 241, 251
Ясний Олесь 198
Яшек Михайло 194

Це видання складається з наукового дослідження життя і творчості українського письменника Івана Дніпровського, представника покоління розстріляного Відродження, та публікації його текстів, що зберігаються в різних архівах та музеях України. Его-документи автора містять автобіографічні дані, а також пропонують читачам галерею портретів діячів української культури 1920-х і 1930-х років, які жили та працювали в Харкові, зокрема Миколи Хвильового, Миколи Куліша, Остапа Вишні, Аркадія Любченка та багатьох інших. Щоденники, спогади та художні тексти Івана Дніпровського є важливим джерелом інформації про культурне життя того періоду та про мешканців легендарного будинку „Слово”, де розпочалися масові репресії проти української інтелігенції. Видання супроводжується науковими коментарями, що робить його цікавим для дослідників історії української літератури, викладачів, студентів та широкого загалу.